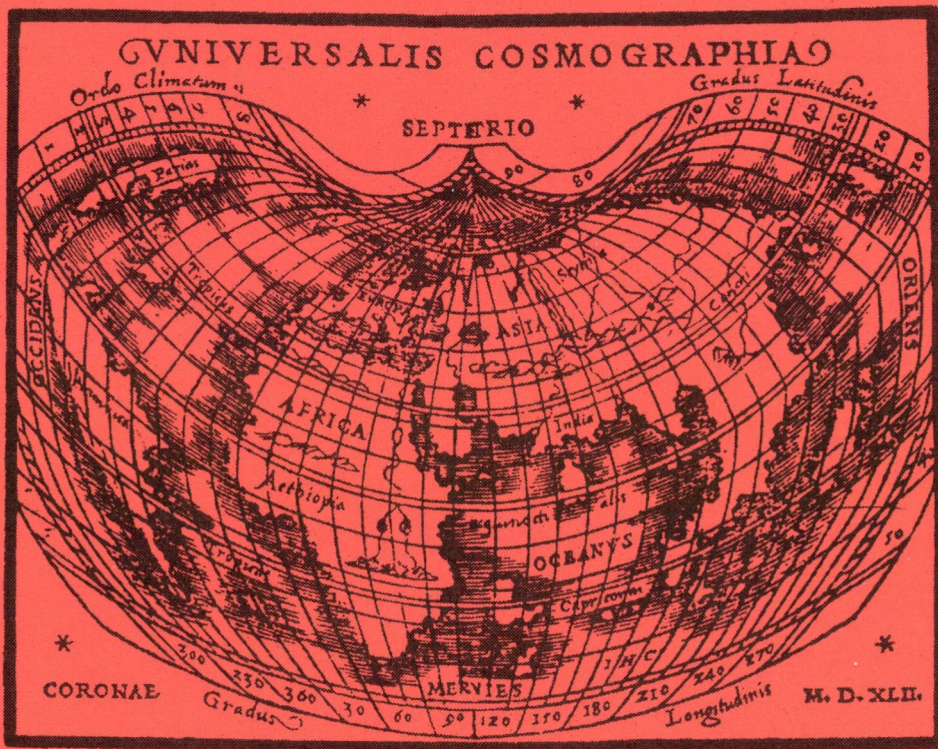

57779

2002 FEBR 27.

130*

VILÁGTÖRTÉNET

2001 ősztél

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

2001. ősz–tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Radnóti Klára: A Nyugat és Oroszország a 15–16. században a híradások tükrében	3
Tihanyi János: Hatalom és titkosszolgálat a Velencei Köztársaságban	23
Vonyó Tamás: Gazdaságpolitika a társadalmi és anyagi érdekek függvényében Nagy-Britanniában és Németországban (1870–1914)	40
Baján Szilvia: Dél-Tirol lakossága az olasz és a német nacionalizmus szorításában (1922–1945)	56
Sokcsevits Dénes: A horvát tankönyvek magyarságképe a dualizmus idején	76
Szabó Loránd: II. Lipót és a Budapesti Értéktőzsde	84
SZEMLE	
Az 1849-es cári intervenció (Ism.: Borus József)	95
Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996 (Ism.: Hornyák Árpád)	97
Ljubograd Dimić: Srbi i Jugoslavija (Ism.: Bíró László)	99
Vladislav Marjanović: Die Mitteleuropa-idee und die Mitteleuropa-politik Österreichs 1945–1995 (Ism.: Stehler György)	103
Fortschritt, Norm und Eigensinn: Erkundungen im Alltag der DDR (Ism.: Horváth Sándor)	104
Robert Jevzerov: Ukraina: vmesztye sz Rosszijej ili vroz'? (Ism.: Jemnitz János)	107

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brasó, 1542. – OSZK. RMK. II. 28.)

Terjeszti A Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 360,-Ft, példányonkénti eladási ára: 180,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42) 447-
168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Koroknainé Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

A NYUGAT ÉS OROSZORSZÁG A 15–16. SZÁZADBAN A HÍRADÁSOK TÜKRÉBEN

„Sem a másolók, sem az írnokok, de még maga a kancellár sem írhatott vagy mondhatott semmit önállóan az idegen uralkodók követéinek. Mindent maga a nagyfejedelem diktált...” „Ha valami újat javasoltam (ami a tárgyalások alatt nemegyszer előfordult), a tanácsosok azonnal az uralkodóhoz siettek a válaszáért, amit aztán részletesen ismertettek velem, és maguktól semmit sem mertek hozzátenni” – furcsállja a hivatalos eljárást Moszkvában Possevino pápai nuncius. Szerinte senkinek semmi beleszólása a nagyfejedelem döntéseibe, ő egy személyben dönt birodalma minden külföldet érintő kérdésében is, tanácsosai csak hosszas ceremóniával elisméltik az ő mondatait.¹

Bár az uralkodó hatalmát, kompetenciáját az összes felmerülő kérdés megoldásában senki nem vonta/vonhatta kétségbe, a külügyekkel ebben az időben már egy egész népes hivatal foglalkozott. S ha a követek úgy is látták, hogy minden az uralkodó akaratától függ, az általa kimondott, lediktált döntések mögött sokak előkészítő munkája állt. A pápai követ által kancellárnak titulált tisztviselő ebben az időben (1581–82) Andrej Jakovlevics Scselkalov, aki 1570-től 1594-ig vezeti a Külügyi Hivatalt.²

A Külügyi Hivatal

A Külügyi Hivatal az az állami intézmény, amely minden külfölddel, illetve külföldiekkel kapcsolatos ügyet intéz. Az egységes orosz állam kialakulásával együtt járt az államapparátus központi hivatalainak, a prikázoknak, azaz a kormányzéseknek a kifejlődése is. Először a katonai ügyeket intézték önálló prikázok, de a külpolitikai feladatok gyarapodása szükségessé tette, hogy legyen egy olyan kör, amelyik a diplomáciai feladatok ellátására szakosodik.

A 16. század közepéig nem volt olyan speciális intézmény, amely az idegen országokkal kapcsolatos ügyeket intézte. Külpolitikai kérdésekben elvben a nagyfejedelem döntött, a gyakorlatban azonban a bojár dumára bízta az ügyek intézését. A дума a felmerülő problémák megoldására minden alkalommal létrehozott egy ún. „válaszó” bizottságot, s ebbe belekerültek a követi ügyek deákjai is. A 15. század végén, 16. század elején az ún. deákok foglalkoztak az idegen követekkel. A „követi ügyek” deákjai ott voltak az idegen országokból érkezett követek fogadásakor, beszédet tartottak a nagyfejedelem nevében, feljegyezték a tárgyalások menetét, és az összeállított anyagokat bemutatták a nagyfejedelemnek, okmányokat adtak ki, összeállították a követutasításokat, s belőlük kerültek ki a távoli országokba induló követségek tagjai is. Már a legkorábbi időktől kezdve megfigyelhető bizonyos szakosodás: a „kincstári” deákok a keleti országokból érkezett követekkel, a keleti kereskedelemmel foglalkoztak, az „udvari” deákok az európai országokból érkezőkkel. A hivatali hierarchia is egyre bonyolultabbá vált: a legmagasabb rangú deákok bekerültek a bojár дума bizottságába, amely a tárgyalásokat vezette a külországbeli követekkel, s őket már tanácsosnak, főembernek címezték. Természetesen több volt azonban az alacsonyabb rangú tisztviselőből: a tolmácsok, írnokok száma is egyre gyarapodott – III. Iván uralkodása idején 28 írnokról tudunk.³

Az orosz történetírás a Külügyi Hivatalt mint állami intézményt 1549-től jegyzi, ekkor kerül ugyanis az élére az első név szerint ismert vezető, Ivan Mihajlovics Viszkovatij. Ez a dátum azonban nem a hivatal működésének a kezdőpontját jelöli, sőt nem is jelez lényeges változást, valamiféle reformot az intézmény működésében. Egyszerűen a hivatal első ismert vezetőjének kinevezését mutatja.⁴ Viszkovatijnak nemcsak nevét és titulusát ismerjük, de a kötelezettségeit is. Ő vezeti a cár és a bojár дума levelezését a külföldi követekkel, részt vesz az előkészítő tárgyalásokban, dönt az idegen diplomaták Moszkvába érkezését és ott-tartózkodását illető összes kérdésben, szervezi és útnak indítja a külföldre menő orosz követségeket, feljegyzéseket készít, amelyeket később felhasználnak a hivatalos évkönyvek megírásában, s mint a Külügyi Hivatal vezetője, az ő irányítása alá tartozik a Cári Okmánytár (Царский Архив) is. Itt nagy mennyiségben őrznek kéziratos könyveket, itt vannak az államügyek aktái, a moszkvai és más orosz fejedelmek nemzetségekönyvei, és minden külpolitikai kérdéssel foglalkozó okmány.⁵

Nemcsak vezetőjének, magának a kormányzéseknek is meglehetősen szerteágazó feladatai voltak. A diplomáciai kapcsolatok ápolásán, felügyeletén túl rá hárult az Oroszországba beutazó külföldi kereskedők, mesteremberek, a betelepült idegenek, ezek között a fegyveres szolgálók felügyelete is, a hadifoglyok kiváltása, irányítása alatt állt jó néhány kolostor, a 17. század hatvanas éveitől a posta, a doni kozákok ügyei, és még a távoli Szibériába utazók is a fennhatósága alatt álltak. Időről időre más prikázokat is alárendeltek, ezentúl kivetett és beszedett vármokot, kocsmai illetéket stb. Minden prikázhoz tartozott néhány város igazgatása is, és ezeknek a városoknak és földeknek az adóival és egyéb jövedelmeivel is ez gazdálkodott. A 17. század második felében a Külügyi Hivatal a hozzá tartozó területeken beszedett adókat főleg tisztviselőinek javadalmazására fordította.⁶

A feladatok sokasága sok felelőst is igényelt. A hivatal vezetője mellett már a 16. század derekától kezdve megjelentek a helyettesek, a „segítők”, a „másodéakok”, s számuk egyre növekedett. Ők azok közül a tapasztalt prikázhivatalnokok közül kerültek ki, akiknek nagy gyakorlata volt a diplomáciai ügyek intézésében. 1559-től 1714-ig név szerint 52-t ismerünk közülük, s néhányukból később a kormányzések kinevezett vezetője is lett.

Ahogy a külügyi prikáz feladatai szaporodtak, szervezeti felépítése is egyre bonyolultabb lett: osztályokat alakítottak ki. A 17. században három osztály foglalkozott a nyugat-európai országokkal, kettő pedig az ázsiaiakkal. Már a 16. században kialakult az a gyakorlat, hogy az egyes diplomaták hosszú időn keresztül azonos területre koncentráltak. Így volt, aki 10–20 évig, vagy annál is tovább a lengyel–litván ügyekkel foglalkozott, mások a Német-római Birodalom ügyeinek specialistáivá váltak, vagy a tatár kánokkal tartották a kapcsolatot.⁷

Az osztályok élén a legmagasabban kvalifikált, aláírási joggal rendelkező hivatalnokok álltak. A tisztviselőket három csoportba sorolták rang szerint, kezdve a legmagasabb beosztásúaktól, az „idősebbektől” a „fiatalokig” – akiből a legtöbb volt. Rajtuk kívül a prikáz nagyszámú fordítót alkalmazott – külön szóbeli és külön írásbeli feladatokra –, a 17. század közepén 40–50 tolmács dolgozott a szóbeli tárgyalásokon, míg kb. tizenöten az írásos dokumentumokat fordították.

A 16. század második felétől a Külügyi Hivatal alkalmazottai közt említik már a kalligráfusokat, valamint a külföldi diplomatát kísérő öröket és a prisztavokat.⁸ Mivel a kormányzések alkalmazottainak feladatai mind bizalmas jellegűek, minden megbízás szigorúan titkos, a tisztviselők mind titoktartási esküre kötelezettek.⁹

Mint „egész Oroszország szeme” – ahogy Orgyin-Nascokin, a hivatal egyik kiemelkedő vezetője megfogalmazta¹⁰ – a Követi Kormánysház szervezi a külföldre induló követségeket is. Ezeknek annál nagyobb a fontosságuk, mivelhogy Oroszország csak ilyen módon jut első kézből származó információhoz külföldről, ahol a 18. századig nincs állandó diplomáciai képviselője. A külföldre küldött követségek a fogadó ország és az elintézendő ügyek fontosságának függvényében különböztek egymástól. A követség vezetője lehetett előkelő bojár „nagykövet”, akinek joga volt tárgyalni, megállapodást aláírni, szerződéstervezetet kidolgozni. Jelentéktelenebb ügyekben alacsonyabb rangú követ, hírnök utazott a deákok, írkokok közül, s voltak olyan futárok (гонцы) is, akiket az uralkodó nem hatalmazott fel diplomáciai tárgyalások folytatására, feladatuk a rájuk bízott üzenet, illetve okmány átadása.¹¹

Bármilyen rangja is volt, a követnek – aki uralkodóját képviselte – csak arra lehetett törekednie, hogy a fogadó ország uralkodójánál vegyen részt kihallgatáson. Az orosz diplomáciai etikett szigorúan tiltotta, hogy a követ tárgyalásokba bocsátkozzon bármilyen rendű s rangú hivatalnokkal, hiszen az a nagyfejedelem, illetve cár méltóságát sértené, azt jelentené, hogy a meglátogatott ország nem adja meg a kellő tiszteletet az orosz állam fejének.¹² Ezért történhetett meg, hogy 1656–57-ben Velencében, mikor a dózse megbetegedett, Csemodanov és Posznyikov, a két moszkvai követ elzárkózott a tárgyalások folytatásától, míg a dózse meg nem gyógyul. Hiába jelentették ki a Velencei Köztársaság legmagasabb rangú tisztviselői, hogy ők mindenben helyettesítik választott vezetőjüket, az orosz követek hallani sem akartak a méltatlan bánásmódról. Okfejtésük szerint ha ez valóban így lenne, akkor nemcsak a dózse írta volna alá az orosz uralkodónak címzett levelet, hanem a tisztviselők neve is mind szerepelne az iraton.¹³

Az orosz diplomatáknak is feladatuk volt természetesen Oroszország nemzetközi presztízsét növelni, s ezt gyakorta a formákhoz való csökönys ragaszkodással próbálták elérni. Ennek egyik kuriózumszámba menő esete történt meg 1656-ban III. Ferdinánd német-római császár udvarában. Itt Bogdanov orosz követ nemcsak hogy kierőszakolta a császári audienciát – a magyarázkodásra, hogy minden követ csak a tárgyalások végén, hazamenetele előtt találkozik személyesen a császárral, azt találta válaszolni, hogy a többi uralkodó nem olyan jelentős, mint az orosz cár, s így követeik sem olyan fontosak –, hanem még ahhoz is foggal-körömmel ragaszkodott, hogy a szokásoknak megfelelően a császár álljon fel, vegye le fejedőjét a követ üdvözlésekor, megtudakolván, hogy szolgál uralkodótársa egészsége. Hiába próbálta a kancellár jobb belátásra bírni Bogdanovot, hogy a császár nem tud járni a köszvénye miatt, az csak akkor állt el követelésétől, mikor maga a császár mentette ki magát. Uralkodóját azonban így is sértve érezte, s végül III. Ferdinánd válaszlevelét sem fogadta el, mert abban nem sorolták fel a cár címei között a litván nagyfejedelemi titulust, lévén azt viselte a lengyel király is.¹⁴

Nyugat-Európa felé a követnek tehát elsősorban országának és uralkodójának presztízsét kellett fenntartani, sőt a lehetőségekhez képest emelni. Más volt azonban a helyzet, ha Oroszországnak a krími kánokkal fenntartott kapcsolatát nézzük. A 16. században a Krími Kánság a széthullott Arany Horda politikai örököséként szeretett volna fellépni. Vele kapcsolatban az orosz diplomácia elsődleges célja az orosz uralkodó függetlenségének nyilvánvalóvá tétele volt.¹⁵ Itt fel sem merül, hogy az orosz követ csak a kán személyes jelenlétében szólhat. Nyugodtan elmondhatja mondókáját a kán rokonainak, tisztviselőinek, de még a jelentősebb feleségeinek is. S ha nyugatra tekintve IV. Iván méltóságán alulinak érzi, hogy a svéd királyf testvérének szólítsa,

azaz magával egyenrangú uralkodónak ismerje el – mondván, hogy ősei állatokkal kereskedtek –, s ezért az csak a novgorodi helytartón keresztül érintkezhet a cárral, ilyesmi meg sem fordul a fejében a krími kánokkal kapcsolatban. Nemcsak közvetlenül a kánnak, de főembereinek, sőt feleségeinek is fogadja képviselőit. A kánhoz küldött orosz követek azt az utasítást kapják, hogy ha a régi szokások szerint a tatár előkelők valamelyike botját a követ lábai elé dobja, mondván, hogy a bot átlépésének jogát meg kell váltani, inkább forduljanak vissza dolgukvégezetlen, de ne fizessenek. A „bot adójának” megfizetése ugyanis a követ, s rajta keresztül uralkodója függő helyzetét szimbolizálja.¹⁶ Ugyanakkor a legendák közé kell sorolni azokat a híradásokat, amelyek szerint a tatár követeket Moszkvában az uralkodó a következő ceremóniával fogadja: a még lovon ülő követnek személyesen nyújt át egy kupa kumiszt, amit az a lóháton el is fogyaszt. Az esetlegesen lecsöppenő nedűt minden oroszok nagyfejedelme (még III. Iván is!) lenyalja a ló sörényéről. Az ilyen és ehhez hasonló hírek leginkább az oroszokkal ellenséges lengyelek, illetve litvánok fantáziájának termékei, akik minden lehetséges eszközzel igyekeztek az orosz uralkodónak és országának a tekintélyét aláásni. Emiatt terjesztettek efféle történeteket, vagy szerették emlékeztetni az orosz követeket a tatár iga időszakára.¹⁷

Az idegenbe utazó orosz követségek létszáma a két-három főtől kezdve akár néhány százra is felduzzadhatott az ügy fontosságától függően. Idővel kialakult az a gyakorlat, hogy ha a követség vezetője nem szakember, nem a Külügyi Hivatal tisztviselője, mellé segítségül egy tapasztalt diplomatát osztanak be. Egy deákat, akinek a kisujjában van minden előírás, nagy gyakorlata van a hivatalos ügyek intézésében. Így írhatta azt az előbb említett Csemodanovról és Posznyikovról egy itáliai szerző, hogy „két követ van – az egyik a fejedelem, a másik a követség titkára, de egymás között egyenlők”.¹⁸ Így már egész korán kialakult egy olyan szolgáló nemesség, amely esetében nem egyedül a származás a döntő, jelentősége van a szakmai felkészültségnek is.

A prikáz hivatalnokainak fizetés járt, ami pénzbeli javadalmazásból, természetbeni juttatásból és földadományból, azaz pomesztyéből állt. Ezeknek a juttatásoknak a mértéke a diplomáciai gyakorlattól függött, de inkább a korábbi fizetéstől, rangtól, a szolgálati időtől, mintsem egy-egy követség sikerétől. A sikeres követet leginkább drága külföldi kelmékkel, szőrmével, esetleg ezüstneművel jutalmazták, legjobb esetben előléptetéssel. Ugyanakkor azt lehetett elmondani a Követi Kormánysház fizetéseiről, hogy háromszor-ötször magasabbak, mint a prikázok többségében.¹⁹

A Külügyi Hivatal azért olyan fontos számunkra – túl azon, hogy tisztviselőiről, azok munkájáról, viselkedéséről számos információt szolgáltatnak a külföldi utazók írásai –, mert dokumentációja értékes forrása az orosz külpolitikának. Az orosz állami levéltárban ma 610 követi könyvet őriznek, s ezekből 482 Oroszországnak európai államokkal való kapcsolatára világít rá (49 a Német-római Birodalommal, 256 Lengyelországgal, 12 a görög orthodox egyházzal, 6 Poroszországgal, 129 Svédországgal, 24 Dániával, 3 a római pápával, 20 Angliával, 15 Franciaországgal, 12 Hollandiával, 1 Holsteinnel, 7 Velencével, 3 Toscanával).²⁰ A követi könyvek a kormánysház ügyintézésének dokumentumai, s ezekbe belekerült a külfölddel kapcsolatos összes okmány és feljegyzés: az uralkodóknak szóló levelek, a követ által érintett országok uralkodóitól jóindulatot kérő útipasszusok, a béketárgyalások okmányai, amelyek a békefeltételeket rögzítették, követutasítások, a követeknek javasolt kérdések s az előre kidolgozott válaszok, a kivitt ajándékok felsorolása, s mindezek között a számunkra legbecsesebbek: a követjelentések.²¹

Az orosz diplomatáknak elsődleges feladatuk volt, hogy mindent leírjanak, amit láttak, hallottak, tapasztaltak utazásuk alatt. Ez egy tételes, pontokba szedett jegyzék lett, mert a követutasítás pontjai szerint fogalmazták meg és szedték sorrendbe híreiket. Ezek a jelentések nemcsak a nemzetközi helyzetet ismertetik az olvasóval, de a szemtanú közvetlen benyomásait is rögzítik.²² Minthogy Oroszországnak állandó külképviselete nem volt a 18. század előtt, s onnan nagyon nehezen lehetett eljutni idegen tájakra, bármennyire is felkészült a követ küldetése teljesítésére, olykor mégis igen járatlannak tűnt a célország politikai viszonyaiban. Erre jó példa Dolgorukij herceg missziója 1687-ben, midőn is törökellenes összefogást kínált XIV. Lajosnak akkor, amikor Franciaország éppen szövetséget kötött a törökökkel.²³

A követjelentések mindenestre a 16–17. században (a 15. században még igencsak kezdeti stádiumban voltak) az összes jelentős politikai eseményről tájékoztatják a moszkvai udvart, nem lehet azt állítani, hogy Moszkóviába nem jutottak el a nemzetközi élet hírei. Az első jelentések a nemzetközi helyzetről általános képet nem nyújtanak, meglehetősen szűkszavúak. Jellemző vonásuk, hogy szigorúan tényközlésre korlátozódnak mindenféle elemzés, magyarázat nélkül.²⁴ A 16. század elejére azonban már kialakul a külfölddel való kapcsolattartás ügymenete, s ennek írásos dokumentumai is meglehetősen nagy számban fennmaradtak.

N. Rogozsin szerint az első igazi követi jelentés Vlagyimir Plemjannyikov követől és Isztoma Maloj tolmáctól származik, akik 1517-ben Miksa császárnál tett útjukról számolnak be. Jelentésükben leírják az orosz követség megérkezését Innsbruckba, majd a császárral és tanácsosaival való tárgyalások ismertetése következik. Számadásukban a követek tudósítanak az európai országok törökellenes szövetségének kialakításáról. Beszámolnak arról, hogy a császár, a római pápa és a francia király öt évre békét kötött 1515-ben, a pápa kibékítette a francia királyt az angollal, s miután mindenki retteg a törököktől, a császár szorgalmazná az orosz nagyfejedelem békekötését a lengyel királlyal, hogy ők is a török ellen fordulhassanak.²⁵

A követjelentések legnagyobb része a 16. század második feléből maradt fenn, s ebben az időben alakult ki azok végleges formája is. Ezekben a követ leírja utazását, fogadtatását az idegen udvarban, majd ismerteti az általa összegyűjtött híreket az idegen országokról.²⁶

Ha a moszkvai udvarban döntést hoztak arról, hogy követséget indítanak külföldre, a Külügyi Hivatalban lázas munka kezdődött. A leendő követ megbízólevelet kapott, amely az idegen államban azt volt hivatott igazolni, hogy ő az orosz állam képviselője. Kapott egy „szerződést” is, amely a béke vagy fegyverszünet feltételeit tartalmazta, az idegen országokon való átutazáshoz védlevelet, amely nyomatékosította a békés, baráti viszonyt az útba eső ország és Moszkóvia között, egyben szabad utat kért a követ számára oda-vissza. Orosz területekre hasonló célt szolgált az úttel: ez feljogosította a követet, hogy a szükséges közlekedési eszközöket és élelmiszert beszeresse. Szolgálati levelezés indult a különböző adminisztratív intézményekkel és tisztviselőkkel, hogy biztosítsák az állami ügyekben eljárók útját. A 15. század végétől a követek úgynevezett emlékeztetőket is kaptak. Ezekben a prikázhivatalnokok felsorolták, hogy szerintük milyen kérdéseket fog kapni külföldön a követ, s ezekre rögtön a választ is megírták, nehogy zavarba jöjjön az orosz diplomata a messzi idegenben. Ezek a hipotetikus kérdések és válaszok később az egyre részletesebbé váló követutasításba kerültek bele.²⁷ Nem csak az idegenbe utazók kaptak ilyen típusú segítséget. Durov prisztavnak, akit 1592-ben lengyel diplomaták elé küldtek, részletes instrukciót adtak arra vonatkozólag, hogy mit kell mondania, ha a

vendégek netalán Dmitrij cárevis Uglichban bekövetkezett haláláról érdeklődnének. IV. Iván legkisebb gyermekét, a trónörököszt egyszerűen Uglichi Dmitrijként kell emlegetni, s halálát röviden, nem minden részletre fényt derítve, Isten akaratában megnyugodva a veleszületett betegségekre visszavezetni – „hisz senki sem halhatatlan.”²⁸

Ezeknek a leveleknek lassan kialakult egy meghatározott formája, amelyhez aztán a későbbiekben minden esetben ragaszkodtak. A diplomaták vezetője a követutastítás volt – ez részletesen leírta a követség céljait, feladatait, a követ feladatait, kötelezettségeit, szabályozta viselkedését az idegen országokban, sőt arra is kitért, hogyan, mi módon kell a követnek a felsorolt feladatokat megoldania. Az utastítások megfogalmazásához felhasználták a Külügyi Hivatal okmánytárát is, a korábbi követi könyveket, feljegyzéseket. Egészen a 18. századig, mikor is alapvetően megváltozott a külügyek intézése, a Külügyi Hivatalban felhalmozódott iratokat folyamatosan használták, rendezték, bővítették, leltárokat, mutatókat készítettek hozzájuk, hogy hatékonyabban lehessen felhasználni azokat.²⁹

Hazafelé a követség feje folyamatos kapcsolatban állt a Külügyi Hivatallal. Már a határról futárt menesztett Moszkvába, aki magával vitte a követség eredményeiről szóló rövid beszámolót. Miután megérkeztek a fejedelmi székvárosba, a követség minden anyagát átadták a prikáznak, s csak ezután került sor a követ szóbeli beszámolójára a cárnak és a hivatal vezetőjének. Természetesen ezt írásban is rögzítettek, s ez is tovább gyarapította a követség dokumentációját.³⁰

A 17. század húszas éveitől kezdve a Külügyi Hivatal még tovább bővítette informátorainak körét. „Tudósítókat” alkalmazott néhány külföldi városban (mint például Gdansk, Hamburg, Riga stb.), akiknek az volt a feladata, hogy a tudomásukra jutott és általuk fontosnak vélt eseményekről havonta egyszer hírt adjanak. Az orosz szolgálatban álló tudósítók leveleiket általában határ menti városokba, Pszkovba, illetve Novgorodba címezték, itt a jelentéseket lefordították, s ha a levél tartalma fontosnak tűnt, akkor egy futár azonnal Moszkvába, a cári udvarba sietett a hírekkel. Ez a rendszer persze korántsem jelentett megbízható, rendszeres, minden részletre kiterjedő információáramlást, hisz a levelek gyakran elkallódtak, esetleg későn értek célba – tudjuk például, hogy 1644-ben Rigában szigorú pénzbüntetés terhe mellett tiltották az orosz földre szóló híradások továbbítását, s nem engedték át az Oroszországba szóló írásokat.³¹

Ezek alapján megállapítható, hogy a 16. századtól kezdve nem történhet olyan jelentős esemény Európában, amiről a cári udvar ne szerezne tudomást követi útján. Más kérdés, hogy ezek az információk nagyon kevesekhez jutnak el, rendkívül szűk körben válnak ismertté (gondolok itt a prikáz hivatalnokai által tett titoktartási fogadalomra is), s ráadásul az értesítéseket mindenki a saját fejével értelmezi. Így hiba volna azt állítani, hogy a Külügyi Hivatal vékony vezető rétegén kívül bárkinek is elképzelése lehetett az európai eseményekről. Hisz még a külföldet megjárt követek is gyakorta nehezen értelmezték személyes tapasztalataikat. Miljukov, a neves orosz kultúrtörténész később úgy ítéli meg, hogy az „orosz követet az általa megélt külföldi élménytől az önnön primitívsége emelte kínai fal választotta el”. Ahol egy orosz követ megjelent, ott egy álló hétig kellett szellőztetni a helyiséget. Sőt, az orosz követ és kísérete egy olyan különös felvonulás, amely igazából sem nem „jelmezbál, sem nem körmenet, de még csak egy néprajzi kuriózum sem, amelyet egy vállalkozó kedvű impresszárió hozott volna be a tengerentúlról a nílusi krokodilokkal és afrikai elefántokkal együtt”.³²

A hivatal működésének megismerése után nézzük meg, milyen információkkal szolgáltak az idegenbe küldött követek, mit tartottak említésre méltónak az általuk tapasztaltakból, hogyan jutottak el az Európát foglalkoztató események hírei Oroszországba, milyen kulturális kapcsolatok léteztek a Nyugat és Moszkóvia között.

Európa az orosz irodalomban

A mongol fennhatóság alatt élő orosz fejedelmek nem követhettek önálló külpolitikát, Európa nyugati részétől elzárva éltek. Az Oroszország és a Nyugat közötti kapcsolatok a ferrara-firenzei uniós zsinattal kezdtek újjáéledni.

A török által szorongatott keleti egyházatyák a nyugatról érkező támogatás reményében több kérdésben beadták derekukat, s hajlandók voltak Itáliában IV. Jenő pápa hívására aláírni az uniót. A konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá tartozó orosz egyház – élén a görög Izidor metropolitával – népes küldöttséggel képviseltette magát a Ferrarában nyíló, s Firenzében határozatot hozó zsinaton, amin ott volt a bizánci császár is, s a végén hetven nyugati és tizenhat keleti főpap írta alá az uniós bullát.³³ Izidort orosz püspökök és papok kísérték, akik közül az egyik részletesen leírta úti élményeit az indulás napjától a Moszkvába való visszaérkezésig.³⁴ Az „Utazás Firenzébe az 1437–1440. évben” pontosan tudatja az olvasóval az egyházi küldöttség útvonalát az összes útba ejtett város nevével, a városok közti távolságokkal. Bár a leírás nagy valószínűséggel egyházi ember műve, a zsinatról, annak üléseiről lényegében nem is ír, száraz felsorolást ad csupán, viszont nagy élvezettel mutatja be Ferrara nevezetességeit. Lelkesen ír a pápai udvar órájáról, ami a városi piacról is látható, és amin minden óraüteskor trombitáló angyalok tűnnek fel, de a ferrarai piaci árakkal is megismertet. Firenze – csakúgy, mint Lübeck – pompás város. Dicséri a templomok és polgárházak szépségét, részletesen ír az Arnót átívelő Ponte Vecchióról, lelkesedik a kórházért, a különféle fákat hasonlítja az otthoniakhoz, majd kitér a város gazdasági életére is. Az orosz olvasó ebből az írásból értesülhet a selyemhernyóartásról, a város szövetyártásáról, az olívaolaj készítéséről. A zsinati vitákról nem fest érzékletes képet: csak az ülések dátumait adja meg, semmit sem mond a megvitatott kérdésekről. Az egyetlen kivétel: 1439. július 5-én aláírták az uniót – konstatálja a tény, mély közömbösséget mutatva a hitbéli kérdések iránt.³⁵

Hazafelé Velence ragadja meg leginkább, az „Adria királynője”, ahogy kifejezi magát a szerző. Nemcsak mint kereskedelmi központot értékeli nagyra, de mint várost, amely a tengerre épült, ahol az utcákon hajókkal, bárkákkal közlekednek. Leginkább a San Marco-székesegyház, ezen is főként a szobrok váltják ki lelkesedését: a „lovak mintha élnének” – írja. Később egyre lakonikusabb lesz útleírása: a lakott települések, s az azok közti távolságok felsorolására szorítkozik, s csupán néha tesz kisebb megjegyzéseket a szerző.³⁶

Az is mutatja, hogy az orosz népben is élt a kíváncsiság a távoli tájak iránt, hogy a 16. század első harmadában egyre-másra tűntek fel az újabb másolatok a firenzei utazásról.³⁷ Néhány kéziratos gyűjteményben – cím nélkül – olvasható egy rövid leírás Rómáról, illetve a Ferrarából Rómába vezető útról. A szerző megadja a Ferrara–Róma távolságot mérföldekben, leírja, hogy Róma a Tevere partján terül el, 12 mérföldre a tengertől, s hogy kísérőivel két nap alatt járta körbe levon a várost. Ezután a csodásan díszített templomokról ír, amelyek azonban mind omladoznak, s a város maga is pusztulóban van, teszi hozzá. Ez az első Róma-leírás az orosz irodalomban. Ugyan lakonikus, de a legalapvetőbb információkat megadja: pontosítja a földrajzi

helyzetet, ír történeti és építészeti emlékekről, s végül a város elnéptelenedéséről. A 15. század első felében Róma valóban hanyatló korszakát élte – a virágzó Firenzével és Ferrarával összevetve szomorú képet nyújthatott. Úgy tűnik, a feljegyzés írója valóban járt Rómában, s a stilisztikai elemzés azt mutatja, hogy ugyanaz a személy volt, mint aki az egész útleírást írta. Mindenestre az „Utazás...” szövegébe nem fűzte bele Rómáról szóló híradását – talán mert a zsinati küldöttség egésze nem jutott el oda, s ez a római kirándulás nem tartozott az út „hivatalos” részéhez.³⁸

Az egyházi küldöttség után az önállósuló moszkvai állam diplomáciai tevékenységbe is kezd – követeket indít és fogad. A 15. század második felében az utazók között – mint ahogy ezt a klerikusok közt is megfigyelhettük – a vezető szerep még az idegeneké. Közöttük a Ral vagy Ralev család tagjainak meglehetősen jól dokumentált a tevékenysége.

1461 tavaszán II. Vaszilij követeként érkezett meg Milánóba Nicolao Ralli. Itt szívélyesen fogadta a hercegség ura, Francesco Sforza, akinek imponált az orosz küldött hadművészetekben való jártassága. El is látta ajánlólevelekkel Ottone del Carettóhoz, római képviselőjéhez, Teano és Colonna kardinálisokhoz és Pavia püspökéhez. Politikájának célja a fenyegető mohamedán veszély elleni közös fellépés megszervezése.³⁹

Az orosz forrásokban Nicolao Ralli tevékenységéről semmi sem található, ott a legkorábban Ivan Ral Paleolog neve fordul elő, aki az 1493-as évkönyv szerint a világ teremtésétől számított 6993. évben, azaz 1485-ben Cárgrádból családostul Moszkvába érkezett, s ott III. Iván szolgálatába állt. Fiai ekkor már felnőttek lehettek, hisz Dmitrijt és Manuil 1488-ban III. Iván Itáliába küldte Kazany bevételének hírével. Az orosz évkönyvek szerint Velencébe, Milánóba és Rómába kellett utazniuk a nagyfejedelem parancsára.⁴⁰

Szintén görög volt Jurij Trahanyiot – aki 1472-ben Rómában, 1486-ban szintén Itáliában, Milánóban, Rómában és Velencében, 1489-ben német földön képviseli Moszkóviát⁴¹ –, valamint Danyila Mamirev (Daniele Mamurevo) és Manuil Angelov Grek (Manuele Doxa) is, akik 1493-ban jutottak el Milánóba⁴² és Velencébe.⁴³ III. Ivánt szolgálta (meg a Velencei Köztársaságot és a krimi kánokat is) az olasz kalandor, Gian Battista della Volpe⁴⁴ és Andrea Fioravanti, a híres építész, Aristotele Fioravanti fia.⁴⁵

Ha az orosz földre érkezett, az orosz uralkodókat szolgáló diplomatákat a szolgálatba lépés ideje szerint csoportosítjuk, azt lehet mondani, hogy az 1470-es években Itáliából érkeztek a legtöbben, a 80-as években a görög területekről, később pedig a Litván Nagyfejedelemségből. Ezek a diplomaták – együtt az orosz származásúakkal – ismertették meg Oroszországot Európa politikai és kulturális életének újdonságaival.⁴⁶

Valamennyi idegen országba elvetődő diplomata, netán kereskedő felsorolása, információik közlése meghaladja e dolgozat kereteit és céljait, de a rendelkezésünkre álló irodalomból világosan kiderül, hogy az európai események követésének igénye megvolt nem csupán a hivatalos körökben, de általában a művelt, írni-olvasni tudó közönségben. Hogy ez a réteg mennyire szűk lehetett, azt mai fejjel nehéz elképzelni, de nagy valószínűséggel hasonlóan alakult ez is a nyugat-európai mintához, talán némileg megkésve.

A követjelentésekből, a Külügyi Hivatal irataiból nagyon sok értesülés átkeült valamilyen módon az orosz évkönyvekbe, a különböző kéziratos gyűjteményekbe. Ezek között az egyik legkorábbi az „Európa királyai”, ami gyakorlatilag az európai

királyságok felsorolása. Ennek a rövid útmutatónak 11 másolatát ismerjük a különféle évkönyvekből. Hogy a szöveg mikor keletkezhetett, s honnan került az orosz irodalomba, arra a szöveg elemzése meglehetősen konkrét választ ad. A felsorolás elsőként a cézárt, azaz a római császárt említi, majd a német királyt, a római császárság örökösét. Aztán sorrendben a következőket: francia, magyar, spanyol, angol, portugál, nápolyi, cseh, skót és dán király, akit svédnek is neveznek, és a lengyel király.⁴⁷

A cikk nem jelenhetett meg az egységes Spanyolország kialakulása előtt, hiszen csak Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd házasságkötése után beszélhetünk Spanyol Királyságról. Biztosan nem keletkezett 1526 után, hiszen a mohácsi csatavesztés után nem említené a magyar királyt a felsorolás az igen előkelő negyedik helyen, megelőzve az angol királyt is. Szintén pontosítja a felső határt a dán és a svéd király azonosságának említése, hiszen 1523 után már nincs unió a két állam között. Ezek szerint az útmutatót valamikor 1506 és 1523 között írták. Ezt a következtetést látszik igazolni a legkorábbi orosz előfordulása is: a legkorábbi verziót az 1520-as évekre datálják, s a legkorábbi évkönyv, amiben olvasható, az 1518. évé, aminek az összeállítását a kutatók 1525-és 1530 közé teszik.⁴⁸

A nyelvi elemzés pedig azt valószínűsíti, hogy a kérdéses útmutató Európa államairól olasz eredetű. Az angol (неглитеръский), skót (съкотский) és nápolyi (анаполитанский) királyok írásmódja fonetikai szempontok miatt mind az olasz forrás mellett tanúskodik (Inghilterra, Scozia, Napoli). A királyok sorrendje is itáliai szempontokat tükrözhet: ami Itáliához közelebb esik, nagyobb hangsúlyt is kap, mint a távoli Anglia, netán Lengyelország. Ezt politikai, illetve katonai indokok is okozzák, hiszen a török elleni küzdelemben inkább lehet számítani a hasonlóképp érdekelt közeli államoknak az együttműködésére, mint a távoli, nem fenyegetett területek uralkodóira.⁴⁹

A független, Moszkva központú Oroszország nem csupán diplomáciai, politikai, netán gazdasági kapcsolatait igyekszik szorosabbra fűzni a keresztény világgal. Az orosz orthodox egyház kapcsolata a nyugati keresztény és a többi orthodox egyházzal természetesen nem ért véget az uniós zsinat határozatainak elvetésével. 1518-ban III. Vaszilij kérésére görög szertartáskönyvek oroszra fordítására Moszkvába érkezett egy Athosz-hegyi kolostorból Makszim Grek (1470 körül – 1556). Az előkelő görög családban született szerzetes beöltözése előtt hosszú időt töltött Itáliában. Megfordult Velencében, Padovában, Ferrarában és Firenzében, ahol először humanista körökben forgott, majd Savonarola tanainak hatása alá került, s egy dominikánus kolostorban élt Firenzében. 1505–1506-tól a Vatopédi-kolostor tudós szerzetese, s onnan megy orosz földre. Ott jelentős szerepet tölt be, egyike a legkiválóbb íróknak, de 1525-ben az egyházi bíróság fogságba vetette, majd száműzték eretneknek tartott nézetei miatt, s a száműzetésből csak élete végén térhetett vissza.⁵⁰

Makszim Grek írásaiból értesülhetett az orosz olvasó a karthauzi rend szigorú regulájáról, Savonarola tevékenységéről, a párizsi Sorbonne-ról, de az ókori történelem egyes epizódjairól (Róma és Karthágó vetélkedése, trójai háború) is, valamint hírt kapott a rodoszi kolosszusról, sőt az egyiptomi piramisokról is. Ezentúl ő adott hírt kora nagy földrajzi felfedezéseiről, miszerint a világ teremtésétől számított 7000. évben – azaz 1492-ben – a spanyolok és portugálok elérték Amerika partjait. Ezt akár már a 16. század negyvenes éveiben is olvashatta az orosz írástudó.⁵¹ S ez csak mintegy 40-50 évnyi késést jelent az eseményhez képest.

Ennél sokkal gyorsabban eljutott a híre Magellán utazásának orosz földre. Ez utóbbit nagy valószínűséggel szintén egy egyházi személynek köszönhetjük, aki dip-

lomataként is szolgálta uralkodóját. Dmitrij Geraszimov fordítóként Gennagyij novgorodi érsek köréhez tartozott, aki a spanyol inkvizíció módszereivel szerette volna Moszkóviát megtisztítani az eretnekektől, ugyanakkor az ő nevéhez fűződik az első orosz nyelvű Biblia összeállítás is. Ebben Dmitrij Geraszimov is részt vett mint német zsoldár fordítója. Fordítóként ismerte meg Makszim Greket is. Miután a görög tudós Oroszországba érkezésekor nem tudott még oroszul, a görög szertartáskönyveket latinra fordította, s a latin szöveget Dmitrij Geraszimov és egy Vlasz nevű tolmács tette át oroszra.⁵² Németül és latinul tehát jól beszélt, köszönhetően a livóniai iskolának. Ő az első név szerint ismert orosz ember, aki külföldi iskolát végzett – az első külföldi egyetemet végzett orosz egy bizonyos Szilvesztr Malij, aki 1493-ban iratkozott be a rostocki egyetemre.⁵³

Dmitrij Geraszimov azonban leginkább diplomáciai tevékenysége miatt vált ismertté. Azontúl, hogy sokszor látott el tolmácsi feladatokat (Herbersteinnek is ő volt a tolmácsa),⁵⁴ önálló diplomáciai feladatokkal is megbízták, így 1525-ben III. Vaszilij őt küldte követségbe VII. Kelemen pápához Rómába.⁵⁵ Valószínűleg itt juthatott hozzá V. Károly császár titkáranak, Maximilian Transylvannak Magellán utazásáról szóló leveléhez. Maximilian Transylvan első kézből kapott híreket a nagy expedícióról, s ezeket a korban divatos levélformában megírta a salzburgi érseknek. Magellán egyetlen megmaradt hajója 1522. szeptember 22-én vetett horgonyt a spanyol kikötőben. A szenzációt elűjságoló levelet a titkár október 24-én küldte el az érseknek, s ez 1523 januárjában már nyomtatott formában is megjelent Kölnben. A föld körüli expedícióról tudósító levelet egy évvel később az érdeklődésre való tekintettel Rómában kétszer is kiadták. Innen értesülhetett az európai közönség a világ körüli utazásról. S végül is az orosz érdeklődők is, hiszen a levél orosz fordítása már a 16. század húszas éveiben elkészült.⁵⁶ A geográfia kérdései iránt amúgy is fogékony Dmitrij Geraszimovot (akinek információin alapult az egyik első Oroszországot ábrázoló térkép is Európában)⁵⁷ nem hagyhatták hidegen a nagy felfedezésről szóló hírek, s nagy valószínűséggel az ő fordításában ismerkedhettek meg az orosz olvasók – csaknem egy időben a művelt Nyugattal – Magellán útjával.⁵⁸ Maximilian Transylvan műve Mihail Medovarcev – aki korának egyik legjobb kalligráfusa volt – kézírásában maradt ránk, csakúgy, mint az „Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről” egyik első változata, amely visszavezeti az orosz uralkodók nemzetiségét Augustus császárig, s ilyen módon kapcsolja Oroszországot az európai történelemhez.⁵⁹

III. Vaszilij nagyfejedelem idegen, katolikus orvosa, Nicolaus Buhle, oroszra fordította azt a jóslatot, amely Európában – hatalmas riadalmat váltva ki – szélés körben terjedt, s amely szerint a csillagok mozgása 1524-re nap- és holdfogyatkozást, özvönvizet és világvéget ígér. Valószínűleg ő fordított le egy rövid tudósítást az 1523-as nápolyi árvízről,⁶⁰ valamint fennmaradtak híradások az 1524. évi magyarországi földrengésről is – ezt a két utolsó hírt nyugaton egy röpiratban olvashatták, s a fordítások nagyon gyorsan megjelentek orosz földön is. Az eredeti röplapokat vagy orosz diplomaták, vagy idegen utazók hozták be az országba, s a Külügyi Hivatalban készített fordítások számunkra ismeretlen csatornákon gyorsan tovább terjedtek. Mindenestre ezek a tudósítások azt bizonyítják, hogy Moszkóviának a nyugat-európai országokkal már egészen korán voltak kulturális kapcsolatai is.⁶¹

A későbbiekben a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok bővülésével természetesen a nyugati országokról beszerzett információk mennyisége is egyre nőtt. A 16. század második felében a Külügyi Hivatalban őrzött „császári könyvek” szolgáltatják a legtöbb adatot a Német-római Császárságról. A „császári könyvek”-ből elvben

a Habsburgok külpolitikájáról – főképp a lengyelekkel való viszonyról – tudhatjuk meg mindazt, amit az orosz követ is megtudott, de ezentúl tartalmaznak érdekes leírásokat a császári család tagjairól, a császárválasztásról, a birodalom politikai széttagoltságáról, a császári hadseregről, a birodalmi városok politikai szerepéről, sőt a különböző vallásfelekezetekről is. A követek mindent leírtak, amiről tudomást szereztek, ezért mindegyik követjelentés – az adott diplomáciai feladaton, külpolitikai kérdésen túl – másról szól.⁶²

A „császári könyvek” tehát nagyon sokféle információval szolgáltak az európai politikai életről, beleértve a Habsburgok más európai államokhoz való viszonyát, a németalföldi szabadságharcot, a törökellenes küzdelmeket s az ehhez kapcsolódó politikai sakkjátszmákat is. Ezentúl leírták a követségek útvonalát, az útban eső városokat, azok nevezetességeit, a követfogadás rituáléját is, sok apróbb-nagyobb részlettel gazdagítva az olvasó ismereteit Nyugat-Európáról.

A követjelentéseken kívül a 16. század második felében a külfölddel foglalkozó irodalomban kiemelkedő jelentősége van a vitairatoknak. Olyan jeles személyiségek fejtik ki eszméiket egy-egy tárgyban, mint IV. Iván, Andrej Kurbszkij, Ivan Pereszvetov, hogy csak a legismertebb neveket soroljam. Ezek közül a publicisztikai írások közül több a protestáns felekezetek, illetve a katolicizmus ellen íródott. Ha most nem is elemezzük a fennmaradt műveket, az biztos, hogy ezekből az olvasó sok információt szerzett a nyugatabbra végbement változásokról.⁶³

Összegezve az eddigieket, úgy vélem, hogy Moszkóviát nem áthatolhatatlan fal választotta el Európa többi részétől. Információk – bár elmaradnak a másik irányba áramló beszámolóktól – meglehetősen nagy számban érkeztek Moszkvába, igaz, sokkal kevesebben olvashatták azokat, mint nyugaton. Az óriási távolságok, a hosszú tatár rabság kulturális téren is éreztette hatását. Nyugaton sokkal szélesebb olvasóközönséghez juthattak el az Oroszországot leíró nyomtatott művek, mint ahányan Oroszországban olvashatták – az egyébként érdeklődésről, nyitottságról tanúbizonyságot tevő – követjelentéseket. Az is kiderül a ránk maradt forrásokból, hogy a külföldre utazó diplomaták nem ellenségesen figyelték a szemük elé táruló világot, csak vallási kérdésben voltak elutasítók a Nyugattal szemben.

Moszkóvia a korabeli európai irodalomban

Európában már a 15. század végétől kezdve jelennek meg a Moszkva központú államról híradások, s ezeknek köszönhetően egyre szélesebb kör formálhat véleményt erről a távoli országról. Ha csoportosítani akarom a szerzőket, három kategóriát állapíthatok meg: Oroszországról írnak tudósok, kereskedők és diplomaták. Igaz, a három csoport között nincs merev válaszfal. Időnként egy-egy kereskedő diplomataként, politikai megbízással utazik Moszkóviába, a diplomaták, politikusok jó része egyházi ember, s a tudósok is az egyházi hierarchia csúcsáról kerülnek ki.

A humanista műveltségű tudósok célja mindent leírni a világról, összegezni a korábban felhalmozott ismereteket. A világ megismerésének igényével minden távoli tájról, a nagy földrajzi felfedezésekről, s így Moszkóviáról is jelennek meg írások. A világot leíró tudósokra jellemző leginkább, hogy gátlás nélkül másolják a korábbi szerzők műveit, elegyítik az antik auktorok műveit a friss híradásokkal, így időnként írásaikban a valóság keveredik a fantasztikummal.

A világot járó kereskedők általában korrektebb információkkal szolgálnak, ők kevésbé rugaszkodnak el a való világtól, praktikus ismereteket akarnak közölni. Köz-

tük az első időszakban az itáliaiaké a főszerep, a 16. század második felétől viszont az angolok veszik át helyüket. Olvasmányaim alapján azt mondhatom, hogy a legkorábbi valóban reális Oroszország-képet főleg a kereskedőknek köszönhetjük.

A diplomaták, politikusok fő célja a manipulálás. A korai szerzők (Fabri, Giovio, Campense) Moszkóviát mint a vallási tisztaság országát, a kereszténység támaszát, Európa védőbástyáját, a nagy és erős államot ábrázolják. Ez teljesen érthető, hiszen egyrészt a fenyegető török terjeszkedéssel, másrészt a nyugaton egyre szélesebb körben tért hódító reformációval szemben próbálnak támaszt szerezni. Így ők egy idealizált, katonailag nagyon erős, vallási téren feddhetetlen ország képét sugalmazzák a katolikus Nyugat vezetőinek, egy olyan országét, amelyiknek csupán egy kis biztatásra van szüksége ahhoz, hogy alávesse magát a pápai akaratnak, s kardját a kereszténység ellenségei ellen fordítsa.⁶⁴ A későbbi időszakban, a livóniai háború idejétől kezdve viszont megszaporodnak az Oroszországot ellenségként bemutató írások. Ez az úgynevezett „moszkovita-röpiratok” korszaka. A Moszkóviával állandó harcban álló, fenyegetett szomszédos területek szerzői Oroszországot mint a kereszténység ösellenességét, a kegyetlenség, barbárság honát festik le.

Az európai közvéleményben tehát IV. Iván uralkodásától kezdve egyre sötétebb a Moszkóvia-kép. Mivel a röpiratok széles körben terjednek, a nyomtatott sajtónak egyre nagyobb a hatása, így ez az ellenséges kép rögzül a köztudatban. Hiába vannak jóval árnyaltabb, Moszkóviát több oldalról bemutató tudományos igényű értekezések. Ezek, még ha több kiadást is megértek, viszonylag kevesekhez jutottak el, a művelt olvasók szűk körében lehettek ismertek, s így hatásuk a közvélemény alakítására viszonylag csekély. Az azonnali tájékoztatás, befolyásolás, sőt szórakoztatás igényével szélesebb tömegek számára íródott röpiratok, amelyek a fenyegető, támadó ellenségről számolnak be, nem a hitelességre helyezik a hangsúlyt. Szerzőik az ellenséget akarják lejáratni, saját megpróbáltatásaik ecsetelésével együttérzést, segítséget próbálnak szerezni. A sajtó úgy próbál képet adni az oroszokról, hogy felhasználja a korábban jól bevált és Európában közismert kliséket a pogány törökökről, s ezeket húzza a moszkovitákra is. A visszafogottabb, tárgyilagosabb, egy-egy kérdéskört alaposabban elemző tudományos igényű értekezések, az Oroszországot megjárt utazók, diplomaták beszámolóit a közvéleményt nem tudták alakítani, háttérbe szorultak a sokkal igénytelenebb és harsányabb sajtó mögött.⁶⁵

Az első időszak jóindulatú ábrázolásai – melyeknek célja az oroszok bevonása a török elleni harcokba, illetve katolizálásuk – a későbbiekben elhomályosulnak a lengyel–litván szerzők gyűlölettől fröcsögő híradásai mögött. Az orosz fogságba esettek sanyarú sorsukat ecsetelik, az orosz földön időnként szép karriert befutó kalandorok akár önmaguk igazolására is rettenetes képet festenek IV. Iván államáról. A livóniai háború időszaka (1558–1583) alatt meglehetősen sok tollforgató ember került közelebbi ismeretségbe az orosz viszonyokkal, s így aránylag sok információ jutott el nyugatra IV. Iván belpolitikájáról, az opricsnyináról, az Oroszországban dúló terrorról. Ezek a leírások ruházták fel az oroszokat a barbárság, kegyetlenség, emberföltti gonoszság ismérveivel.

Ha végigtekintjük az Oroszországról szóló irodalmat, azt látjuk, hogy a szerzők a legkorábbi időktől kezdve merítenek egymás munkáiból. Ez tapasztalható már Alberto Campense, Paolo Giovio és Ioannes Fabri írásaiban is, a legkorábbi Oroszországnak szentelt művekben. Így van ezzel Sigismund Herberstein is, aki már a kortársak szerint is az orosz élet enciklopédiáját írta meg, s művének népszerűsége hosszú időken keresztül óriási, a Moszkóviába utazók „kötelező olvasmánya”. A 18. századi

kutatóktól kezdve mindenki alapműnek tekinti a „*Rerum Moscoviticarum Commentarii*”-t, amit minden későbbi Oroszországról író szerző forrásként használ. Így van ezzel az Oroszországról szóló irodalom másik 16. századi óriása, Antonio Possevino is. A két enciklopédikus jellegű munka szerzője már mindig utal is forrásaira, sőt bizonyos mértékű forráskritikát is alkalmaz. Az angol Moszkóvia-kép is Herbersteinre alapul a kutatók szerint, akik szerint a legátfogóbb művet Giles Fletcher írta – szintén Herberstein nyomán, azzal a különbséggel, hogy ő tagadja a kölcsönzést. A 17. századi leírások legismertebbje Adam Olearius nevéhez fűződik, aki Giles Fletcherhez hasonlóan némileg kibővítette, korszerűsítette a már korában kialakult Moszkóvia-képet. A 17. századi szerzők azonban már nem igazán változtatják a 16. század folyamán kialakult vélekedést Oroszországról, ők a már kitaposott ösvényen haladnak tovább.

Alapvető fontosságúak a legelső Oroszországnak szentelt munkák, azaz Paolo Giovio, Ioannes Fabri és Alberto Campense művei, valamint Sigismund Herberstein és Antonio Possevino írásai az Oroszországgal foglalkozó irodalomban. Az első három szerző nem az Európára egyébként jellemző újdonságok iránti érdeklődést akarta ki-elégíteni írásaival. Műveiknek határozottan politikai célja volt, s a politikai aktualitás miatt kerültek írásaik olyan gyorsan nyomdába és a nagyközönség elé.

1453, azaz Konstantinápoly eleste után a törökellenes küzdelem vezetésével a római pápa próbálkozik meg mint a keresztény Európa feje. Terveiben már ettől kezdve szerepet szán Moszkóviának. Itália kereskedő államainak nem csupán a hit védelme szempontjából fontos a Moszkva központú állam. A pogány török a kereskedelemben is vetélytárs, a levantei kereskedelem hanyatlásával az itáliai kereskedők szerepe csökken, az Atlanti-óceán partjai kerülnek előtérbe. A veszteségekbe az itáliai kereskedő államok nem tudnak könnyedén beletörődni, minden követ megmozgatnak, hogy korábbi vezető szerepüket visszaszerezzék.⁶⁶

A 15. század második fele, a 16. század azonban nem az az időszak, mikor Oroszországnak ereje és kedve lett volna a törökkel háborúzni. III. Iván és utódai minden energiáját lekötötte a függetlenség kivívása, az oroszoknak tartott földek egybegyűjtése, s ezzel kapcsolatban a hirtelen megnőtt állam igazgatásának, védelmének megszervezése, a balti-tengeri kijárat megszerzése, bekapcsolódás a kereskedelembe, a nemzetközi életbe, az ország elmaradottságának megszüntetése. Az itt felsoroltak túl soknak bizonyultak, így Oroszország a tárgyalt korszakban Törökországgal végig békés kapcsolatokat igyekezett fenntartani.

A tatár függőség végleges felszámolásával egyidejűleg kezdődött meg a diplomáciai kapcsolatok kiépítése Európával. Egyrészt a szomszédos államokkal lett intenzívebb a kapcsolat, másrészt az előbbieken ismertetett okok miatt az itáliai politikai központokkal. Az Itália és Oroszország közötti diplomáciai kapcsolatok az 1460–70-es évek fordulóján lettek igazán jelentősek. Immár nem csupán egy-egy követ jelenik meg, hogy átadja uralkodója üdvözlét és ajándékait, de III. Iván jelentős lépést tesz afelé, hogy Európában a többi monarchával egyenrangú uralkodónak ismerjék el. 1472-ben – valószínűleg pápai kezdeményezésre – feleségül veszi az utolsó, törökök által elűzött bizánci császár unokahúgát, Szofja (Zoé) Paleologoszt. Ettől kezdve Moszkóvia Nyugaton a Bizánci Birodalom törvényes örökösének számít, tekintélye nagyot nő. Igaz, Szofja Paleologosz – akit Rómában katolikusnak neveltek – házasságkötésével Moszkóvia egyáltalán nem közeledett a katolikus egyházhoz, és a törökellenes fellépésre sem került sor, ahogy ezt pedig a pápai udvarban szépen eltervezték. A házasság azonban mégis közelítette Moszkóviát Európa nyugatabbi részéhez: sok

itáliai mesterember, korábban Itáliában élő görög előkelő telepedett le Moszkvában, s ettől kezdve többé-kevésbé rendszeres a kapcsolattartás az orosz állam és a Nyugat között.

A 16. század elejétől kezdve az orosz külpolitikát az „orosz földek” begyűjtése ürügyén a szomszédokkal való állandó háborúskodás jellemzi. A Német-római Császárság és a pápaság egyre nagyobb figyelemmel követte az északkeleti birodalom lépéseit, s közben egymással is versengtek, ki tudja inkább befolyásolni az orosz külpolitikát. Ezért vállalja magára a litvánok és oroszok közti közvetítést a császár, s ezért kerül Moszkvába Herberstein, akinek végül 1526-ban lesz szerepe a két állam közti ötéves fegyverszünet megkötésében. Ez az az időszak, mikor Itáliában egyre másra jelennek meg az Oroszországgal foglalkozó irományok, melyek a nyugatról terjedő reformációval szemben a jámbor, istenfélő pravoszlávokat – akikkel könnyű a pápa főségét elismertetni – tartják a katolikus egyház igazi támaszának.

Ezt a hitet végérvényesen Antonio Possevino cáfolja meg, aki szintén békeközvetítőként utazik Moszkvába, hogy elősegítse Báthory és IV. Iván megegyezését. Possevino képzettsége, felkészültsége, teológiai kérdésekben való jártassága miatt műve mintegy összegzi a korábbi szerzők munkáit, kritizál, értékeli, ily módon egy jobban kidolgozott, árnyaltabb, valóságosabb ábrázolást ad elődeinél az orosz államról.

A szomszédos államok egyre jobban tartottak az erősödő orosz államtól, így minden eszközzel próbálták elszigetelni, távol tartani a nyugati újításoktól. Miután az orosz állam nagyjából egy időben jelent meg Európában a törökkel, a fenyegetett itáliai államok és a pápaság – mint keresztény államban, Bizánc örökösében – természetes szövetségest láttak benne a hitetlenekkel szemben. A Szentszék folyamatosan próbálta az oroszokat a török ellen fordítani, de ez nem sikerült neki, Moszkóviának nem állt érdekében a törökök ellen háborúzni. Moszkóvia urai csak hitegették a nyugati hatalmakat a segítségnyújtással. Ez vonatkozik az egyházi unióra is. Az orthodox oroszok a latin hitűek ellen következetes ellenszenvvel viselkedtek, az orosz uralkodóknak nem állt érdekében elismerni a pápa primátusát. A közös hit emlegetése csupán taktikai fogás volt részükről, amivel szorult helyzetben álltak elő, a megegyezés lehetőségével kecsgetve a pápát. Ez az áttérés mindig célt ért: a pápai kúria a keresztény világ válságos helyzetében, mikor keletről a muzulmánok támadnak, nyugatról pedig a reformáció fenyeget, a mélyen vallásos orosz népben az „igaz” kereszténység támaszát látta, amelynek segítségével a katolicizmus legyőzheti a protestánsokat, a pápaság megszilárdíthatja uralmát. A pápai politika évszázadokon át áhított célja a megtévedt pravoszlávok visszaterelése az egyedül üdvözítő katolikus anyaszentegyház kebelére. Így aztán nem véletlen, hogy Itáliában Oroszország a figyelem középpontjába került, s egyre-másra jelentek meg a Moszkóviáról szóló híradások nyomtatásban is. A 16. század első feléig csaknem minden, amit Oroszországról tudni lehetett, elsőként Itáliában volt olvasható.

Az úti beszámolók szerint az idegeneket a lehető legjobban megpróbálják elzárni a helyi lakosságtól. Felügyelet alatt tartják őket, „tisztas rabságban”, nem mozoghatnak szabadon, s kevés kivételtől eltekintve nem érintkezhetnek a helybeliekkel. Minthogy ennyire éberrel ügyeltek a külföldre, ez azt eredményezte, hogy azok Oroszországról általában kevesebb információval rendelkeztek, mint amennyit mi feltételeznénk. Mélyreható vizsgálat nem előzhette meg tapasztalataik megörökítését, felületes benyomásaikra hagyatkozva fogalmazhatták meg véleményüket, így meg kell említeni a félreértések, tévedések lehetőségét, s ezek kapcsán a forráskritika fontosságát.

Az orosz kormányzat egyrészt igyekezett az idegenek és oroszok közti kapcsolattartást megakadályozni, ugyanakkor folyamatosan próbált az országba idegen mesterembereket hívni, akikről a helyi kézművesek elleshetik az addig számukra ismeretlen szakmai fogásokat. Ezek között a Moszkóviában megtelepedő mesterek között nagy jelentősége van az itáliai építészeknek, akiknek keznyomát még ma is dicsérik a Kreml épületei.

Az idegenek szigorú felügyeletét többféleképpen próbálják magyarázni. Possevino IV. Iván beteges gyanakvását teszi felelőssé, az angol birodalmi gondolat érződik Giles Fletcher véleményében, aki szerint azért nem engedik az érintkezést az idegenekkel, mert a helyi lakosságot könnyebb megtartani szélsőségesen elnyomott helyzetében, ha nem tudja, hogy másutt sokkal szabadabban élhetne. Valójában az orthodox egyház akadályozza a közelebbi kapcsolatot a latin hitű, vagy próbatárs „eretnekekkel”, a „németekkel”, akikről igyekszik megóvni az orthodox hívőket. Hiába a szigorú korlátok, az elkülönítés, a külön városnegyed, az idegenek jelentősége fokozatosan növekszik – ezt erőszakosan, akár pogromokkal, vagy törvényi úton (1649. évi Szugyebnyik) is próbálják akadályozni, de hiába, a 17. századtól kezdve a nyugati kultúra lassacskán beszívárog Moszkóviába.

Amiről minden külföldi a legnagyobb megdöbbenéssel ír, az az uralkodó óriási hatalma. A nehezen kivívott függetlenséget megvédeni, az országot egységgé kövacsolni csak erős kézzel lehetett. E célkitűzések megvalósításának lehettek tanúi az Oroszországba eljutó utazók. A nagyfejedelem hatalmának az volt az alapja, hogy az oroszok minden földet a cár tulajdonának tekintettek, az uralkodó állami és magánföldesúri funkciója nem vált szét az idők folyamán. Földet, vagyont annak adott, akinek akart, és azt bármikor el is vehette, úgy jutalmazott és büntetett, ahogy úri kedve diktálta. Az uralkodó osztály jogai sehol sem voltak rögzítve, a katonai szolgálathoz kötött, gyakran cserélgetett birtok, a pomesztye elterjesztésével a nagyfejedelem teljesen kiszolgáltatottá tette a legelőkelőbbeket is. A mesztnyicsesztvo rendszere meggátolta a rendi típusú fejlődést, megosztotta az előkelőket, nem adott lehetőséget a monarcha elleni lázongásra. Mindenki a nagyfejedelem rabszolgája (holopja), bármilyen származású is. A cár akarata Isten akarata, az alattvalók meggyőződése, hogy mindent tud, mindenre képes, s ha törvényellenesen is jár el, „hatalmában van: akár az Isten. büntet és kegyelmez”. Hatalma korlátlan, csak az uralkodó érdekeit tartják szem előtt a birodalomban, s a szolgatermészetű alattvalók zokszó nélkül viselik a zsarnok uralmát. Ezért sorolják be az antik hagyományok ismeretében az oroszokat a barbárok közé. A szabadság (nyugat) és zsarnokság (kelet) szembeállítás a nagy hagyományokra tekint vissza, s e miatt a szolgaság miatt tartják barbárnak az oroszokat hosszú időn keresztül. Ezt a szolgaságot aztán lehet bizánci vagy tatár eredetre visszavezetni, mindenesetre hangsúlyozva az ázsiai kiindulópontot.

Ugyanezt lehet a cári címre is vonatkoztatni. Cárnak az oroszok ugyanis a tatár kánokat titulálták, meg a bizánci császárokat. A cári hatalom kialakulásában tehát jelentős szerepe van egyrészt a tatár, másrészt a bizánci örökségnek. Az „ugrai farkaszemnézés” után III. Iván felvette az „egész Oroszország uralkodója” (goszudar) címet – amit Európában a királyi titulussal tartottak egyenrangúnak. Miután Konstantinápolyt elfoglalták az oszmánok, Moszkva maradt az egyetlen szabad orthodox központ. A török győzelmet az oroszok Isten büntetéseként értelmezték, mivel szerintük Konstantinápoly a ferrara-firenzei uniós cikkelyeinek elfogadásával latin eretnekségbe esett. Bizánc örökébe így Moszkva lépett, hiszen Konstantinápoly bukása után kizárólag rá hárult a pogányokkal és eretnekekkel szembeni küzdelem, a keresztény

világ védelme. Az orosz lett Isten választott népe, a hit és az összes orthodox védelmezője. Ennek az elméletnek a kikristályosodását Filofej szerzetes „Levél a rossz napokról és órákról” (másként „Levél a csillagjósok ellen”) című levelében olvashatjuk.⁶⁷ Ebben fogalmazódik meg a „Moszkva – harmadik Róma” elmélet. Bár hivatalosan III. Iván még nem vette fel a cári címet, Filofej cárnak titulálja. A cári titulus azt mutatja, hogy az orosz uralkodónak, mint a harmadik Róma urának, megváltozott a helyzete, most már ő is caesar, mint az első Róma urai. Mint ezek örökösének, neki is jár már a császári, azaz cári cím. A cári cím jelentése és tartalma már a 11. századtól kezdve formálódott. Ilarion metropolita („Beszéd a törvényről és a kegyelemről”), majd Zoszima (aki Moszkóviát a Kijevi Rusz utódjának tartja) is sokat tett azzal, hogy megfogalmazta írásaiban Oroszország politikai igényeit. Az „Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről” a császári hatalom, az „Elbeszélés a fehér püspöksüvegről” pedig a legfőbb egyházi hatalom Moszkvába kerülését hivatott bizonyítani. Moszkóvia tehát politikai és vallási téren is a második Róma, azaz Bizánc örököse. Mindkét vonatkozás nagyban hozzájárult, hogy a moszkvai állam fejének tekintélye, hatalma az idők folyamán egyre nagyobb legyen. A cár Isten földi helytartója, személyében egyesíti a legfőbb politikai és egyházi hatalmat. Isten a liturgikus szövegekben gyakran „égi cár” – ugyanígy a cár egy földi istenség. A cár Isten képmása, hatalma megkérdőjelezhetetlen – még akkor is, ha tirannusként viselkedik, mint IV. Iván.⁶⁸

A leírások szerint ilyen szakrális jellegű hatalommal bíró uralkodó alattalvalóinak jogfosztott tömege él. Durvák, műveletlenek, barbárok az európai utazók szerint. Iszákosok, asszonyaikkal rabokként bánnak (nem ok nélkül, mert az erkölcsök sok kívánnivalót hagynak maguk után), de dolgozni nagyon tudnak (ha muszáj), minden nehézséget könnyedén elviselnek, egészségesek, hosszú életűek. Egyszerű ételeket esznek, sokat böjtölnek, nagyon istenfélők. Aki írni és olvasni tud (és ilyenből kevés van), az már tudósnek számít közöttük, mert nincsenek iskoláik. A túl sok tudás ugyanis eretnokségekhez vezet szerintük. Nem is európaiak az utazók jó része szerint, de azért hasonlítanak egynémely tulajdonságukban az európaiakra, enyhíti a szigorú véleményt Possevino, az egyszerűsége, engedelmessége, az istenkáromlástól való irtózásra célozva.

Az ország gazdag. Hihetetlen bőségben, olcsón lehet élelmiszerhez jutni, a föld termékeny, a folyókban hemzsegnek a finomabbnál finomabb halak. A nagy bőség alól kivételt képeznek az 1601–1603 közötti évek, mikor is nagy éhínség szedte áldozatait, falvak néptelenedtek el, kutyát, macskát, egyéb tisztátalan állatokat, sőt még emberhúst is ettek az éhezők. A 17. századi utazók már látják, hogy a bőség csak viszonylagos. A helyi lakosok ugyanis igénytelenek, rengeteget böjtölnek, és csak a legszükségesebbeket termelik meg, mivel a nagy távolságok miatt nem tudnak az élelmiszerekkel, gabonával kereskedni. A szélsőségesen kontinentális éghajlat, leginkább a tél kegyetlensége minden utazó fantáziáját megmozgatta. Csodálkozva látták, hogy az oroszok milyen jól alkalmazkodtak a mostoha körülményekhez. A befagyott folyók nagyszerű utak (úgyis csak télen lehet közlekedni), a hideg tél ellen vastag bundát növesztő állatok prémje egész Európában keresett árucikk, az ország, az uralkodó gazdagságának egyik jelentős forrása.

Végigolvasva az idegenek feljegyzéseit, azt láthatjuk, hogy az orosz kereskedelem és kereskedők kapcsolatai Európával jelentősek voltak, még akkor is, ha Moszkóvia nem lett része a nagy földrajzi felfedezések nyomán kialakuló világgazdaságnak. A kereskedők még a mongol fennhatóság időszakában is összeköttetést jelentettek Európa nyugatibb részeivel. A külkereskedelem nagyrészt közvetítőkön át bo-

nyolódott, központjai délen az itáliai kereskedőkolóniák, északon Novgorod voltak. Moszkva megerősödését követően a baltikumi városok kereskedelmi jelentősége nőtt meg, majd 1553-tól kezdve a főbb kereskedelmi útvonalak északra helyeződtek át. Nem csupán a kereskedelem központjai, az útvonalak változtak tárgyalt korszakunkban, de az export-import összetétele is. A hagyományos kiviteli cikkek (szörme, viasz, méz) mellé a hajógyártás nyersanyagai is felsorakoztak, s a behozott áruk között is egyre jelentősebb lett a különféle luxuscikkek és nemesfémek mellett a hadiiparhoz szükséges alapanyagok importja. Végig jelentős a Perzsiával és a krími területekkel való kereskedelem – a hagyományos termékekkel. Az orosz kereskedőknek sikerül megőrizniük kelet felé közvetítő szerepüket: ők viszik Perzsiába a nyugatról származó textiliákat. Bár a kereskedelem óriási haszon volt, nyugati típusú tőkefelhalmozásnak, vállalkozásoknak vajmi kevés lehetősége adódott, mivel az uralkodó sajátjának tekintette a kereskedelemből származó bevételeket, sőt a kereskedők vagyonát is sajátjaként kezelte. Hátráltatta a fejlődést az is, hogy nem volt elegendő nemesfém az országban, s a kereskedelem jórészt közvetlen árucserét jelentett. Tárgyalt korszakunkban végig meglehetősen fejletlen a pénzforgalom. A mostoha természeti adottságok és a mongol hódítás következtében az északkeleti birodalomban a lakosság még a 16. században is csupán az önellátásra tudott berendezkedni.

A kereskedelem után a városok is a gazdagság fokmérői. Az Oroszországról író külföldiek jóvoltából aránylag pontos képpel rendelkezünk a 16–17. századi orosz városokról. Meg kell jegyezni azonban, hogy ebben az időben a „város” kifejezést több értelemben is használják. A 16. század közepén vagy 160 várost emlegetnek, de ezek jó része nem nyugati értelemben vett város. „Gorod”-nak nevezik a katonai, adminisztratív funkciókat ellátó településeket, legrégebb jelentése szerint a „gorod” katonai erődítmény. Gyakran megkülönböztetik a várost a poszadtól, máskor a gorod magába foglalja a poszadot is, s az egész települést jelenti. Valójában európai értelemben vett város nagyon kevés volt Moszkóviában, amit magyarul az is, hogy a korszakban végig a naturalis gazdálkodás a jellemző, a munkamegosztás a Nyugathoz viszonyítva fejletlen, az iparosok száma alacsony. A városi lakosságnak semmiféle kiváltsága nem volt, jogállása megegyezett a falvakban lakó parasztokéval. A szemtanúk szerint Moszkóviában kevés város van, azok is fából épültek, kivéve Moszkvában a nagyfejedelmi palotát és néhány templomot, ezeket azonban itáliai építészek emelték. A házak fagerendákból vannak összeróva, nem ismerik a kéményt, így nem lehet elviselni a füstöt a szobában, s még a gazdagabbak házai is csupán kunyhónak minősülnek az európai utazók szemében. Minden szemtanú hasonlóképpen nyilatkozik; ami színezi a képet, az Fabri, Giovio és Campense híradása. Ők azonban nem jártak Moszkóviában, hallomás után (Fabri és Paolo Giovio ráadásul orosz követek elbeszélése alapján) írták meg munkájukat Oroszországról, s céljuk érdekében még csábítóbbá tették a valószínűleg anúgy is kozmetikázott beszámolókat. Így megnövelték a városokat, a városlakók számát, hogy mutassák, milyen hatalmas, gazdag ország várja a római pápa főségét. Ugyanígy tettek, mikor az orosz nagyfejedelem katonai erejéről írtak. A sűrűn lakott birodalom, a hatalmas hadsereg, azaz egy gazdag, erős ország fejével kötött szerződés, visszatérte a katolikus anyaszentegyházba a pápa tekintélyét emelné, s az egész keresztény világ hasznára válna.

Annál is inkább, mert az oroszok életvitelükben, erkölcsükben példát mutatnak a nyugatiaknak – vallja mindhárom katolikus szerző. Sokkal buzgóbban gyakorolják vallásukat, mint a nyugatiak, jámborabbak, tanaik majdnem ugyanazok, mint a katolikusoké. Azaz nagyon könnyen az igaz útra lehet őket irányítani. Elég az uralko-

dót meggyőzni, népe úgyis vakon követi tűzön-vízen át. A 16. század elejének optimista szerzőit Possevino sokkal óvatosabban követi. Szerinte az unió kialakítása nagyon nehéz lesz. Az uralkodó ugyanis szilárdan hatalmában tartja a püspöki kart, a metropolita teljesen alárendelt a világi fejedelemlnek, IV. Iván pedig érdemben nem hajlandó tárgyalni a vallási unióról. Possevino így Oroszország katolizálására egy hosszú időt igénybe vevő tervet dolgoz ki, melyben a felvilágosításnak van a legnagyobb szerepe. Némileg később, a 17. század húszas éveiben már ebben sem bízik a katolikus egyházat propagáló misszionárius. Az oroszok olyan megátalkodottan ragaszkodnak saját rítusaikhoz, hogy lehetetlen őket az igaz hitre téríteni – szögezi le elkeseredetten.

*

Nem volt hát igaza Kavelinnek, a nyugatos jogtörténésznek, mikor azt írta a 19. század derekán, hogy „Európa és Oroszország sok századot élt egymás mellett, egymástól idegenkedve, mintegy szándékosan kerülve mindenféle közeli érintkezést. Európa rólunk semmit nem tudott és tudni sem akart; mi sem akartunk semmit tudni Európáról.”⁶⁹

Európa is és Oroszország is kíváncsi volt a másik félre, legfeljebb a túl szoros kapcsolatot igyekezett elkerülni. De tőlük telhetően megpróbálták figyelemmel követni a nyugaton, illetve keleten zajló eseményeket. Noha az igaz, hogy az oroszok saját vallásukat, állami berendezkedésüket, törvényeiket, szokásaikat általában minden más népénél magasabb rendűnek tartották, azért nagy érdeklődéssel figyelték a tőlük nyugatabbra történő változásokat. Ugyanez jellemző a nyugati nációk művelt utazóira is, akik oly nagy megvetéssel írtak a barbár oroszokról. A tolerancia, a „másság” tiszteletben tartása még nem volt divat a tárgyalt korszakban. Viszont az olvasottak alapján bizton állíthatjuk, hogy – ha szűk körben és időben némileg megkésve is – az oroszok értesültek a nyugati eseményekről, Európában pedig nagy figyelemmel kísérték az Oroszországban történeteket – Itáliában és a Moszkóviával szomszédos területeken már a 15. század második felétől. A 16. század végére meglehetősen pontos képet rajzoltak Moszkóviáról, s igaz ez akkor is, ha a szélesebb tömegek számára a röpiratok sematikus ábrázolása volt ismert.

Jegyzetek

- ¹ *A. Posszevino: Isztoricscszkije szocsinyenyija o Rosszii XVI v.* (Ford., bevez., kommentálja L. N. Godovikova.) Moszkva, 1983. 25. és 53.
- ² *N. M. Rogozsin: Poszolszkije knyigi Rosszii konca XV–nacsala XVII. vv.* Moszkva, 1994. 36.
- ³ *N. M. Rogozsin–E. V. Csisztyakova: Poszolszkij prikaz.* In: *Voproszi Isztorii 1988/7.* 113. és *Je. I. Indova: Russzkaja poszolszkaja szluzsba v konce XV–pervoj polovine XVI v.* In: *Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-isztoricscszkom processze.* Szerk. Pasuto. Moszkva, 1972. 294.
- ⁴ *Rogozsin: Poszolszkije knyigi...* 12–14.
- ⁵ *Uo.* 72.
- ⁶ *Font M.–Krausz T.–Niederhauser E.–Szvák Gy.: Oroszország története.* Budapest, 1997. 191–192. és *Rogozsin: Poszolszkije knyigi...* 18.
- ⁷ *Indova: i. m.* 310.
- ⁸ *Rogozsin: Poszolszkije knyigi...* 16–20. és *F. P. Szergejev: Russzkaja diplomatycscszkaja tyerminologija XI–XVII vv.* Kisinyov, 1971. 102–124.

- ⁹ Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 78.
- ¹⁰ M. A. Alpatov: Russzkaja isztoriceszkaja miszl i Zapadnaja Jevropa XII–XVII. vv. Moskva, 1973. 323.
- ¹¹ Szergejev: i. m. 7–93. és Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 20. és Indova: i. m. 295–296.
- ¹² Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 20. és Indova: i. m. 298.
- ¹³ Alpatov: i. m. 335.
- ¹⁴ Uo. 324.
- ¹⁵ L. A. Juzefovics: Russzkij poszolszkij obicsaj XVI veka. In: Voproszi Isztorii 1977/8. 114–115. és Indova: i. m. 309.
- ¹⁶ Juzefovics: i. m. 114–116.
- ¹⁷ Uo. 125.
- ¹⁸ Alpatov: i. m. 328.
- ¹⁹ Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 19–22.
- ²⁰ N. M. Rogozsin: Meszto Rosszii XVI–XVII. vekov v Jevrope po matyerialam poszolszkikh knyig. In: Meszto Rosszii v Jevrope (Matyeriali mezsdunarodnoj konferencii). Budapest, 1999. 88. (Ruszisztikai könyvek V.)
- ²¹ Rogozsin: Meszto Rosszii XVI–XVII vekov v Jevrope... 91–92.
- ²² Alpatov: i. m. 325., és Rogozsin: Meszto Rosszii XVI–XVII vekov v Jevrope... 99.
- ²³ Ju. N. Dosztovalov: Rosszjiskij poszolszkij etyiket XVI–XVIII vekov. In: Voproszi Isztorii 1994/4. 173.
- ²⁴ Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 101.
- ²⁵ Pamjatnyiki diplomaticeszkikh sznosenyij Rosszii sz gyerzsavimi inosztrannimi. T. I. 343–356. Idézi: Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 101.
- ²⁶ Uo. 115.
- ²⁷ Uo. 73–78. és Indova: i. m. 302–307.
- ²⁸ G. N. Anpilogov: Novie dokumenti o Rosszii konca XVI–nacsala XVII v. Moskva, 1967. 8–9. és 44.
- ²⁹ Opiszi Carszkogo Arhiva XVI veka i Arhiva Poszolszkogo Prikaza 1614 goda. 5–14. és Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 80.
- ³⁰ Rogozsin: Poszolszkije knyigi... 109.
- ³¹ B. F. Szapunov: Iz isztorii mezsdunarodnih kulturnih szvjazej Ruszi v XVII v. (Vesztyi-Kuranti) In: Kulturnoje naszlegyije drevnyej Ruszi. Isztoki sztanovlenyij tragycii. Moskva, 1976. 200–205.
- ³² Idézi Szvák Gy.: Moszkóvia és a Nyugat. Budapest, 1988. 94.
- ³³ Berki Feriz: Az orthodox kereszténység. Budapest, 1984. 70–71.
- ³⁴ A. Popov: Isztoriko-lityeraturnij obzor drevnyerusszkikh polemiceszkikh szocsinyenyij protyiv latinyan (XI–XV v.) Moskva, 1875. (London, 1972.) 399–406.
- ³⁵ N. A. Kazakova: Zapadnaja Jevropa v russzkoi pizmennosztyi XV–XVI vekov. Iz isztorii mezsdunarodnih kulturnih szvjazej Rosszii. Leningrad, 1980. 7–37.
- ³⁶ Uo. 38–42.
- ³⁷ N. A. Kazakova: Dmitrij Geraszimov i russzko-jevropejszkije kulturnije szvjazi v pervoj tretyi XVI v. In: Problemi isztorii mezsdunarodnih odnosenyij. Szbornyik sztatyej. Felelős szerkesztő: V. I. Rutenburg. Leningrad, 1972. 251.
- ³⁸ Kazakova: Zapadnaja Jevropa... 52–53.
- ³⁹ G. Barbieri: Milano e Mosca nella politica del Rinascimento. Bari, 1957. 19–21.
- ⁴⁰ E. Cs. Szkrzsinszkaja: Kto bili Ralevi, poszli Ivana III v Italiju In: Problemi isztorii mezsdunarodnih odnosenyij. Felelős szerk.: V. I. Rutenburg. Leningrad, 1972. 267.
- ⁴¹ Barbieri i. m. 46–49. és V. I. Rutenburg: Italjanszkije isztocsniki o szvjazah Rosszii i Italii v XV v. In: Isszledovanyija po otyecsesztvennomu isztocsnikovegyenyiju. Szbornyik sztatyej. Moskva–Leningrad, 1964. 461–462.
- ⁴² Barbieri: i. m. 51–55., Rutenburg: i. m. 462.
- ⁴³ V. I. Szavva: Gyjaki i podgyajcsije Poszolszkogo Prikaza v XVI veke. T. I. Szpravocsnyik, Moskva, 1983. 18.
- ⁴⁴ Dosztovalov: i. m. 172. és K. V. Bazilevics: Vnyesnaja polityika russzkogo centralizovannogo goszudarsztva. Vtoraja polovina XV veka. Moskva, 1952. 73.
- ⁴⁵ Rutenburg: i. m. 459–460.
- ⁴⁶ A. L. Horoskevics: Russzkoie goszudarsztvo v szisztyeme mezsdunarodnih odnosenyij konca XV–nacsala XVI v. Moskva. 1980. 222–223. és 229–233.
- ⁴⁷ N. A. Kazakova: „Jevropejszkoi sztrani koroli”. In: Isszledovanyija po otyecsesztvennomu isztocsnikovegyenyiju. Szbornyik sztatyej. Moskva–Leningrad, 1964. 418–420.
- ⁴⁸ Uo. 421.
- ⁴⁹ Uo. 421–423.

- ⁵⁰ *N. V. Szinyicina*: Makszim Grek i Szavonarola. In: Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-isztoricseszkom processze. Moszkva, 1972. 149–150. és *Kazakova*: Zapadnaja Jevropa... 126–127.
- ⁵¹ *Kazakova*: Zapadnaja Jevropa... 128–130.
- ⁵² *Kazakova*: Dmitrij Geraszimov 252–254.
- ⁵³ *P. N. Berkov*: Ostslavische Studenten an deutschen Hochschulen in der vorpetrischen Zeit. In: Zeitschrift für Slavische Philologie, 1962. Bd. 30. H. 2, 355–361. Idézi *Kazakova*: Dmitrij Geraszimov 252. és *P. Iovius*: Libellus de legatione Basilii magni Principis Moscoviae ad Clementem VII Ponteficem Maximum. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI veka: vzgljad iz Jevropi. Moszkva, 1997. 230.
- ⁵⁴ *Sz. Gerberstejn*: Zapiszki o Moszkovii. Moszkva, 1988. 202.
- ⁵⁵ *Pavel Iovij Novokomszkij*: Knyiga o poszolsztve, otravlennom Vasziljem Ioannicsem, velikim Knyazem Moszkovszkim k pape Klimentu VII... In: Biblioteka inosztrannih piszatyalej o Rosszii. Oty. 1. T. 1. Szanktpetyerburg, 1836. 5–6.
- ⁵⁶ *N. A. Kazakova, L. G. Katuskina*: Russzkij perevod XVI. v. . . . 229., 234–235., 240–251.
- ⁵⁷ *Kazakova*: Dmitrij Geraszimov 262–263.
- ⁵⁸ *Uo.* 265–266.
- ⁵⁹ *N. V. Szinyicina*: Dva mira: vozmoznoszty vzaimoponyimanyija. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v.: vzgljad iz Jevropi. Moszkva, 1997. 44.
- ⁶⁰ *Filippov Szergej*: „Támaszt az eget Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol”. Történelem-bölcseleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban. In: Aetas 1995/3. 13. és 132. és *Szinyicina*: Dva mira: vozmoznoszty vzaimoponyimanyija. 44–45.
- ⁶¹ *Kazakova*: Zapadnaja Jevropa... 163–164.
- ⁶² *Uo.* 168–172.
- ⁶³ *Uo.* 221–223.
- ⁶⁴ Az egyes szerzőkről, műveikről, a róluk szóló irodalomról lásd bővebben: *Radnóti K.*: Itáliai utazók Oroszország-képe a 15–16. században. In: Világtörténet 1997. ősz-tél, 24–36.
- ⁶⁵ *A. Kappeler*: Die deutschen Flugschriften über die Moskowiter und Iwan den Schrecklichen im Rahmen der Rußlandliteratur des 16. Jahrhunderts. In: Russen und Rußland aus deutscher Sicht 9–17. Jahrhundert. Herausgegeben von Mechthild Keller. München, 1988.
- ⁶⁶ *Radnóti K.*: Vzgljad na Moszkoviju iz Italii. In: Meszto Rosszii v Jevrope. Budapest, 1999. 173–179. (Ruszisztikai Könyvek V.)
- ⁶⁷ *Filofej szerzetes*: Levél a rossz napokról és órákról. In: Aetas, 1995/3. 127–136.
- ⁶⁸ *A. I. Filjuskina*: Tyermini „car” i „carsztvo” na Ruszi. In: Voproszi Isztorii, 1997/8. 144–146. és bővebben, *N. V. Szinyicina*: Tretyij Rim. Isztoki i evoljucija russzkoj szrednyevekovoj koncepcii (XV–XVI. vv.). Moszkva, 1998.
- ⁶⁹ *K. D. Kavelin*: Pillantás a régi Oroszország jogi életére. In: Az orosz történelem egyetemessége és különössége. Szerk.: Béládi László, Krausz Tamás, Szvák Gyula. Budapest, 1982. 1.

HATALOM ÉS TITKOSSZOLGÁLAT A VELENCEI KÖZTÁRSASÁGBAN

Államhatalom és egyes szervei, különösen a hírszerzés, elhárítás békében és háborúban: óriási a téma története, irodalma. Háborúban fokozott a felderítés jelentősége; a legutolsó világháborúban katonaruhába öltöztetett embertömegek és a védtelen polgári lakosság élete dőlt el egy-egy stratégiai fontosságú információ hatására. (Ma már tudjuk, hogy Churchillt informálták a Coventry ellen készülő német légitámadásról, de nem intézkedett, nehogy az „Enigma” megfejtését elárulja.)

Nagy kataklizmák – különösen az első és a második világháború – után sok történészi igényű munka vagy forrásként is figyelemre méltó emlékirat jelent meg államférfiak, hadvezérek, hírszerző-rezidensek, titkosszolgálati szakértők tollából. Egyes munkák szerzői évezredekre tekintettek vissza.¹ Évtizedekkel a második világháború után nagy sikerű tévésorozatok, filmek készültek (pl. A tavasz 17 pillanata vagy 2000-ben az Ellenség a kapuknál – amerikai–német film – a sztálingrádi csata sajtóságos feldolgozása és legújabbán pedig a Pearl Harbor szuperprodukció: az 1941. december 7-i japán támadás sokadik megfilmesítése).

Immár nemcsak az idősebb generációk, de a titkokra kíváncsi fiatalok is olvassák vagy nézik a napvilágra került rejtélyt. Megnyílnak a levéltárak zárt anyagai is, igaz, egyes országokban (Anglia, Oroszország, Vatikán) csak módjával. Újabb és újabb dokumentumok kerülnek elő.

A hatalmas, szerteágazó irodalomból, dokumentumokból kiválasztottunk egy városállamot, amely a középkorban virágzó kereskedelmet folytatott, közben ugyanilyen színvonalú kultúrát teremtett, és demokratikusnak tűnő államszervezetet hozott létre, amelynek egyaránt eszköze volt a *diplomácia* és *hírszerzés*, valamint az *állami inkvizíció* és *belső elhárítás* (felderítés ügynökökkel, nyomozás, ítékezés, börtön és nemegyszer kivégzés).

Témáink kiválasztásához a forrás hitelességét és a további kutatások támpontját nyújtotta egy olasz dokumentumgyűjtemény.² Különös fontosságot jelent az a tény, hogy több mint 200 év távlatából dokumentumokkal mutatható be egy területére nézve kicsiny, de egykor hatalmas, nagy flottával rendelkező köztársaság titokkal övezett szerveinek tevékenysége.

A cédruscölöpökre épített „fenséges” Velence

Velence tengeri hatalmát saját hajóépítő üzemében (Arzenál) épített hadi- és kereskedelmi flottája, rugalmas diplomáciája és kiterjedt kereskedelme alapozta meg. A Fuggerek már korán felismerték a városállam jelentőségét. Az 1318-as tűzvész után a Rialto hídhoz közeli Fondaco dei Tedeschiben, a „Német Ház”-ban velencei hivatalnokok felügyelete alatt bonyolították le a Fuggerek emberei „barterüzleteiket” (az ott eladott német termékek teljes értékéért velencei árukat kellett vásárolniuk). Ez a ház valóságos kereskedőudvar volt 56 raktárával.³ Velence túlélte egy hatalmas tűzvészt (1574), járványokat (1575, 1630). A 18. századtól hatalma hanyatlott, az óceánok útvonalain más hatalmak hajóztak áruikkal. Mégis a köztársaság, mintha élvezni akarná a jelent, a korabeli Európa éjszakai és nappali mulatója lett. Kávézók, mulatók, kocsmák vonzották a pénzüket szóró külföldi mágnásokat. Virágzott a prostitúció, a

besúgás, az intrika. Velence külpolitikájában fontos szerepet játszott Konstantinápoly, Párizs, Róma, Madrid, Bécs.

A Habsburgok számára is fontos volt e városállam. És bár II. József és Lipót lelkesedtek Velencéért és igazi szabadságnak tekintették az ottani viszonyokat, egyre nyomasztóbb befolyást jelentettek a városállamnak a körülötte lévő Habsburg-birtokok és általában a Habsburgok nagyhatalmi törekvései.

A hanyatlást főképp a francia forradalom, illetve annak következményei okozták. 1796-ban a fiatal Bonaparte parancsnoksága alatt megkezdődött a franciák itáliai támadó hadjárata. Immár véget ért a felszíni nyugalom, a biztonsági szervek hiába fokozták a belső felderítést, hiába figyelték meg különösen a franciákkal rokonszenvezőeket, szálláscsinálóikat, és hiába fokozták a letartóztatásokat: Napóleon hadai közeledtek. Spontán szabadságtörekvések lángoltak fel, de a közeledő Bonaparte már nem 1789 szabadságát, hanem a katonai győzelem, a hódítás és rablás vágyát hozta. 1797. május 4-én a Nagytanács utolsó ülésén a dözse hiába teljesítette Napóleon követelését (kiadta a három állami inkvizítort), a várost május 12-én elfoglalták a francia csapatok – Velence történetében először idegen erők. Napóleon 200 000 dukát hádi-sarcot kapott, a franciák kifosztották az Arzenált (15 hajó), elvittek 4 athéni eredetű bronzszobrot, nagyszámú értékes könyvet, festményeket.

Ám ott leseledett már a Habsburg-birodalom is. A campoformiói békében (1797. október 17.) Velencét a Habsburg-birodalomnak adták. A császári csapatok 1798. január 18-án vonultak be a városba.

1848/49-ben felvillant Velence és Magyarország forradalmi kapcsolata (Kosuth és Manin, a velencei 48-asok vezetője között), de a hősiesség harcot a vezetők végső emigrációja követte. Csak 1866 – a porosz–osztrák–olasz háború – hozta meg Magyarországnak a kiegyezést, Velencének Olaszországot. „Új státusuk megszüntette államközi kapcsolataikat, de nem szüntette meg tíz évszázadon át ezer szállal összefonódó közös történelmi múltjuk emlékezetét” – írja Jászay Magda.⁴

A csak távolról sem teljes felsorolásban feltétlenül meg kell itt említeni a velencei festészetet, szobrászatot, zenét és irodalmat, amelyek önmagukban bizonyítják a városállam nagyságát.⁵ Velence egyébként nagy hatást tett egyes magyar írókra, közöttük Szerb Antalra és Illés Endrére. Közös bennük Olaszország, Velence csodálata és szeretete, ám vonzódásuk nem kritika nélküli. Nem véletlenül fordította le Szerb Antal – ifj. Pongrácz Alajossal közösen – Giovanni Comisso Velencei kéme (Agenti Segreti Veneziani nel'700) című munkáját. És nem véletlen, hogy Illés Endre Két oroszslán között című kötetében „Velence” alatt „A besúgó” címen ír Comisso dokumentumkötetéről. Mindaz, amit ők ketten megjegyeztek e páratlan értékű dokumentumkötetről, szintén elválaszthatatlan volt a „fenséges” Velencétől.

A velencei államszervezet

A régi korokba visszanyúló városállam megalakulásakor demokratikus, majd monarchisztikus jellegű volt. 697-ben létrehozták a dözse (herceg) majdnem korlátlan uralmát. 1173-ban szélesebb alapokra helyezték az irányítást. 1280-ban létrehozták a *Nagytanácsot* (Consiglio Maggiore), kizárólag 20 éven felüli nemesekből. 470 tagból állt, és közülük hat titkos tanácsost a dözse mellé rendeltek. Ez a *Signoria* nevet kapta, és gyakorlatilag a kormány szerepét töltötte be. A következő évtizedekben 60 tagú szenátust is létrehoztak, és három Avogadori del commune töltötte be a vádló, védő, ellenőrző szerepet.

A 13. századtól kialakult a köztársaság arisztokráciájának vezető szerepe: csak nemesember lehetett tagja a Nagytanácsnak. A legősibb, legfontosabb 30 nemesi család nevét bejegyezték a város Aranykönyvébe. A Nagytanács hozta a törvényeket, rendeleteket. A szenátus (a pregadik, az ún. behívottak tanácsa) foglalkozott a városállam költségvetésével, külpolitikájával, a háború és béke ügyeivel, kinevezte és visszahívta a követeket és meghallgatta részletes beszámolóikat a fogadó országban eltöltött 2–3 éves szolgálatukról. Egyes esetekben a Nagytanács elé terjesztették ezeket. Hatalma zenitjén a városállamot a Seremissima (fenséges) jelzővel illették.

Az idők folyamán a vezetés egyre inkább egy-egy vagyonos oligarcha család kezébe került. Kifelé egységesnek látszottak ezek képviselői, de egymás közt féltékenyen ügyeltek arra, nehogy egyik-másik nemesi család túlzott hatalomhoz jusson, és arra is, hogy egy dózse se válhasson korlátlan uralkodóvá. Ily módon a későbbiekben a dózsék hatalma inkább külsőségekben nyilvánult meg.

Mindazonáltal nemesi, családi szervezkedéseket, összeesküvéseket többször feljegyeztek. A belső ellentétek, hatalmi törekvések ellensúlyozására a Nagytanács 1525-ben létrehozta a *Tízec Tanácsát* (Consiglio dei Dieci – jelvényük: CdX). Egyes szerzők „állandó és örökös állambiztonsági szerv”-nek nevezték, amely több száz évig állt fent, és „a Velencei Köztársaság legnagyobb, legszilárdabb és legfélelmetesebb hatalmává fejlődött. Már nem csak az államellenes szövetkezések kinyomozása és a politikai bűncselekmények felderítése és megtorlása tartozott a hatáskörébe – rövidesen ellentmondás nélkül döntő szava lett a belső vezetés és külpolitika, jogszolgáltatás és hadviselés, pénzügyek, általában minden államügy intézésében. Megsemmisíthette a Nagytanács határozatait, megfoszthatta jogitól a Nagytanács bármelyik tagját, magát a dózsét is elmozdíthatta. Röviden: a Tízec Tanácsa lett végül is a teljes állami főhatalom korlátozatlan és felelősségre nem vonható birtokosa. A CdX jelzés félelmetes árnyékként félezer éven át lebegett Velence fölött.”⁶

A Tízec Tanácsa tevékenységéről feljegyezték, hogy áruláson ért zsoldosvezéreket vagy tengerészkapitányokat zsákba kötve vetettek a lagunák vizébe vagy a tengerbe; másokat száműzték; merényleteket szerveztek nem lojális katolikus papok, szerzetesek ellen. A Tízec Tanácsa szigorúan korlátozta a dózsék tevékenységét: külföldi követekkel csak a Tízec Tanácsa engedélyével lehetett kapcsolatot tartani; ajándékot külföldi uralkodóktól a dózse nem fogadhatott el; felbontották a dózse külföldi levelezését.

A Tízec Tanácsának gyors fejlődése és hatalma a korábbi „nemesi demokráciát” súlyosan veszélyeztette, sőt egyesek szerint megsemmisülésével fenyegetett. „A Tízec Tanácsa tette örökössé a Velencei Köztársaság sajtáságos csoportdiktatúráját, a legbefolyásosabb, néhány tucat vagyonos család oligarchikus uralmát.”⁷ E megállapítás túlzottnak tűnik, mert 1582-ben a Nagytanács fellázadt a Tízec Tanácsa ellen, és korlátozta annak hatáskörét. És – logikusan – az inkvizítorok szervezete még hatalmasabb lett. A Tízec Tanácsa veresége után az őket támogató erők az inkvizítorok mögé álltak, rajtuk keresztül kívánták a korlátlan hatalmat megőrizni. Látni fogjuk, sikerrel.

Az inkvizíció

Az *Állami Inkvizítorok Testülete* az 1540-es évektől a Tízec Tanácsa alá rendelt szervként alakult meg. Egy verzió szerint létrehozásának célja a tanácsból kiszivárgott titkos határozatokat eláruló személyek kinyomozása és megbüntetése volt. Mások szerint

nemesi csoportok rivalizálása vezetett megalakulásához. A testület három vezetőjét (titkárok) évente választották, hatalmuk gyakorlatilag korlátlan volt: titkos megfigyelések irányítása ügynökökön keresztül, letartóztatások, ítélezés és a büntetés végrehajtása, különleges börtönök, saját fegyveres rendőri erő a Capitane Grande parancsnoksága alatt s bírók (poroszlók), akik csak az inkvizítorok utasításait hajtották végre. Az inkvizítorok ügyiratai a 16. századtól az 1770-es évekig, mintegy 220 éven át, nem egészen 1300 per anyagait tartalmazták. Ez évente 6–7 pert jelentett (vö. a spanyol Torquemada néhány évtized alatti, tízezrekre rugó áldozataival). Nem érdektelen a velencei egyházi inkvizíció és az állami inkvizíció kettősségére rámutatni. Az általunk vizsgált szervezet kizárólag *állami*. Az inkvizíció szó a köztudatban egyértelműen az egyház középkori máglyahalál-ítéleteit idézi fel. Pedig maga a szó is szigorú: vallatást, kínvallatást, vizsgálatot, tanúvallomást jelent.

Más európai országokhoz hasonlóan 1578 körül Velencében is megkezdődött az eretnység felderítésére és kiirtására a Szent Inkvizíció tevékenysége. A kormányzat azonban erős kézzel korlátozta a katolikus egyházi inkvizítorok működését, hiszen Velencének „saját” inkvizítorai voltak, akik „nem teológiai szószálhasogatásokkal, hanem az állam védelmével foglalkoztak – nem túrték tehát idegen nyomozóhatóságok elburjánzását saját országukban –, a köztársaság felségterületén az egyházi inkvizítorok hatásköre tulajdonképpen csak a vallási tárgyú könyvek nyomdai cenzúrájára terjedt ki.”⁸ Az állami szervek kemény konfliktusba is keveredtek magával a pápával. 1589-ben pápai és spanyol nyomás ellenére a velencei kormány IV. Henrik francia király mellett foglalt állást: követét fogadták. A velencei „hitnyomozók” ünnepélyesen deklarálták, hogy a francia király támogatása eretnység. A velencei egyházi főinkvizítor elrendelte a nyomozást; és a gyanúsítást még a szenátus tagjairá, sőt a dózséra is kiterjesztette! A válasz igazi velencei módra következett: „Az állammal szembeszeggülő főpapot habozás nélkül letartóztatták és börtönbe zárták.”⁹

Ami az egyházi inkvizítorok által kezdeményezett pereket illeti, ritka értékes dokumentumban számolt be ezekről 1933-ban *Dr. Kárpáthy-Krajánszky Mór* premontrei szerzetes Magyar inkvizíciós perek Velencében című kis munkájában, amely terjedelmében kicsi, de jelentőségében annál nagyobb.¹⁰ A szerző 1932. november 18-án vendégként felolvasta helyszíni kutatásainak eredményét a Szent István Akadémia II. osztályában. Elmondta, hogy az inkvizíciós akták nehezen hozzáférhetőek. A római Sant’Uffizio levéltára nem nyílik meg. Szerencsésebb a helyzet Velencében, ahol a kutatók rendelkezésére állnak az inkvizíció jegyzőkönyvei: 1548-tól a bukásig.

Kárpáthy-Krajánszky-nak sikerült a 15. század első felétől a század végéig inkvizíciós jegyzőkönyveket találni. Művében áttekintést adott az egyházi inkvizíció kialakulásáról és a Velencével kapcsolatos összefüggésekről: IV. Ince pápa „Exortio in agro” bullájával 1258. november 22-én bevonja a világi hatóságokat az egyházi törvényszék működésébe. 1262. április 4-én IV. Orbán pápa felszólítja a Signoriát, hogy iktassa a szent törvényszéket törvényei közé, ami ha nem történik meg, „az inkvizítorok kiközösítéssel is sújthatják a Dogét és tanácsát”.¹¹ Velence mindent elkövetett, hogy az egyházat a maga szolgálatába állítsa. 1548-ban a Tizek Tanácsa két szenátort rendel ki az egyházi inkvizícióhoz. A 16. század végéig a perek egy része a patriarkális kúrián folyik, de ettől kezdve a vegyes: egyházi-világi Sant’Uffizio előtt. A 16. századtól az egyházi inkvizítorok dominikánusok. Az ügyek kiterjednek az eretnységre, az eretnekek fel nem jelentésére, a vallási jellegű titkos gyülekezetekre, a szellemidézésre, az egyházba való visszatérésre stb. A jegyzőkönyvek Európa minden részéből származott ügyeket tartalmaznak, ideértve a török birodalmat is. A premont-

rei szerzetes-tudós szerint: „E történeti anyag nem érdekelte a kutatókat. Talán mert hiányzik itt a máglyaromantika (sic! – T. J.), vagy mert Velence nem akart a liberális világ előtt »középkorinak« mutatkozni?»¹²

Sajnos az előadó nem részletezte az éles ellentéteket a velencei és az egyházi inkvizíció között, csak utalt azokra. Igaz, vannak ebben summás esetek is. Kárpáthy-Krajánszky igen sok jegyzőkönyvet nézett át a velencei archívumban, és magyar vonatkozású ügyeket választott ki. Ezeket ismertette fenti előadásában és az arról kiadott könyvecskében.¹³

A kutató premöntrei szerzetes csak néhány, távolról sem súlyos ügyet választott ki. Okunk van feltételezni, valahol meg is jegyzi, hogy az egyházi inkvizíció tevékenységének „pozitív” oldalait emeli ki. Végkövetkeztetései szerint a 16. századtól kezdve mindenféle pertípusra van magyar példa a velencei inkvizíció életéből. Felteszi a kérdést: vajon mennyi német, olasz, francia katona perével lehetne találkozni a periratokban, akik török fogságból jövet „Velencében rendezték lelkiismereti ügyeiket”. Egyébként „általános történeti szempontból kincsesbányá”-nak tartja az archívum anyagait. „Lelkiismeretesség, pontosság, alaposág tekintetében az (egyházi – T. J.) inkvizíció felülmúlta saját kora judikatúráját. Erről a jegyzőkönyvek tanúskodnak.” „Nagy cél lebegett a törvényszék előtt: a katolikus hit, a tekintély védelme a kívülről-belülről jövő forradalmi mozgalmakkal szemben, amely mozgalmak akkor vallási forradalmakban jelentkeztek.”¹⁴

Az *Állami Inkvizítorok Testülete* életrehívásával a Tízek Tanácsa félelmetes erőhöz jutott, amellyel teljessé vált az egyes nemesi csoportok feletti ellenőrzés gyakorlása. A Nagytanács ekkoriban már tulajdonképpen súlytalan, egyesek szerint „nevetséges” gyülekezetté vált, a dözse pedig már évszázadok óta csak jelképes államfőként rezideált. Az inkvizítori szervezet hamarosan még félelmetesebb erő lett Velencében, mint a Tízek Tanácsa. „És nehezebben volt támadható: nyíltan nem szerepelt, kormányzati teendőkkel látszólag nem foglalkozott, csak bűnügyekkel, de kezében tartotta a jól működő felderítő szervezetet, az egész köztársaságot átszövő kémhálózatot, és komoly fegyveres erő fölött is rendelkezett. A főbenjáró perek csekély száma mutatta, hogy az inkvizítorok okos tartózkodással használták hatalmi eszközeiket; az emberek tényleges megsemmisítésénél erősebb fegyverük volt a bizonytalanság és kölcsönös bizalmatlanság fenntartása.”¹⁵

Az idők folyamán különféle szervezkedések, akciók jöttek létre a Tízek Tanácsa és az Állami Inkvizítorok Testülete hatalmának korlátozására. 1760-ban zajlott le az „utolsó alkotmányjogi háború”. Nemesi keretek közt egy csoport demokratizálni akarta az államéletet. A csoport élén Angelo Querini avogador és Alvise Zeno álltak. Meg akarták szüntetni a legfelső arisztokrata réteg uralmát, vissza akarták állítani a Nagytanács jogait. Alapvető céljuk az állami inkvizítorok túlzott hatalmának leépítése volt. A három patriciusból álló inkvizítorok törvényszéke mellett a többi – korábban fontos – állami szerv elvesztette jelentőségét. Miután Querini avogador egy perből kifolyólag nyíltan ellenszegült az inkvizítoroknak, 1761. augusztus 12-éről 13-ára virradó éjjel letartóztatták villájában, és a veronai San Felice várba szállították. 1763 októberében bocsátották szabadon. Velencébe visszatérve került a napi politizálást, inkább irodalmi és politikai tanulmányokkal foglalkozott. Utazgatott is. Járt Svájcban, Franciaországban. Megismerkedett Voltaire-ral. 1796-ban halt meg.

Querini lázadása az inkvizítorok hatalma ellen a Nagytanácsot is megosztotta, egyesek a régi rend mellett foglaltak állást, mások új eszmék hatására meg akarták törni az inkvizítorok hatalmát. A Nagytanács ülésén egy konzervatív szónok az állami

inkvizítorok hatalma mellett foglalt állást. Szerinte nélkülük a kormány és a Tizek Tanácsa „fej volna kezek és lábak nélkül”. A reformerek a Tizek Tanácsa nagyobb hatalmáért emeltek szót.¹⁶ Hosszas vita után három „corrector”-t neveztek ki azzal, hogy ellenőrizzék az inkvizítorok tevékenységét. Kisebb korrekciókat hajtottak végre az inkvizítori testület ügyvitelében, és azt a döntést hozták, hogy a továbbiakban ez a szervezet csak a Nagytanács engedélyével indíthat eljárást velencei patrícius ellen.

A reformerek tehát tulajdonképpen nem érték el lázadásuk célkitűzéseit. Dehát mindez már a hanyatló Velencei Köztársaságban zajlott le, nem sokkal a francia forradalom előtt. Szerb Antal Comisso-fordítása előszavában kiemelte ennek a Velencének „nagy társadalmi és politikai paradoxióját... ahol nappal már senki sem dolgozik, és éjjel már senki sem alszik – ezt a Velencét még mindig a középkori hatalmas és zordon városköztársaság intézményei és törvényei kormányozzák.”

A 18. században, úgyszólván a francia csapatok bevonulásáig változatlan erővel derítette fel az inkvizítori testület a beérkezett ügynöki jelentések, a névtelen feljelentések alapján az általa bűnösnek – köztük politikai jellegűeknek – tartott kijelentések, cselekmények elkövetőit. A dózsepalota számos termében ma is megnézheti az utas az oroszlanfejet a szájnnyílással, amelybe a feljelentéseket dobták be a – leginkább névtelen – feljelentők. E palota élénken emlékeztet az inkvizítorok tevékenységére, törvényszéki ítéleteire, a szekrénynek álcázott átjáróval a börtönhöz (Byron a Sójajok hídjának nevezte el a világhírűvé vált átjárót).

A velencei diplomácia és hírszerzés

A velencei diplomácia és más olasz városoké megelőzte a diplomácia általános elterjedését Európában. Velence a 15. század második felében Európa több államában létesített állandó képviseletet. A kihelyezett képviselők, követek tartózkodása általában két év volt, később három évre növelték az akkreditálást. Velence külpolitikai érdekeinek képviseletét a fellépés különféle eszközeivel igyekeztek megvalósítani a fogadó félnél. Alapvető volt a személyes kapcsolatok kialakítása a fogadó ország fejével, illetve legfontosabbnak ítélt vezetőivel. A legális kapcsolatokon kívül titkolt kapcsolatokat is teremtettek fontos, bizalmas információk szerzése céljából. Ezeket és általában helyzetjelentéseiket kéthetenként küldték meg a követek a velencei tanácsnak, sürgős esetben akár másnaponként vitte lovas futár a titkosírással készített írásbeli jelentéseket. A tartózkodás végén a követ részletes jelentést készített a tanács részére, melyben mindenre kiterjedően beszámolt a fogadó országról, a vezetőkről, a gazdasági és társadalmi viszonyokról.

„Állomáshelyükön ezek a követek nemcsak hivatalos tárgyalásokat folytattak... hanem éber és ügyes hírszerzőkként működtek: a rendes postaszolgálattal legalább hetente, vagy sürgős esetekben még különfutárral küldött leveleik nemcsak a legfrissebb eseményekről szóló híreket tartalmazták, hanem a suttogva közölt bizalmas értesüléseket is. És a leveleket gyakran szigorúan titkos állami iratok másolatai kísérték: a fogadó ország uralkodójának levelezése más fejedelmekkel, vagy még alá sem írt szerződések szövegei.”¹⁷ „A hírszerzésben a konstantinápolyi bailo – aki egy személyben volt városa követe és az ottani velencei kolónia hivatalos előljárója – járt az élen: a jól lefizetett portai tolmácsok révén tőle kapta meg a Signoria egyebek között a Habsburg-uralkodók és a szultán egymással váltott leveleit fordításban, éppúgy tőle értesült az erdélyi követek portai tárgyalásairól is.”

A követek számára útmutatót, valóságos kalauzt jelentett Michele Soriano (az 1550-es évek elején Habsburg Ferdinánd udvarában volt követ) „Milyen egy velencei követ?” című leírása, amelyben tanácsokat ad leendő kollégáinak. Eszerint a velenceiek a leghivatottabbak a diplomácia alapszabályainak összefoglalására. Óvatosan egyensúlyozó, aktív semlegességet kell folytatni a nagyhatalmak között. Kiemelte a követek jelentőségét.

A követeket a legnagyobb gonddal válogatták ki a velencei ősi nemzetség tagjaiból, akik már születésüktől fogva bizonyos ismereteket sajátítottak el, nagykorúságuktól pedig tagjai lettek a Nagytanácsnak, ahol hosszú vitákat ültek végig, betekintést nyertek a Velencét érintő kérdésekbe, részt vettek külpolitikai döntések meghozatalában; meghallgatták a hazatért követek zárójelentéseit. A fontosabb állomáshelyekre (Róma, Párizs, Madrid, Bécs, Konstantinápoly) gyakran a szenátus tagjait jelölték (ennek tanácskozásain intézték a köztársaság külügyeit is). Ebből az iskolából kikerülve a követek elsajátították a külföldi hatalmakkal való érintkezés számos fogását. Külföldi állomáshelyeiken pontosan fordítva jártak el, mint odahaza: amíg Velencében tilos volt számukra külföldi követekkel az érintkezés (ezt azonban, amint több inkvizitori ügynöki jelentés is tanúsítja, áthágták), állomáshelyükön hasznos kapcsolatok egész hálózatát építették ki, követi otthonukban nagy társasági életet folytattak, ahova szívesen eljöttek fontos személyiségek, annál is inkább, mert kiváló ellátásban részesítették őket.

A követek és kíséretük anyagi ellátása sok esetben problematikus volt. A kezdeti időszakban a fogadó ország udvara gondoskodott róluk, majd hazai ellátmányt kaptak, ám ez sem volt elég. Ekkor az otthon nagy vagyonnal rendelkező követ saját eszközeivel gondoskodott jelentős összeget kitevő reprezentációjának fedezéséről. 1571-ben a bécsi császári udvarhoz kirendelt velencei követ, bizonyos Michiel igen nagy lábon élt. Háza a nap minden órájában nyitva állt a vendégek előtt, akiket gazdagon megvendégtelt – igaz, ezek jó hírforrást is jelentettek munkatársai számára. Michiel elkísérte az osztrák császárt hazai útjain és a birodalom egyéb területeire: Morvaországba, Sziléziába. Ilyenkor a követ 24–25 főnyi kíséretet vitt magával. Mindamelllett a velencei diplomaták sorsa nem volt egyszerű: a fogadó ország vezetői igen bizalmatlanok voltak velük – tegyük hozzá: nem alaptalanul. Franciaországban és Angliában megtiltották az érintkezést velük, Törökországban előfordult, hogy a velencei követet a Héttoronyba zárták; a szultán soha nem fogadta őket, csak egy ízben: amikor átnyújtották megbízólevelüket. Egykorú jelentésekből kiderül, hogy akkor is a követ mindkét kezét szorosan lefógták, nehogy merényletet kövessen el a szultán ellen. Nem volt diplomáciai védettségük, nemegyszer fogságba vetették őket. Ezeket jegyezte fel többek között a köztársaság legtekintélyesebb diplomatája, Alvise Contarini, aki szerint valamennyi kiküldetése csak „árnyék és álom volt bailói hivatalához képest”.¹⁸

A konstantinápolyi „bailo” a legköltésesebb kihelyezés volt: a legtöbb kiadással járt a Portánál (beépített emberek megvesztegetése és egyéb lekenyerezés). Velencei diplomaták kapcsolatok révén gályarabokat is megszöktettek tetemes összegek lefizetése ellenében. Konstantinápoly Velence külpolitikája szempontjából talán a legfontosabb és egyben legnehezebb szolgálati hely volt.

Említettük, hogy a követ – megbízása lejártával – részletes zárójelentést, összefoglalót készített, amelyet a hazatért követ felolvasott, és azt az elnöklő dózse vitára bocsátotta. Ezután vagy a Nagytanács elé terjesztették azt (ami ritkán fordult elő), vagy az állami levéltárban, a titkos iratok levéltárában helyezték el. Ezek a be-

számolók a mai napig megmaradtak, köszönhetően egy buzgó és precíz dokumentaristának, aki mindent feljegyzett, és akit később a Tízek Tanácsa évi 150 dukát fizetéssel díjazott. (Ez az 1531. évi rendelkezés a legjobbkor jött, mert a feljegyzések gondos szerkesztője ekkoriban már csak nagy értékű könyvtára egyes darabjainak eladása révén tudta folytatni munkáját.)

Marino Sanuto (1466–1536) mindent feljegyzett, amihez lehetőséget nyújtott, hogy többször beválasztották olyan testületbe, ahol hallhatta a követi beszámolókat. Mindezekből lett a Diarii: e beszámolók rögzítése napról napra. Haláláig 58 vaskos kötetben Európa legmozgalmasabb korának 37 évét regisztrálja, természetesen csak nyers anyagban. A Diarii óriási jelentőségű, mivel abban a korban Itália – ezen belül Velence – kiemelkedő nemzetközi szerepet töltött be. A diplomáciai jelentéseket Sanuto precízen rögzítette, és mivel a szenátus tagja volt, minden beszámolóhoz hozzáfért, később, már a Diarii szerkesztőjeként hivatalosan megkapta a titkos iratokat. Mindez nyersanyag volt a számára, meg akarta írni nagy történeti munkáját. Ezt betegsége megakadályozta. Sanuto végrendeletileg a köztársaságra hagyományozta a Diariit. A velencei kormány „ezt a dózsepalota egyik legtitkosabb szobájában őriztette. A 16. században néhány előkelő tudósnak betekintést engedett a nagy értékű műbe, később azonban szigorúan elzárta mindenki előtt. A 18. században *Francesco Donat* fedezte fel, mire a Tízek Tanácsa engedélyt adott annak lemásolására.”¹⁹ Az eredeti, saját kezű feljegyzéseket a velencei Marciana Könyvtár őrzi, a Donat-féle másolatot a bécsi császári (most állami) könyvtárban helyezték el. A felhasználás és ismertté tétel *Leopold von Ranke* érdeme.²⁰

Velencei követek Magyarországon

A Signoria 1499. szeptember 29-én levelet küldött II. Ulászlónak. Ebben kérte, ne kössön a törökkel békét. Ezzel egyidejűleg Budára küldi követként Francesco della Zvecchát. Ettől kezdve, a mohácsi vész előtti évig nyolc követ képviselte Velencét. Utoljára Vincenzo Guidoto távozott Magyarországról.

„A magyar nemesség már huzamosabb idő óta bizalmatlankodott a külföldi követekkel szemben, és rossz szemmel nézte főleg a császári és a velencei ügyvivők időzését a magyar királyi udvarban. Előbbit azzal vádolták, hogy az ország belügyeibe avatkozik minduntalan, a velenceieket pedig kémkedéssel gyanúsították.”²¹ Az 1525-ös rákosi országgyűlés felszólította az összes külföldi követet, valamint az udvari szolgálatban lévő idegen származásúakat, hogy hagyják el Magyarországot. Kivételt a pápai nuncius képezett. (Burgio nuncius részletes jelentésben számolt be a mohácsi csatavesztésről a pápának, beszámolóját Velence megszerezte, a nuncius Mária királynővel együtt távozott 1526 szeptemberében az országból.)

Az 1500–1525 között írott nyolc követi összefoglaló jelentést részletesen elemzi Balogh István.²² Ennek egy lényeges megállapítását idézzük: „A velencei követek jelentései sötét képet festenek e kor magyarjairól. Hiányzik a hazafias áldozatkészség, és helyét a kapzsiság, a túlzott büszkeség, részegség, az idegenek gyűlölete, a közvagyon prédálása és lopása, a csel, a furfang és a csalás foglalja el.”²³

A követi jelentések egyike-másika a főpapokat „szakképzetteknek és gazdagoknak” tartja, a főnemeseket „alig tanult, szenvedélyeknek hódoló” emberekként jellemzi. A köznemességről még lesújtóbb a véleményük, a jobbágyokról azok „nyomorúságos helyzete ötlük szemükbe”, és „nem csoda, ha ezen elviselhetetlen helyzetnek lázongás lett a következménye”. (Vö. 12 féle adó, a nemesség még a királynak

járó adókat is áthárítja a jobbágyokra.) A felsorolt bajok külön-külön is elegendők lettek volna... Együtt: elkerülhetetlen a „cserbenhagyott haza pusztulása”. És bár II. Lajosról egyértelműen pozitívan nyilatkoznak, rámutatnak a széthúzásra, a közeledő, egyre nagyobb török-veszedelemre.²⁴

A mohácsi csatavesztésről Burgio báró pápai követ leveléből Velence hiteles forrásból értesült. Velencének a hatalmas Oszmán Birodalommal folytatott óvatos politikája új dimenziókat nyert 1526 után. Ez már a törökök hatalmas terjeszkedésének állomását jelentette. A dózse örvendező levelet írt a szultánnak Mohács miatt, de ezt megtoldotta illő értékes ajándékkal is. Világosan felismerhető: a velenceiek hírszerzése erőteljesen kifejlődött a három részre szakadt Magyarország vonatkozásában. Ugyanakkor Velence óvatos volt éppen a törökök miatt. A Signoria eldöntötte, hogy nem küld követet Magyarországra, és távol tartja magát ettől az országtól. Ugyanakkor fokozta a hírszerzést különböző csatornákon keresztül.²⁵ A keresztény fejedelmek „szent szövetsége” éppen akkor valósult meg, amikor a szultán mérhetetlen hadereje a magyar határhoz érkezett.

Vizsgálódásunk szempontjából különösen értékes tényeket tár az olvasó elé Jászay Magda a velencei diplomáciáról és hírszerzésről. Így megállapítja, hogy „a velencei informátorok egybehangzó tanúsága szerint a magyarok előbb adták volna magukat a töröknek, mint hogy a Habsburg-főherceg alattvalóivá váljanak.”²⁶ Szapolyai János igyekezett politikáját a szultán jóindulatára építeni.

Jászay szerint „a velencei kormányt egyik hírszerzője, Nicolo Ongaro tájékoztatta a magyarországi eseményekről. A királyválasztásról 1527. január 11-i jelentése szól.”²⁷ Ebben az időszakban különleges fontosságot jelentett ifj. Grittinek, a dózse fiának sajtáságos ténykedése: a szultán hadseregében élelmezési biztosként érkezett Magyarországra. Mohács, majd Buda elfoglalása után Szulejmán őt bízta meg Szapolyai János beiktatásával. Gritti megkapta a szultántól az egeri érsekséget (évi 20 000 dukát jövedelem), fő királyi biztos, kincstartó lett. Szapolyai János a dózsének írott levelében dicsérte ifj. Grittit. Utóbbi 1530-ban a szultán követeként tért vissza Magyarországra. Szapolyai János – aki egyébként igen kritikusan nyilvánult meg ifj. Grittiről – kinevezte Magyarországnak kormányzójának.

Alvise Gritti összesen két évet töltött Magyarországon. Széles körű ellen-szenvet váltott ki a magyar urakban. Végül Szapolyai János is szembefordult vele: 1534. szeptember 19-én Medgyes várában két fiával együtt kivégzik. „Tragédiája igazolta apjának, a dogének aggodalmait, aki kezdettől fogva igyekezett lebeszélni fiát a magyarországi kalandról, és akinek jól értesült kormánya gyanakodva figyelte Alvise titkos diplomáciai kezdeményezéseit... A Signoria már régen eldöntötte, hogy távol tartja magát a magyar ügyektől. János egyenes felszólítása ellenére sem rendelt ki melléje követet, bár arra gondja volt, hogy *hírszerzői útján* (kiemelés – T. J.) rendszeresen tájékozdjék helyzete alakulásáról. *Egyiküknek, a Hungaro melléknéven ismert Nicolo Salernak a tanács 1530-ban Bécsben, Budán és a török táborban élete kockáztatásával teljesített kitűnő szolgálataiért 24 arany jutalmat és életjáradékot, fiának pedig palotaőri állást adományozott.*”²⁸ (Kiemelés tőlem – T. J.)

Inkvizitori testület – belső elhárítás

Aretino (1492–1556) olasz drámaíró, költő nem utolsósorban csipősen megírt irodalmi levelei lévén lett a maga korában híres. 1527-ben végleg Velencébe költözött. Sok borsot tört az inkvizitorok orra alá. Egy ízben nála volt Tiziano, a festő, aki éppen

portrét készített róla. Aretino asztalán „felbontatlan” levél hevert. Tiziano megkérdezte: minden leveledet felbontják? Aretino kifejezte, hogy reméli. Ha nem, jelentéktelen embernek tartanak. Egyébként megjegyezte: tudja, hogy inasa a Tízek Tanácsának dolgozik. Amikor Rómában a pápa kémei ugyanezt tették vele, nem érezte magát szabad embernek. „A Serenissima az anyám. Vagy: szeretöm.” Más dolog, ha itt figyelik őt.²⁹

Goldoniról (1707 –1793) Illés Endre jegyzi fel, hogy amikor 1753-ban Firenzébe és Livornóba utazott, figyeltették őt. Az ügynök jelentésében leírta, hogy veszedelmes ember. „És a velencei kémjelentések hatalmas gyűjteményéből ismerjük annak a Nota Manus aláírású kémnek bizalmas levelét, aki közli gazdáival, hogy Goldoni Firenzében röpiratot adott ki. »Ez a röpirat meglehetősen trágár szavakkal leplezi le a velencei színházak belső ügyeit, és azt hiszem, jó lesz, ha az inkvizíció gondoskodik arról, hogy Goldoni doktor ne sokat mutogassa magát a Szent Márk téren, ha röpiratából Velencébe is mer küldeni példányokat.«”³⁰ Egyébként ugyanebben a könyvben Illés nagy szeretettel ír kedvencéről, Stendhalról, akinek könyvét ő fordította le magyar nyelvre. A „Vörös és fekete” lázadó, jakobinus írója 1830. november elején indult Triestbe, de ötven napot töltött el Velencében: „... itt szaporodnak körülötte a spiclijelentések, s az osztrák kormány végre kiutasítja... 1831-ben kinevezik Civita Vecchia-i konzulnak.”³¹ Ide, a gyűlölt pápai államba, csendőrök és spiclik közé „szalajtottta őt Metternich”. Az osztrák kormány mindig gyanakodva figyelte Itália földjén Stendhalt, a karbonárik barátját. Az a „megtiszteltetés” érte, hogy három állam ügynökei figyelték: a velenceiek, a pápai állam emberei és Metternichék.

A felsoroltak csak „irodalmi” képek az inkvizítori testület belső elhárító munkájáról, mert hiszen az kiterjedt a korabeli velencei társadalom legkülönbözőbb rétegeire. És évszázadokon keresztül. A szervezetet az előbbieken részleteztük, annak tevékenységéről viszont páratlan, azt lehetne mondani, egyedülálló képet nyújt egy olasz író, publicista, tudósító munkája. Giovanni Comisso: Velencei kémek (Agenti segreti Veneziani nel’700) című dokumentumgyűjteménye a szerző szó szerinti másolásában nem kevesebb mint 180 ügynöki jelentést tartalmaz a 18. századból. Az első jelentés kelte: 1705. március 17., az utolsóé 1797. április 27.

A könyvet feltehetően 1939-ben vagy 1940-ben írhatta Comisso. 1943-ban magyarul is megjelent Szerb Antal és ifj. Pongrácz Alajos fordításában, Szerb Antal tanulmánynak tekinthető előszavával, Krisztinkovich Gabriella hangulatos rajzaival. A második kiadás kelte 1982. Gondozója a Helikon Kiadó, minden változatlan, csak a rajzok nem szerepelnek. Sem az első, sem a második kiadásban nincs utalás a forráskutatás módjára, nem olvashatunk előszót vagy néhány fejtegetést a szerzőtől, csupán következtethetünk arra, hogy a francia megszállás előtti utolsó dózse drámai beszédét nyilvánvalóan Comisso idézte fel. (A jegyzetek szerzőjében vagy szerzőiben a magyar műfordítókat véljük felfedezni.)

Miután eredeti dokumentumok közléséről van szó, nem tekinthetünk el attól, hogy ne vizsgáljuk meg a mű keletkezését, általában ne vegyük szemügyre magát a szerzőt. Sok érdekességet tudunk meg Comissóról a Dizionario Biografico Degli Italiani című, 1982-ben megjelent hatalmas munkából: Comisso 1895-ben született a Velence tartományban lévő Trevisóban. Sokfelé utazott, élt élete folyamán, de visszavisszatért szülővárosába. Megjárta az első világháborút, Rómában jogot hallgatott, megismerkedett D’Annunzióval, akinek rajongó híve lett (másokkal együtt). 1924-ben Sienában jogi diplomát szerez, de nem lép jogi pályára. Könyvtárat szervez, majd újságírással keresi kenyerét, elismert olasz napilapok és folyóiratok munkatársa lesz.

1927-től a Gazzetta del popolónak küld tudósításokat Marokkóból, Algériából, Hollandiából, Angliából. Később Kínába, Japánba és a Szovjetunióba utazik, majd Afrikából, Görögországból, Spanyolországból, Németországból és Egyiptomból tudósít olasz lapokat. Külföldi útjai számos nagyobb lélegzetű írást is eredményeztek. Irodalmi munkássága az ötvenes, hatvanas években teljesedett ki. 1969. január 21-én Trevisóban halt meg.

Comisso életrajzi jellegű könyve XVI. fejezetében az alábbiakat írja: „Hogy kibírjam a tél utolsó két hónapját, elhatároztam, hogy összeállítok egy könyvet az inkvizíció velencei kémeitől származó 18. századi jelentésekből, amelyekből néhányat már olvastam a velencei állami archívumban. Szívesen dolgoztam ezen a témán, mert a jelentések majd' mindegyike hihetetlenül érdekes volt... Óriási terjedelmű anyagból volt alkalmam válogatni, amelyből egy egykor nagyon is domináns társadalom hanyatlása érződik ki.”³²

Ezután Comisso hasonlóságot vél felfedezni a 18. századi Velence és a fasiszta Olaszország között. Egy érdekes dokumentum sorsával is alátámasztja ezt: „Felfedeztem egy 1760-as jelentést a hétéves háború idejéből egy bizonyos zsidó származású Moisé Mussolinról, aki lelkes támogatója volt a poroszoknak. Rendszeresen gyűléseket és tüntetéseket szervezett a Szent Márk térre. A dokumentum annyira aktuálisnak tűnt, hogy abban az időben, a zsidóság elleni üldözés kezdetén, nem tudtam nem bevenni a könyvbe. A szerkesztő nem kifogásolta, a cenzúra nem vette észre, és amikor a könyv szeptemberben megjelent, e miatt a rész miatt az olvasóközönség rögtön elkapkodta az összes példányt a boltokból.

Valaki felhívta Mussolini figyelmét a könyvre, de mire az elkobozási utasítást kiadták, már egy példány sem volt található a könyvesboltokban. Kutatni kezdtek az eredeti jelentés után az archívumban, azt feltételezve, hogy az egészet csak én találtam ki. De megtalálták és lefoglalták a dokumentumot. Újabb kiadás jelent meg a könyvből, de ezúttal már cenzúrázva.”³³ Comisso egyébként több példát sorol fel Velence és az újkori Olaszország „érdekes hasonlóságára”. („A velencei kémek” 1943-as magyar fordításában sem szerepel a fenti, 1760-as jelentés, amely szellemes asszociáció volt a Mussolini-időszak viszonyaira.)

Szerb Antal és Illés Endre az író érzékeny reagálóképességével fedezték fel ezt a könyvet. Szerb Antal már korán, hiszen – amint arra rámutattunk – már 1943-ban megjelent a „Velencei kémek” magyarul. Pár évtizeddel később pedig Illés Endre egy kötetében visszatért rá. Szerb Antal az irodalmár szemével itéli meg a velencei ügynököket (akiket a kötetben mindvégig, így a címben is, kémeknek nevez). Illés Endre pedig a már idézett „Két oroszlán” című kötet „Velence” címében „A besúgó” alcím alatt a következőket írja: „Egy könyvet olvastam, melyet a besúgó írt. Nem egy besúgó, de öt, tíz, ötven meg száz besúgó. Egy spiclitől csak undorodni lehet, de ilyen tömegben: ez a látvány borzongató, mulattató és megrendítő... Egy kitűnő olasz szépíró, Giov. Comisso összegyűjtötte a legérdekesebb kémjelentéseket, amelyeket a tizennyolcadik század Velencéjének fizetett és önkéntes besúgói eljuttattak az inkvizítorokhoz és a Tizek Tanácsához. Lemásolta és felsorakoztatta őket: javítás, törlés, változtatás nélkül, eredeti bordázatukban, azon melegen, ahogyan elhangzottak vagy megíródtak – sivár, remek és nehezen feledhető könyv.”³⁴

Szerb Antal előszavában áttekintést ad a 18. század Velencéjéről, a hanyatlás koráról, amely Napóleon bevonulásával fejeződik be. Persze csak azért, mert azután az osztrák uralom következik. Leírja, hogy az állami inkvizítorok kétféle jelentést kaptak: külföldről és hazaiakat. A velencei diplomaták és ügynökök jelentései szerint „a

történelem legfontosabb dokumentumanyagához tartoznak... De a mi könyvünk nem ezeket tartalmazza, hanem a belső jelentéseket, amelyek sok tekintetben még izgalmasabbak. Arról szólnak, mit csinálnak az emberek Velencében.” Az irodalmárt érthetően különösen a velencei Casanova foglalkoztatja, őt tartja Velence legjelentősebb alakjának az őt beáruló G. B. Manuzzival együtt, akit „a kémjelentések kétségtelen virtuózaként” jellemez. Olaszország, Velence szerelmeseiként jeleníti meg a város hétköznapijait, az embereket. Előszava utolsó mondata hiteles választ ad arra: miért fordította le Comisso művét: „Aki ma jár Velencében, az a régi Velencében is jár ugyanakkor... Európa történelme, Európa történelmének szépsége és bánata sehol sem jön olyan közel a lélekhez, mint a lagúnák városában...”

A dokumentumokat – amint arra rámutattunk – nem kíséri a szerző részletes forrásmagyarázata, a kiválasztás oka (miért éppen a 18. század?), az ügynöki jelentések minősítése stb. Sok részletet hiányolunk a kötetből, nem ismerjük Comisso kutatásainak körülményeit, vajon a publikált jelentések reprezentatívak-e. Az irányító szervezetről is inkább Szerb Antal előszavából tudunk meg egyet-mást. Mégis Comisso dokumentumgyűjteménye kincs, egy méltatója szerint „gyöngyszem” a szakirodalom történetében. Plasztikus keresztmetszetet nyújt a Velencei Köztársaság 1702–1797 közötti éveiről, a mindennapokról, az éjszakai és nappali életről, a Lidóról, amely akkoriban kéjencek helyeként jött számításba, a patriciusok dözsöléséről, feleségeik prostitúciójáról, a szabadkőművesek mozgalmáról, az inkvizítorok elleni mozgalomról, a növekvő francia befolyásról, a közelgő megszállás előtti hangulatról, a hanyatlás és a megszűnés időszakáról. Bizonyára nem véletlen, hogy Comisso éppen a 18. századot választotta az ügynöki jelentések közül, és talán az sem, hogy minden kommentár nélkül adta közre ezeket. S ha nélkülözzük is Comisso szakmai bevezetését, bizonyos segítséget nyújt Szerb Antal előszava, de leginkább maguknak az ügynöki jelentéseknek az elemzése. Ezekből számos tanulságot lehet levonni a Velencei Köztársaság hanyatlásáról. Következtetéseket vonhatunk le a velencei titkosszolgálat, az elhárítás, az állami inkvizítorok tevékenységéről is. Fogadjuk el, hogy Comisso értő módon „szemlézett” a rengeteg dokumentumból, annál is inkább mert ezek átvizsgálásakor már széles körű nemzetközi és hazai publicisztikai tapasztalatokkal rendelkezett, és mögötte volt az első világháború.

Mindenesetre G. B. Manuzzi, Giacomo Casanova (később), és különösen a franciák elleni felderítés vonalán Antonio Andrioli, Giroto, Giuseppe Gioacchini kiemelkednek a sok hangulatjelentés, pletyka, sugalmazott információk szerzői közül. Ebből a névsorból – igaza van Szerb Antalnak – Manuzzit kell az első helyre tenni. A kötetben 36 ügynöki jelentéssel szerepel, ezeket 20 év jelentései közül válogathatta ki Comisso. Manuzzi fő teljesítménye: Casanova és Querini avogador felderítése.

Casanováról szóló 1755. július 17-i ügynöki jelentése részletesen informálja az inkvizítori titkárokat: leleplezi Casanovát, a szabadkőműves mozgalomban betöltött szerepét, a hamiskártyást, a patriciusok félrevezetőjét, a „rózsakeresztesekről” és a „fény angyalairól” szóló mesék, s az egyház tanaival ellenkező eszmék hirdetőjét, mint vallásellenest, nőügyeit, Casanova bujálkodásait. Ezt feljelentésként fogadták, és az inkvizítorok titkára július 24-én írásban elrendelte Casanova letartóztatását. A Sóhajok hídján át az ólomtetők alá juttatta Manuzzi Casanovát.

1756. október 31-én éjszaka – több mint egyévi fogság után – Casanova megszökött. Sok éven át misztikum fedte ezt a szökést, amíg az 1880-as években egy bizottság megállapította annak tényét. A sors iróniája, hogy 1780-ban a Velencébe vizsátért Casanova éppen Manuzzit kérte meg: protezsálja be őt az inkvizítorok titkárai-

nál. Így lett maga is az inkvizítorok testületének fizetett ügynöke ez év október 3-án. A rendes ügynökök közé vették fel havi 15 dukát fizetéssel. Három hónap múlva azonban elvesztette ezt az állandó jövedelmét, mert elégedetlenek voltak ügynöki munkájával. Utolsó jelentése 1782. október 31-én kelt Comisso összeállítása szerint. Ezután újból külföldre távozott. Váldstein német gróf csehországi könyvtárában kapott állást. Itt írta meg fő művét, Emlékiratait. Casanova 1798. június 4-én halt meg.

Színes, kalandos életéről sok írás jelent meg. Bizonyos, hogy egyike a legիրésőbb velenceieknek. Ott is született 1725. április 2-án egy vándorszínész pár gyermekeként. Szülei papnak akarták adni, egyházbogásznak, de Calabria, Róma után visszatért szülővárosába. Ott egy dúsgazdag szenátort, aki az utcán szélütést kapott, megmentett, és évekig élet gondtalanul annak palotájában. Ezután el kellett utaznia, mert nem vigyázott a szájára. Párizs, Dzrezda, Bécs Casanova tartózkodási helyei, 1755-ben ismét Velencében tűnik fel. S bár a szigorú állami intézkedések tiltják, szívesen teremt kapcsolatokat Velencében tevékenykedő külföldi követekkel. Így Bernis abbéval, Franciaország velencei képviselőjével. Ez később még kamatozik Casanovának. Bernis – madame Pompadour támogatásával – külügyminiszteri kinevezést kap. Amikor Casanova szökése után Párizsban tűnik fel, természetesen felkeresi Bernis-t, aki fogadja, és terveit vannak az életvidám, szellemes, a nők bálványának tekintett, behízelgő Casanovával. Emlékiratai szerint a külügyminiszter titkos megbízatást ajánl neki, amit Casanova elfogad. Ennek lényege: a Dunkerqueben állomásozó hadiflotta felderítése. Casanova ezt a feladatot fényesen teljesíti. Kiváló tulajdonságait bevetve beférkőzik a flotta parancsnokának és tisztjeinek bizalmába, meglátogatja a hajókat, a legapróbb részletekig megjegyzi a látottakat, éjszakai szállásán jegyzeteket készít, és visszatérve Párizsba összeállítja jelentését. Az ismeretek szerint maga Bernis nézi át és tömöríti a jelentést, és ezután adja át Casanova azt összekötőjének. Mindezért busás pénzjutalmat kap. Persze asszonyok is segítették őt e feladat technikai előkészítése során. Később Bernis abbét Choiseul herceg váltotta fel a külügyminiszteri poszton, így Casanovának ez a remek kapcsolata megszűnt. Casanova tehát ekkor mint hírszerző ügynök tevékenykedett, és csak ezután, Velencébe visszatérve kezdett dolgozni a velencei elhárításnak.

Manuzzi másik kiemelkedő teljesítménye Querini avogador és csoportjának felderítése volt. Korábbiakban ismertettük Querini mozgalmát, az inkvizítorok fokozták a megfigyelést. Ebben fontos szerepet kapott Manuzzi: megszerezte a szükséges információkat, nemegyszer egyes provokációk révén. Tény, hogy e műveletek végén valamelyest tisztábban látták az inkvizítorok az ellenük irányuló patríciusi szervezkedést. Az is tény, hogy az inkvizítorok úgyszólván korlátlan hatalmát némileg megnyírálta a Tizek Tanácsa.

Manuzzinál említésre méltó még egy Domenico Bruni nevű könyvkereskedő felderítése, aki Voltaire Candide-ját értékesítette titokban. 1763. október 22-i jelentésében Maruzzi a Legfelsőbb Törvényszék figyelmébe ajánlotta azzal, hogy az „nevetőségessé teszi az egyházi embereket, a főpapságot, sőt bizonyos mértékben még a pápát is”.

Manuzzi kiváló megfigyelő, széles körű társadalmi ismeretséggel rendelkező velencei volt, aki egyaránt otthonosan mozgott fogadásokon, estélyeken, kávéházakban, kocsmákban, számára fontosnak vélt velenceiek otthonában. Könnyedén lepezett le embereket, beszámolt a közhivatalokban eluralkodott rendtelenségről, a szabadkőműves mozgalom titkos összejöveleiről, a Velencei Köztársaság elleni kijelentésekről, tervekről, a katolikus vallás elleni megnyilvánulásokról, kártyajátékokról, a pros-

tituáltak tevékenységéről, ügyvédek törvényellenes machinációról stb. Információit esetenként egyes kombinációkkal szerzi meg.

Casanova jelentései alázatosak, de – Szerb Antal szerint – „irodalmibbak”. Szám szerint tíz szerepel Comisso kötetében (könyörgése segélyért, egészen alázatos könyörgése a „Nagyságos Törvényszékhez”, hamis pénz terjesztésébe keveredett ártatlanul, ügyvédek bűnös tevékenysége a házasságok felbontásában, a Coriolanus című balett bomlasztó jellege, fiatalok „feslett” színházi viselkedése, kártyajátékok, esti aktrajzolások), a kiégett, „öreg” Casanova jelentései, amelyekkel az inkvizítorok olyannyira elégedetlenek voltak, hogy rendszeres havi díjazását megszüntették.

Casanova a sikertelen időszak után kilenc évvel később ismét elhagyta Velencét. Waldstein gróf csehországi kastélyában, ahol a gróf könyvtárosává fogadta az öreg kalandort, „fejezi be Casanova hányatott életét, miután utolsó nyugalmas esztendőiben megírta a művet, amelyért a világra jött” – Szerb Antal megállapítása szerint. És ez egyben érthetővé teszi az „irodalmibb” minősítés hiábavalóságát egy ügynöki jelentés elbírálásakor. Tegyük hozzá: Casanova nevét a világirodalomba halhatatlan Emlék-iratai jegyezték be.

Az évtizedek során készített jelentések a napi élet számos, kicsinyes eseményeit, pletykáit is érintik, és sok szót vesztegetnek az ügynöki jelentések készítői a prostitúcióra, a bujálkodásra, az egyszerű denunciacióra. Mások olyan eseményeket jelentenek az inkvizítoroknak, hogy az olvasó úgy érzi: nem volt mit jelenteni, és a világot sem akartak kimaradni a többiek közül. Csak néhány jelentésre írt rá az inkvizítori titkár utasítást (pl. Casanova letartóztatásának elrendelése). Bizonyos, hogy az inkvizítorok nagy figyelmet fordítottak az ügynökök jelentéseire.

A század vége felé kerül előtérbe a Velencében tartózkodó franciák felderítése, a franciákkal szimpatizáló helybeliek megfigyelése, a fenyegető francia katonai támadás előtti hírszerzés-védekezés. Ezt főként egy bizonyos Girotto végzi eredményesen. Egyes jelentései katonai információs jellegűek. Utolsó jelentése 1797-ben kelt, hónap megjelölése nélkül. Itt már érződik a közelgő francia megszállás, mindazonáltal a jelentésíró változatlanul hangsúlyozza hűségét szolgálata iránt. Andrioli is aktívan megfigyelte a franciákat (1776 és 1780 között 12 jelentés). Gioacchini több jelentésben számol be francia szimpatizánsok kijelentéseiről, név szerint megnevezve e személyeket. A kötet utolsó darabja is tőle származik: 1797. április 27-ről, 15 nappal a franciák bevonulása, a Velencei Köztársaság megszűnése előtt. Ebben egy Fiori nevű festő „megjósolja, hogy a franciák nemsokára ostrom alá veszik Velencét”.

*

A kötet végén természetesen számos megválaszolatlan kérdés merül fel: az Állami Invizítori Testület működési mechanizmusa; a Tízek Tanácsával fenntartott „napi” kapcsolat, különösen a nyomozások, megfigyelések, letartóztatások, az elítélések tekintetében. És az ügynökök vonalán: a pénzbeli díjazáson kívül – amely valószínűleg a fő motívum volt – még milyen alapon álltak az inkvizítorok szolgálatába az ügynökök, mennyiben voltak ismertek a városban, környezetükben? Hogyan adták át jelentéseiket, és kiknek? Milyen apparátussal működtek az inkvizítorok? Hogyan archiválták a jelentéseket? E kérdések persze elméletiek, mert Comissót feltehetően ugyanaz indította e jelentések dokumentálására, mint Szerb Antalt annak lefordítására és később Illés Endrét ezek „mértatására”.

A kis kötetben szereplő több mint 180 ügynöki jelentés reprezentatív képet nyújt – a korabeli operatív eszközök felhasználásával – a 18. századi Velence belső viszonyairól, és értékes következtetések vonhatók le a korabeli velencei titkosszolgálat működéséről, de egyben dokumentálja: egy titkosszolgálat – mégha annyira nagy hatalmú is – befolyásolhatja ugyan az államhatalom tevékenységét, de semmiképpen nem döntheti el annak fennmaradását vagy bukását.

Az évszázadok folyamán világhódító hatalmak tűntek el, mások előretörttek, majd megint újabb nagy változások következtek be. Így történt ez a Velencei Köztársasággal is, amely az új óceáni útvonalak belépése következtében „kiesett” a tengeri kereskedelem fő áramából. A nagy kereskedelmi hajóhaddal rendelkező hatalmak (pl. Törökország) átvették Velence korábbi hegemon szerepét. Összefoglaló egyetemes történeti munkákban csak szerény hely jut az egykori városállamnak.

A Velencei Köztársaság fennállásának fénykorát elsősorban nem hódításai, hanem nagy művészeinek örökbecsű alkotásai teszik halhatatlanná, és megannyi gyönyörű palotája, a város egyedülálló, sajtóságos bája belső vízi útjaival. Megörökítik azok a felbecsülhetetlen értékű iratok is, amelyeket önfeláldozó emberek – köztük a Diarii szerzője, Sanuto – vetettek papírra, abban a biztos tudatban, hogy évszázadok múltán is bizonyítják majd a városállam működési mechanizmusát, a tényszerűen megörökített események mögött a köztársaságot képviselő emberek tevékenységét és azok mozgatórugóit.

Ezek a dokumentumok – amelyeket a város archívuma őriz, és amelyek az idők folyamán külföldi, így bécsi állami levéltárakba is elkerültek – többek között fényt derítenek a Velencei Köztársaság irányításának napi gyakorlatára és a fennmaradását elősegítő, de közeli bukását úgyszólván előre jelző titkos szervezetek működésére is.

Jegyzetek

¹ *Janus Pielkiewicz: A kémkedés világtörténete I–II.* Bp. 1997.

² *Giovanni Comisso: Velencei kémek.* Bp. 1943., ill. 1982.

³ *Günter Ogger: A Fuggerek. Császári és királyi bankárok.* Bp. 1999. 56–58.

⁴ *Jászay Magda: Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története.* Bp. 1990. 413.

⁵ *Festészet: Giovanni Bellini (1430–1516) a velencei festészet atyja; Carpaccio (1455–1526), Piero della Francesca (1431–1506), Tiziano (1471–1576), Giorgone (1480–1510), Tintoretto (1518–1594), Veronese (1528–1588), Piazzetta (1682–1754), Tiepolo (1696–1770), Canaletto (1696–1768). Szobrászat: Canova (1757–1822). Zene: Monteverdi (1567–1642), Vivaldi (1675–1741). Irodalom: Aretino (1492–1566), Goldoni (1707–1793), Casanova (1725–1798).*

⁶ *Erdődy János: A Szárnyas Oroszlán.* Bp. 1967. 327.

⁷ Uo. 247.

⁸ Uo. 195.

⁹ Uo. 195.

¹⁰ *Dr. Kárpáthy-Krajánszky Mór CRP: Magyar inkvizíciós perek Velencében.* Bp. 1933.

¹¹ Convento Frari 91–93. In: *Kárpáthy-Krajánszky: i. m. 4.*

¹² Uo. 5.

¹³ 1525. május 23.: az első protestánsper. Vádlott Giorgio Horváth Lutherral együtt érez, védi az egyház és a pápa által kárhözottatott elveket. Tanúkihallgatások. A színhely Murano. A jegyzőkönyvből nem tűnik ki a folytatás.

1578: Vicenzában kezdődött: egy Forniero nevű vicenzai lakos meggyónta lelkiatyjának, hogy Velencében járva, megszállt egy házban, ott megismerkedett Komjáthy Jánossal, és az eretnek volt. Ezt Forniero gyóntatópapjának arra a kérdésére válaszolta, hogy ismer-e eretnekeket? Ezután a vicenzai inkvizítor ki-

hallgatta, majd a jegyzőkönyvet továbbította a velencei Sant'Uffiziónak. Az ügynek nem lett folytatása, mert Komjáthy Magyarországra tért vissza. A fenti ügyhez tartozik: gyimesi Forgách Pál és Imre bárók hagyatéki pert indítottak Forgách Ferenc váradi püspök és „historikus” utáni 6000 scudi hagyaték ügyében. Komjáthy ebben járt el, bizonyára a Forgáchok familiárisa lehetett.

Forgách Ferenc nagyváradi püspököt Oláh Miklós esztergomi érsek segítette padovai tanulóéveiben. Forgách Ferenc kezdetben Ferdinánd udvarában fordult meg, majd Olaszországba, Padovába, onnan Velencébe ment, majd Raguzán át Erdélybe távozott. 1575-ben gyógykezelésre újra Padovába utazott. Ekkor Velencében szörnyű pestisjárvány tört ki, két évig tartott. Az 51 000 áldozat között Forgách is meghalt. Két testvére kérte a dózsét a hagyaték kiadásának elrendelésére. Egy kiadványban lett levélükből úgy tűnik, hogy a betegkedő Forgách végleg Padovában akart meglepedni. Ezt a testvérek kiemelték: „... a Magas Velencei Szenátus felségterületére végleg akart letelepedni. Ok: a Szenátus igazságossága, virágzó körülményei”. Venetianische Depeschen vom Kaiserhof. Szerk. Turba. Wien, 1895. 262. (Fontes Rerum Atriacerum II/3.)

1581: Jacomo Grisoni-per. (Eretnekségben meghalt, csak jószágvesztésre ítélték.) Az ügy tele van magyar vonatkozásokkal. A jegyzőkönyv három tanú vallomását is tartalmazza.

1619. augusztus 9.: az inkvizíció előtt Marchetto György lánya, Júlia. Kb. 22 esztendő. Kisgyermekként a törökök Konstantinápolyba hurcolták. Onnan Kairóba került, ott egy olasz kereskedő szolgálója lett, tőle gyermeke, Kati született, akit rokonai Velencébe vittek. Az inkvizíció előtt eskü alatt vallotta, hogy hitű. Penitenciát szabtak ki rá. Dr. Kárpáthy megjegyzése: „Aligha térhetett haza, Magyarországra életében. Nincs kizárva, hogy valamelyik Marchetto-Marchetti velencei család a mi magyar lányunkra tudná visszavezetni eredetét.” *Kárpáthy-Krajánszky*: i. m. 15.

1627. augusztus 26.: Lorenz Selcher (Schaelberg-Selcherus) néhai Pál fia, 32 éves erdélyi „studens” önként jelentkezett, vallotta: lutheránus volt, vissza akart térni. Feloldozás, penitencia.

1632. november 18.: Gallus Lupinus pere. Erdélyi, 23 éves, bizonyára szász, jelenleg velencei lakos. Lutheránus, beteg alkat: ha meggyógyul, visszatér. Penitencia.

1683. március 11.: Valami „Chiffer” Vassilie fia, kb. 18 éves, magyar katonának vallja magát. 12 évesen a törökök elrabolják, Konstantinápolyba viszik, ott megkötözés, körülméletés, majd Spalatóba és Velencébe kerül. Ott „Chatechumeni”-be viszik (megkeresztelésre előkészítő intézet zsidók, mohamedánok, pogányok részére Velencében). Ott három hónapot töltött, most jelentkezett. Penitenciára ítélik.

1642. június 12.: Velinkovich Márton. Őt is a Chatechumeniből hozták, feltételesen visszaveszik, penitenciát szabnak ki reá.

1705. június 8.: Janko Polsinich kapitány. A per lefolyásakor Németországban tartózkodott. Belekeveredett egy „bűbajos, asztrológus, szellemidéző társaság perébe, ahol előkelő dámák, urak szerzetesek vannak érdekelve, akik az akkor még majdnem lakatlan Lidón tartották titkos szertartásaikat.” Uo. 17.

¹⁴ Uo. 18.

¹⁵ *Erdődy*: i. m. 248–249.

¹⁶ Uo. 273–274.

¹⁷ *Jászay*: i. m. 248–249.

¹⁸ *Barozzi*: Le relazioni degli Stati europei lette al Senato degli Ambasciatori veneziani. I–II. Szerk.: A. Barozzi és Berchat. Venezia, 1871. I., 330. *Jászay*: i. m. 242.

¹⁹ *Balogh István*: Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526). Forrástanulmány. Szeged, 1929. 12–14.

²⁰ *Leopold von Ranke*: Zur venezianischen Geschichte. Leipzig, 1878.

²¹ *Balogh*: i. m. 16.

²² A nyolc követi jelentésből kettőt ismertetünk. *Sebastian Zustignan* jelentése 1503-ból (az 1503. március 28-i tanácsülésen szóban is előadta). Bemutatkozása; a király bemutatja Bácsón a hadakat; tárgyalások Bakócz Tamással; a király követet küld Konstantinápolyba; II. Ulászló negatív jellemzése: részletesen, számokkal ismerteti a király gazdálkodásának adatait, a kiadás sokkal több, mint a bevétel, „a király a kincstárnak is adós, saját becsületére 70 000 arannyal tartozik... A király asztala naponként 20 aranyba kerül, a kenyeret és bort nem számítva.” A magyar társadalmi rend tagozódása és jellemzése, különös tekintettel a sereg kiállítására, a „hadrafoghatóság” részletezése; a királyné jellemzése. Végül *Zustignan* részletezte követi kiadásait. „Esküdzött, hogy a sajátjából 150 dukátot adott borralalónak, ezt nem veszi számításba, mert nem lehet.” Megköszöni, hogy „Capo d'Istria podestájává és kapitányává választották, de nem hiszi, hogy elfogadhatja. Nagy családja, jelenlegi vagyoni viszonyai...” miatt. „Azután lejáróvén a doge szokás szerint megdicsérte.” Diarii IV. 858–863. Idézi *Balogh*: i. m. VIII, XI.

Vincenzo Guidoto jelentése 1525-ből. 23 hónapot töltött Magyarországon; utolsó (július 9-i) levelében beszámolt a hatvani országgyűlésről; elutazott július 25-én, miután a hatvani országgyűlés feloszlott, mindenki visszatért Budára; beszámol Verbőcziről, az új nádorról, annak viszályáról a leváltott nádorról; jel-

lemzi Szapolyai Jánost, ismerteti anyagi helyzetét; ismerteti fogadását a királynál, aki a dózse iránti tiszteletét fejezte ki; részletezte az audienciákat (valószínűleg a búcsújáról van szó – T. J.); ismerteti az új nádor és a régi nádor viszályának kihatását a hatvani országgyűlésre; majd jellemzi az új főkamარás, kincstartó, Thurzó Elek anyagi viszonyait.

Ezután a következőkkel vezeti be beszámolóját: „Kegyelmes herceg. Magyarország királysága a világ összes királysága között a legszebb és legjobb: ha jól kormányoznak.” A következőkben részletezi ezt a gazdagságot, ugyanígy a király jövedelmét; II. Lajost egyértelműen pozitívan jellemzi, jókat ír a királynéről is, de közli, hogy „mindenki anyaságra alkalmatlannak ítéli”.

Részletesen elemzi a magyar társadalom megoszlását: „Háromféle ember van: főpapok, főnemesek, köznemesek.” A főpapok: a két érsekség (Esztergom – hozzátartoznak: Eger, Erdély, Zágráb, Veszprém, Vác. Győr = 6 püspökség; Kalocsa – hozzátartoznak: Pécs, Szerém, Csanád, Várad, Nyitra, Bosznia = 6 püspökség). Részletezi valamennyi püspökség vezetői és jövedelmüknek megoszlását.

Világi méltóságok: A királyság nádora: Verbőczy István

Megyék: 52, korábban 72 (ok: a török „térfoglalása”)

Második méltóság: Horvátország bánja vagy kapitánya;

Harmadik méltóság: Erdélyi vajda (Szapolyai János. Rövid jellemzése);

Negyedik méltóság: Temesvár grófja

Egy „provizor”: Bornemissza János úr.

Vannak még udvarmesterek.

A követ megemlíti még a király pecségeit (hármat használ); a katonák fizetését részletezi („... ami egy nyomorúság”), leírás ad Budáról; részletezi kalandos eltávozását Magyarországról. Végül a dózse részébe küldött ajándékot („egy kis aranyozott ezüstkancsót”), annak értékét és nagy alázattal kéri a dózsét, hogy „szokott nagylelkűségével” hagyja neki ezt a 20–25 aranyat érő tárgyat kárai kis részének pótlására. Guidoto jelentését Balogh nem a Diariiból vette közvetlenül, hanem lábjegyzetben megjegyezte: „Közölte először Fr. Firnhuber: Vincenzo Guidoto Gesandtschaft am Hofe König Ludwigs von Ungarn, 1523–1525. [Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst] Wien, 1849. 66–138. In: Balogh: i. m. LXXII, LXXIX, LXXXIII–LXXXV.

²³ Uo. 17.

²⁴ Uo. 16–21.

²⁵ Jászay: i. m.

²⁶ Uo. 224.

²⁷ Uo. 384.

²⁸ Óváry: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. Bp. 1890. II. k. 40.

²⁹ Erdődy: i. m. 153–157

³⁰ Illés Endre: Két oroszlán között. Bp. 1973. 439.

³¹ Uo. 65.

³² Giovanni Comisso: Le mie stagioni. Milano, 1960. 502.

³³ Uo. 451–453. Gergely Ágnes fordításai.

³⁴ Illés: i. m. 353–354.

**GAZDASÁGPOLITIKA A TÁRSADALMI ÉS ANYAGI ÉRDEKEK
FÜGGVÉNYÉBEN
NAGY-BRITANNIÁBAN ÉS NÉMETORSZÁGBAN (1870–1914)**

David Reynolds szerint a nemzetközi politika egyik axiómája, hogy „a gazdagság általában szükséges a politikai és katonai hatalom alátámasztásához”.¹ A hosszú távú termelési és jövedelemszerzési kapacitások és a mindenkori harcképesség között fennálló viszony fontossága miatt az első világháborút megelőző nagyhatalmi versengés mindig a történelemszakma heves érdeklődését váltotta ki. Nagy-Britannia és a megdőbbséte gyorsasággal fejlődő császári Németország rivalizálása ezáltal komoly gazdasági dimenziót is kapott az utóbbi évtizedek nyugati történetírásában. Tanulmánykötetek tucatjai és kiváló munkák megszámlálhatatlan sokasága vállalkozott a feladatra, hogy feltárja a császári Németország, a Második Birodalom hirtelen előretörésének és a késő viktoriánus Anglia relatív gazdasági térszűkítésének közvetlen és közvetett okait. A jelen tanulmány egy, e kérdéskör háttérét képező ellentétet elemez, mely a két országban domináns korabeli gazdaságfilozófiai álláspontok és a hosszú távon érvényes gazdaságpolitikai struktúrák között feszült.

1903 decemberében egy, a Reichstagban folyó éles vita közepén, mely során az angol-német kereskedelmi kapcsolatok jövőjéről hoztak döntést a birodalmi törvényhozás tagjai, Eduard Bernstein így érvelt: „a kérdés lényege a következő: úgy látjuk-e két ország egymáshoz fűződő viszonyát, mint irigy, barbár törzsekét, ahol ha ez egyik nem lop, őt lopják meg – vagy a nemzetek közötti békés együttélés szemszögéből tekintjük azt.”²

Paul Kennedy zseniálisan idézte Bernstein gondolatát, hiszen az tökéletesen összefoglalta a kor gazdasági gondolkodásának két uralkodó nézetét: a Cobden által hirdetett szabadkereskedelmi liberalizmust, mely harmonikus képet festett az egyre terebélyesedő világgazdaságról, és a protekcionista neomerkantilizmust, amely egy rövid liberális közjáték után megújult erővel tört fel a kontinensen, követve a 18. századi közép-európai kameralizmus hagyományait. E két uralkodó szemlélet szembenállását és ellentétekes működését talán semmi sem példázza jobban, mint a 19. századi Európa két meghatározó gazdasági hatalma – a korán kapitalizálódott, gyarmatbirodalommal rendelkező Nagy-Britannia és Németország – eltérő gazdaságpolitikai stratégiája és az annak alapját képező állami szerepvállalás jellege. Míg az előbbi az 1870-es évekre már fejlett ipari társadalomnak vallhatta magát, melyben az évszázados angol liberális szellem mély gyökereket vert, az utóbbi agrárjellegű, relatív elmaradottságából lépett a „második ipari forradalom” korszakába, az egyetlen nagyhatalomként, amely „egyesítette a nyugati demokráciák ipari erejét a keleti monarchiák autokratikus döntéshozatali rendszerével”.³ Valóban, amíg Angliában egy individuális döntésekre épülő, az állami intervencióval szemben folyamatos ellenérzést tápláló politikai és üzleti kultúra alakult ki, addig a nemzeti egység útján poroszított Németországban – Thorstein Veblen század elei klasszikus művének gondolatát idézve – a patriotizmus és lojalitás által meghatározott közös szellem idealista aspirációkhoz fűződő szentimentális ragaszkodáson nyugodott.⁴ Amint azonban látni fogjuk, a két országban kialakult, egymástól jelentős mértékben eltérő gazdaságpolitikai rendszerek és gyakorlatok nem pusztán elvont ideológiák szülöttei voltak, azok majdnem minden esetben összhangban álltak az adott

pillanatban uralkodó társadalmi érdekekkel és a két ország gazdaságának ugyancsak eltérő jellegével.

Szűk három évtized zavartalan szabad kereskedelme után az 1870-es évektől a kontinens szinte minden számottevő hatalma egyre inkább a korábbi merkantilista gyakorlatból eredő protekcionizmus és az ehhez szorosan kapcsolódó intenzívebb állami szerepvállalás felé fordult. A század közepére már Európa jelentős részét elérték az iparosodás hullámai, melyek nagyban átformálták az „újonnan érkezők” gazdasági pozícióit, és szükségszerűen újradefiniálták e nemzetek külgazdasági viszonyait. Az ipari forradalom úttörőivel szemben a modernizációs folyamatokba viszonylag későn bekapcsolódó országok számára a sikeres iparosításhoz elengedhetetlennek tűnt – legalábbis kezdetben – a fokozott állami támogatás. Az így felmerült gazdasági érdekek a központi kormányzatot mindenhol egyes üzemek vagy egész iparágak tudatos fejlesztésére, illetve a gazdasági szereplők tevékenységének közvetett serkentésére ösztönözték. Az újonnan kialakuló általános tendenciákat egy specifikus körülmény is alátámasztotta, mely végérvényesen a neomerkantilizmus táborába sodorta Közép-Európa országait. Az 1870-es évek kezdetétől – és különösen a következő évtizedben – egyre erőteljesebben árasztotta el a kontinentális gabonapiacokat az olcsó amerikai és orosz búza, amely sértette a még mindig szinte teljhatalmú agrárius érdekeket, s alapjában rengette meg a mögöttük álló mezőgazdasági potenciál nemzetközi versenyhelyzetét, hosszú távú gazdasági kilátásait. A Friedrich List által propagált nézetek tehát az újonnan iparosodó nemzetek gazdasági gondolkodását határozták meg a gyakran nehézkes strukturális gazdasági és társadalmi átalakulás időszakában. Ahogy Barry Supple fogalmaz, a viszonylagos fejletlenség növelte annak valószínűségét, hogy az állami intervenció nélkülözhetetlen lesz az ipari növekedés előtt magasodó akadályok leküzdésében.⁵

Nagy-Britannia a viktoriánus korszak közepére már komoly fejlődésen ment keresztül az elsődlegesen ipari társadalommá válás felé vezető úton. Meghatározó iparágai és legfőbb vállalatai, csakúgy, mint vasúti hálózata és egyéb infrastrukturális rendszerei évtizedek óta kiépültek, és megbízhatóan működtek. A kapitalista üzleti kultúrán alapuló liberális piacgazdaság domináns szerepe évszázadok óta érvényben volt, ugyanakkor a bérből és fizetésből élők hosszú ideje a munkaképes lakosság túlnyomó többségét képezték. A parasztság, mint tradicionális társadalmi osztály, gyakorlati értelemben véve eltűnt, a mezőgazdaság rendszere pedig a piaci kapitalizmus keretein belül szerveződött át, oly módon, hogy a kontinentális viszonylatokban elképzelhetetlen vagyonnal és óriási birtokokkal rendelkező arisztokrácia a modern társadalomba integrálódva maradhatott fenn. A gazdasági hatalom azonban elsődlegesen egy széles alapokra épült iparos, kereskedő és fináncburzsoázia kezében volt, melynek együttes gazdagsága semmihez sem volt mérhető.⁶

Az angol vállalkozóknak továbbra is behozhatatlannak tetsző előnyük volt riválisaikkal szemben a legtöbb ipari termék esetében, mind a termelékenység, mind a költséghatékonyság terén. Általában véve az angol ipar képviselői az 1870-es években a szabad kereskedelem megrögzötten dogmatikus támogatói voltak. Az 1873-at követő recesszió idején inkább a kontinens országaiban mutatkozott komoly félelem a brit termékek által okozott kíméletlen versenytől, semmint az Egyesült Királyságban, amely elsősorban nyersanyagokat, élelmiszert, illetve a kínálat bővítésére szolgáló termékeket importált.⁷ Hogy a brit munkások kenyere hazai, német vagy amerikai búzából készült, az 1846-ban végleg eltörölt gabonavámok óta már nem gerjesztett

heves vitát a csatornán túl. A század második felében Európában és Észak-Amerikában felgyorsuló iparosodási hullám új lehetőségeket tárt fel a brit gazdaság számára, mely a világháború előtti évtizedekben egyre inkább a harmadik szektor felé fordult. Másképpen fogalmazva, a világ műhelye lassanként a világ legnagyobb befektetője, szállítója, bankára és biztosítója szerepében tűnt fel. A City külföldi tőkebefektetései, melyek a hazai nettó tőkeképződés több mint 50%-át elszívták, és a nemzetközi kereskedelemben betöltött abszolút vezető szerepe megerősítette Londont a világ pénzügyi központjának szerepében. Ennek eredményeként a sterling, mint uralkodó valuta, szerepe tovább erősödött. Anglia prosperitása és gazdasági fölénye tehát elválaszthatatlanul összefüggött az individuális szellem és a korlátlan, már régóta szabad verseny által karakterizált nemzetközi kereskedelemmel, amely az aranystandard stabilitására épült, és minimális állami beavatkozást igényelt.

Az 1871-ben egyesült császári Németország merőben más képet mutatott. A – már az 50-es években kezdődött, példátlan gyorsasággal és mindent elszóró erővel előretörő – nehézipari fejlődés sok helyen érintetlenül hagyta a preindusztriális társadalmi berendezkedést. A körülbelül 10 millió foglalkoztatott 35%-a még 1914-ben is a mezőgazdaságban dolgozott, a pomerániai és brandenburgi földbirtokosok alkotta *junkerréteg* pedig továbbra is a politikai hatalom első számú birtokosa maradt. Knut Borchardt szavaival élve, „*a gazdasági növekedés nem jelentett semmiféle demokratizálódást, a burzsoázia alig, míg a proletariátus egyáltalán nem vett részt a döntéshozatalban*”.⁸ Habár Németország korábban mezőgazdasági exportörnek számított, a viszonylag nagy agrárszektor konzerválása nem csökkentette az egyre növekvő lakosság élelmiszer-szükségletét, ami elengedhetlenné tette a gabonabehozatalt, a viszonylag kis, rosszul felszerelt birtokok pedig nem bírták a külföldi versenyt, s a kelet-poroszországi junker földbirtokok és a többmillió parasztság nyilvánvalóan politikai okokból történő életben tartása, amely elkerülhetetlenül megnövelte a hazai élelmiszer- és nyersanyagárakat, kizárólag egy általános, majd minden termékre kiterjedő védővámrendszer bevezetésével volt lehetséges.

A protekcionista állami gazdaságpolitika, mely a nagy és egységes belső piac biztosítására, illetve a tudatos, stratégiai célokat is figyelembe vevő iparfejlesztésre helyezte a hangsúlyt, megerősítette a nehézipari ágazatok megdöbbentő fölényét. Pontosan a nehézipar mágnásai jelentettek partnert a konzervatív agráriusok számára, hiszen közös gazdasági érdekeiktől vezérelve vehemensen követelték az aktív állami szerepvállalást. Ezáltal a német iparosítás összeegyeztethetőnek bizonyult a mélyen beágyazott földbirtokos uralkodó osztály és a militarizmus büvkörében élő dinasztikus állam fenntartásával. Az ipari szektor figyelemre méltó gazdasági tényerése ellenére tehát az iparosodás hullámai sokkal kevésbé voltak képesek a tradicionális társadalmi és politikai struktúrák átformálására, mint Nagy-Britanniában. A nagyipar mérhetetlen gazdagsága az agrárius elit töretlen politikai hatalmával párosult, megalapozva a „*rozs és acél*” szövetségét, mely a császári Németország gazdaságpolitikájának alaptényezője lett.

Az első mezőgazdasági és ipari védővámok 1879-ben kerültek bevezetésre, melyek – Wilhelm Treue pontos megállapítása szerint – még nem képeztek olyan intézkedéseket, melyekből egyenesen következett volna a kartellesedésen át kiteljesedő, „*szükséges és magától értendő*” nemzetgazdasági protekcionista rendszer századvégi végleges kiépülése.⁹ Való igaz, a korai vámtarifák még meglehetősen mérsékeltnek tekinthetők, 10–15% az ipari termékekre vonatkozóan, 5–7% a

mezőgazdaságban. A pillanatnyi kereskedelmi nehézségek keltette félelmek lecsillapítására bevezetett védőintézkedések azonban hamarosan jóval markánsabb formát öltöttek. Az 1885-ös és 1887-es vámtörvények a tarifákat a gabonafajták esetében ötszörösré, néhány kulcsfontosságú nehézipari termék estében pedig két-háromszorosra emelték. A korszak végére, míg Nagy-Britanniában az ipari árukra kiszabott vámtételek átlaga erőteljesen a 0-hoz konvergált, addig Németországban ennek megfelelője 13% volt.¹⁰ Pollard szerint a protekcionista állami politika sikere alapvetően abban állt, hogy „a védelmet igénylő nehézipar nagymértékben koncentrált volt, együttesen képviselte érdekeit, és jelentős forrásokat tett félre agitációs és propagandacélokra”.¹¹

A nagyfokú koncentráció ténylegesen a német ipari struktúra egyik legjellemzőbb elemévé vált, ahol mind a vertikális, mind pedig a horizontális integráció jelei megfigyelhetők voltak. Már a korai iparosodás idején, amint a szénbányászat legfőbb képviselői a vas- és acélkohászat vezető vállalkozói lettek, megindult a központosított termelési struktúrák kiépítése. Ez a Németországra azóta is különösen jellemző gazdasági folyamat természetesen nem pusztán a hagyományos közösségi szellemre és nagyfokú fegyelemre épülő porosz értékek következménye volt. Az iparmagnások számára érthető módon meghatározó materiális érdekek jelentős szerepet játszottak. A gyors ipari növekedés alapjául szolgáló modern, magas szintű technológia alkalmazása és a nehézipari vállalatok sajátos költségstruktúrája erőteljes tökekoncentrációt feltételezett, és igényelte azokat a biztos piacokat, ahol a hatalmas produktum elhelyezhető volt. A német gazdaságot uraló kartellek és szindikátusok tehát az együttműködésből adódó organizációs előnyök mellett a szabad verseny minél nagyobb fokú kizárását is ösztönözték. Üzleti gyakorlatuknak megfelelően a merkantilista vámfalak mögött magasan tartották az árakat, garantálva ezzel a kielégítő profitot.¹² Fontos megjegyezni, hogy az állam nem pusztán kereskedelempolitikájával támogatta a korszerű hazai nagyipar fejlődését. A közvetlen állami szerepvállalás legalább ilyen mértékben járult hozzá Németország egyedülálló külkereskedelmi sikereihez. A vasút teljes és az energiatermelés részleges állami monopóliuma lehetővé tette a szállítási és termelési költségek manipulációját, ami csökkentette a német termékek árait, míg jelentősen megdrágította a konkurenciát jelentő importot. A német nagyvállalatok tehát – főleg a rosszabb években – akár dömpingáron is hajlandók voltak exportálni, pusztán azért, hogy -kiszorítsák vetélytársaikat a piacról, s hogy ezzel biztosítsák az oly fontos és egyre nagyobb vásárlóerővel rendelkező egységes német piacot.¹³ Bár a legújabb irodalom az állami katonai megrendelések jelentőségére vonatkozó korábbi érveléseket túlzónak tartja, nem tagadhatjuk, hogy legalábbis katalizátorként hozzájárultak a kulcsiparágának számító kohászat és nehézgépgyártás előretöréséhez.

Az erősödő koncentrációs folyamat növelte a német nagyipar azon képességét is, hogy kiterjedt propagandaszervezetek működtetésével folyamatos nyomást gyakoroljon a központi kormányzatra. A *Német Iparosok Központi Uniója*, amit még a neomerkantilista éra kezdetén alapítottak, 1903-ra becslések szerint mintegy 35 000 vállalatot fogott össze, és szoros kapcsolatot tartott fent a német ipar közel 70 százalékával.¹⁴ Hatalmas pénzügyi forrásait felhasználva napilapok tucatjait vásárolta fel, és agitációs csoportok egész sorát hívta életre, melyek révén egyrészt támogatta a junkerek által befolyásolt államhatalom agresszív külpolitikáját, másfelől emlékeztette szövetségeseit a protekcionista gazdaságpolitika nélkülözhetetlen, sőt kívánatos voltára. Különösen az 1870-es évek végén fontos politikai tényezőnek számított a

Német Vámreformerek Egyesülete, amely az erőteljes nyomásgyakorlás mellett az új vámpolitika értelmi szerzőjeként is figyelemre méltó szerepet vállalt.¹⁵

Az évszázados ipari fejlődés ellenére a brit gazdaságban a nagyipar szerepe soha nem volt olyan meghatározó, mint Németországban. Reynolds sorait idézve, „ami valóban különlegessé tette a brit kapitalizmust, az a kapitalizmus nem ipari formáinak gazdasági fölénye, és azok a földbirtokos osztállyal és annak értékeivel való azonosulása – amit a történetírás gentleman kapitalizmusnak nevez”.¹⁶ A gazdasági pozícióit még mindig földvagyonára alapozó arisztokrácia valóban a társadalmi piramis tetején állt, életmódjával és politikai nézeteivel követendő példát jelentett a bizonyos szempontból igen elismert, de komoly társadalmi presztízzsel nem rendelkező üzleti körök számára. Habár az 1884-es választási törvény mintegy 2,2 millió fővel tovább bővítette a választójoggal rendelkezők számát, megfosztva a földbirtokosokat a megyei szintű politikában betöltött privilegizált helyzetüktől, az arisztokrácia vezető szerepe, miként Németországban, az Egyesült Királyság irányításában is töretlen maradt.

Ez a földbirtokos osztály azonban nagyban különbözött porosz kortársától. Az a nagy erejű koncentrációs folyamat, amely a német gazdaságban az ipart jellemezte, Angliában az agráriumhoz kötődött. 1873-ban közel hétezer ember birtokolta az összes magántulajdonban lévő föld mintegy 80%-át, az 525 arisztokrata együttesen 15 millió acre, míg a 28 herceg másfélmillió acre területet mondhatott magáénak. A vezető nagybirtokosok tehát a kor viszonylatában elképesztő vagyonnal rendelkeztek. Tekintettel arra, hogy a brit mezőgazdaság termelékenysége és modern ágazati struktúrája szinte rivális nélkül maradt a nagy amerikai agrárkonjunktúra időszakáig, a junkerekkel ellentétben az angol birtokosok aligha voltak a nemzetközi kereskedelmet korlátozó politikai irányzatok támogatói. Talán még ennél is fontosabb az a megállapítás, miszerint a modern ágazatok mágnásai között is túlsúlyban voltak London kereskedő- és finánclemei a közép-angliai és walesi iparvállalatok irányítóival szemben. W. D. Rubinstein adatai szerint az 1880 és 1914 között elhunyt 126 milliomos közül nem kevesebb mint 61 halála előtt a fővárosban tevékenykedett, míg a vidéki gazdagok jelentős része arisztokrata származású volt. Az olyan kereskedővárosok, mint Liverpool, Glasgow vagy Bristol sokkal több nagy vagyonú polgárt tartottak nyilván, mint az ugyancsak népes ipari központok.¹⁷

A nemzetközi kereskedelem és a pénzügyi szektor Nagy-Britanniában nem a nagyipari terjeszkedést elősegítő és a hatalmas vállalatok igényeit kielégítő másodlagos gazdasági egységek voltak. Ellenkezőleg, önálló és a hazai ipari fejlődéstől szinte teljesen független ágazatokká fejlődtek, sőt időben meg is előzték a 19. században oly jelentőssé váló szekunder szektort. A City, amely korábban a brit állam legfőbb hitelezője és az államadósság kezelője volt, most új terjeszkedési lehetőségeket fedezett fel a külföldi befektetések, a nemzetközi pénzügyletek és a tengeri kereskedelem biztosítása terén. Érdekei elsősorban nem az iparhoz, hanem a nemzetközi pénz- és értékpapírpiacok működéséhez kötődtek. A gazdasági életet, különösen annak dinamikusan fejlődő szegmenseit domináló londoni érdekcsoportok figyelme elsődlegesen a nemzetközi szabadpiac kiterjesztésére irányult.

Az 1914-et megelőző években az ipar tőkésítésére Londonban rendkívül korlátozott lehetőségek álltak rendelkezésre. A helyi hatóságok, vasutak és közüzemek szabadon hozzáfértek a City pénzpiacaihoz, részvényeiket vezették a tőzsdén. Egyéb vállalatok tőkeigényének kielégítésére azonban a *London Stock Exchange* aligha volt alkalmas, hisz a háború előtti időszakban a tényleges befektetések mindössze 10%-a

esett ipari vállalatok részvényeinek vásárlására, míg a jövőbeni fejlődés kulcsát jelentő modern ágazatok képviselői az ösztöke pusztán 3%-ához jutottak hozzá. Ennek eredményeként természetesen a nagyipar pénzforrásait többségükben az egyéni összeköttetések, illetve a saját profit állandó visszaforgatása jelentették.¹⁸ Persze, ahol szinte minden iparágat néhány dúsgazdag család dominanciája határozott meg, a fináncstőke hiányának kérdése gyakorlatilag fel sem merült. Következésképpen, ahogy Tom Kemp értékeli a brit ipar lordjainak gazdasági attitűdjeit, „*nagyobb hangsúlyt fektettek vagyoni helyzetük kiélvezésére és arisztokratikus életformájuk tökéletesítésére, mint produktumuk esetleges növelésére*”.¹⁹ Ilyenformán magától értendőnek tekinthető az a tény, miszerint a brit ipar hagyományos, de még mindig meghatározó ágazatainak képviselői az erősödő nemzetközi verseny és a korlátozott pénzügyi mozgástér ellenére a liberális gazdaságpolitika határozott támogatói maradtak.

Szöges ellentétben az ipari tőkebefektetések elégtelen és rosszul szervezett rendszerével, a külföldi investíciók piaca egy dinamikusan fejlődő és kifejezetten jól menedzselte ágazat képét mutatta. Különösen nagy aktivitást tanúsítottak a kereskedelmi bankok, melyek külföldi kölcsönügyleteket bonyolítottak, a külföldi kormányok és gazdasági társaságok ügynökeiként léptek fel, illetve vezető szerepet vállaltak a devizapiacok működtetésében. Egyes számítások szerint a brit polgárok birtokában lévő külföldi ingó és ingatlan vagyon a századfordulón 2,4 milliárd font sterlingre rúgott, ami a világháború kitöréséig 4 milliárdra emelkedett.²⁰ Más források ugyancsak szemléletes kimutatásai szerint a múlt század végétől a külföldre, elsősorban a brit gyarmatokra, valamint Észak-Amerikába irányuló befektetések rendre minden évben meghaladták a hazai tőkeképződés mértékét, az 1910-es évekre átlépve az évenkénti 200 millió fontos értékhatárt. Bár a tőkeexport mértéke első pillantásra nyilvánvalóan horribilisnek tűnik, az ország kereskedelmi helyzetéből következően nélkülözhetetlen szerepet játszott a City számára alapvető fontosságú és teljességgel elengedhetetlen pénzügyi stabilitás megóvásában. A mintegy 150 millió fontot kitevő árukereskedelmi hiányt kizárólag az egyre nagyobb láthatatlan jövedelmek fedezték: hitelezés, biztosítás és tengeri szállítás, melyek értéke az 1900. évi 100 millió fontos szintről 1913-ra annak a duplájára nőtt.²¹

A szigetország gazdasága tehát szorosan kapcsolódott, sőt a legtöbb prominens nyugati szerző megállapítása szerint abszolút mértékben integrálódott a fokozatosan globalizálódó nemzetközi piacok működésébe. A hazai népességnek, és főleg befolyásos elemeinek prosperitása legalább annyira függött a nemzetközi kereskedelem nagy volumenének fenntartásától és a további rentábilis külföldi befektetések biztosításától, mint a hazai ipar produktivitásától és külkereskedelmi sikereitől. Habár az ipari termelés szükségszerűen a gazdasági potenciál nélkülözhetetlen bázisa maradt, a harmadik szektor szerepe egyre fontosabbá vált az ország nemzetközi pozícióinak megerősítésében és a jövőbeni fejlődés lehetőségeinek biztosításában. A külpiacok és a kereskedelmi összeköttetések jelentette nemzetközi gazdasági kapcsolatok olyannyira fontosak voltak a hatalmas gyarmatbirodalommal rendelkező Nagy-Britannia számára, hogy megszüntetésük – amit egy esetleges protekcionista fordulat mindenképpen indokolt volna – elkerülhetetlenül katasztrófába sodorta volna az angol gazdaságot. Tovább erősítette e gazdasági szálak jelentőségét az a gyakorlat, mely értelmében a tárgyalt időszak utolsó éveiben a külföldi befektetések nagy része már a korábban alapított és komoly profitot termelő külhoni vállalkozásoknak jutott.

A brit gazdasági gondolkodás által meghatározott távlatokat a vállalkozási kultúra szempontjából minden országban jelentős, innovációs szerepet betöltő bankrendszer prioritásai is megerősítették. Bár Anglia büszkélkedhetett az első központi bank létrehozásával, az 1694-ben alapított *Bank of England* az európai neomerkantilizmus évtizedeiben is privát, üzleti gyakorlatában az államhatalomtól teljesen független intézmény maradt, melynek legfőbb célkitűzése a sterling stabilitásának megőrzése volt, még akkor is, ha az egyes esetekben a gazdasági növekedést gátló lépésnek tűnt. A bank irányító testületének összetétele pontosan tükrözte a liberalizmusba vetett hit megingathatatlan voltát. Az 1890 és 1914 közötti periódusban képviselt 35 cég közül 13 volt kereskedelmi bank, 17 kereskedelmi társaság, négy pedig a könnyűiparhoz kötődött. Az egyetlen nehézipari reprezentáns a *Vickers* mamutvállalat volt, melynek piacát a brit hadsereg és flotta megrendelése képezték, s így érdekei a mindenkori gazdaságpolitika nemzetközi orientációjával álltak összhangban.²² A nagy hatalmú, a szigetország monetáris politikáját kizárólagosan determináló pénzügyi vezetéséből nem pusztán a nagyipart, de az azt támogató befektetési bankokat is tudatosan kizárták, biztosítva ezzel a szabad kereskedelemre felelködött réteg érdekeinek dominanciáját.

Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a néhány, az ipari fejlődés iránt elkötelezett közép-angliai pénzügyi intézettel eltekintve az angol magánbankok – csakúgy, mint a később alapított részvénytársasági bankok – többségének üzletpolitikája sem sokban tért el a *Bank of England* által mutatott példától. A hagyományos gyakorlatnak megfelelően rövid lejáratú hiteleket folyósítottak kereskedelmi és termelési célokra, de irtóztak a nagyipari fejlesztésekhez szükséges hosszú lejáratú kölcsönöktől. A banki szféra és az ipar közötti igen hiányos kapcsolatrendszer a statisztikák is jól bizonyítják. A pénzügyi intézetek közvetlen partnereinek 49%-a biztosítási cég, 31%-a befektetési társaság, 24%-a vasúti társaság, 19%-a gyarmati bank, 12%-a hajózási vállalkozás volt, míg az iparvállalatok aránya maximum 30%-ra tehető, de ennek is igen nagy része tengerentúli hitelfelvevő volt. Egy másik kimutatás szerint a bankok pusztán 5%-a volt érdekelt elsősorban az iparban, 69,5%-a a pénzügyi szférához, a kereskedelemhez és a tengeri hajózáshoz állt közel.²³

Németországban az 1870-es években létrejövő részvénytársasági bankok többsége a francia *Crédit Mobilier* példáját követve mint finanszírozási bank jött létre. Ezzel szemben néhány, a későbbiekben meghatározó szerepet betöltő bankház, a *Deutsche Bank* és a *Disconto Gesellschaft* az angol letéti bankok mintájára alakult. Mivel a német magánbankok, valamint a regionális pénzügyi intézetek – különösen nemzetközi összehasonlításban – relatíve kevés tőkével rendelkeztek, a vállalati koncentráció ebben az ágazatban is főszerepet kapott. Ezt elősegítette a közvetlen állami beavatkozás, hiszen a bank- és a tőzsdetörvény egyaránt korlátozta a kisbankok érvényesülési lehetőségét. A vezető pénzügyi intézetek 1895 és 1914 között 104 magánbankot, valamint kevésbé tőkeerős finanszírozási bankot vásároltak fel. A kilenc legnagyobb bank 1913-ra nagyobb betétes állományt mondhatott magáénak, mint a közel 150 vidéki vetélytárs, és ugyanebben az évben 4,85 milliárd márka értékű hitelkihelyezést hajtott végre.²⁴ 1914-ben a német pénzügyi szektort gyakorlatilag öt óriásbank uralta: a *Deutsche Bank* 220, a *Dresdner Bank* 180, a *Disconto Gesellschaft* 170, a *Darmstädter Bank* 154 és a *Schaffhausenscher Bankverein* 145 millió márka jegyzett tőkével.²⁵ Az univerzális nagybankok egyesítették a letéti és vállalkozó bank

általában elkülönült típusait, ezzel rugalmasabbá váltak a hitelezésben, és a gazdaság tőkeakkumulációs képességéhez is jelentősen hozzájárultak.

A korszakban kiépülő német bankrendszer tanulmányunk szempontjából legfontosabb tulajdonsága az, hogy fejlődése elválaszthatatlanul összefonódott a már elemzett nagyipari koncentrációval. Gerschenkron jól ismert szavait idézve, „a német bankok elkísérték az iparvállalatokat a bölcsőtől a koporsóig, alapításuktól a felszámolásukig, életük minden viszontagságán keresztül”.²⁶ A vezető bankok korán felfedezték a monopol jellegű, elképesztő gyorsasággal terjeszkedő nehézipari vállalatok magas profítkéességében rejlő befektetési lehetőségeket, míg az egyre monumentálisabb métereket öltő üzemek hiteligényét kizárólag koncentrált banki tevékenység útján lehetett kielégíteni. Ebből kifolyólag a nagyipar és a bankszektor között hosszú távú, tulajdonképpen máig tartó, szoros egymásrautaltság alakult ki, mely erősen protekcionista üzleti politikát feltételezett. A profítkéesség megőrzése érdekében a bankok megkövetelték ügyfeleiktől, hogy minden pénzügyi tranzakciót rajtuk keresztül bonyolítsanak, így megfelelően tudták kontrollálni azok finansciális helyzetét és külső hitelfelveleiteit. Szintén ösztönözték a bankházak a kartellszerződéseket, illetve a szindikátusok alapítását, hogy ezúton is javítsák ügyfeleik, és így saját maguk üzleti pozícióit. Statisztikai felmérések szerint az 1890-es években a kohászati vállalatok tőkeemelései időben szinte mindig pontosan egybeestek az új kartellszerződések aláírásával.²⁷

A nagybankok organizációs tevékenységének köszönhetően a monopóliumok egyre inkább jellemezték a német gazdaságot. Néhány évtized leforgása alatt a kartellek piaci részesedése a papíriparban 90%-ra, a bányászatban 74%-ra, az acélgyártásban pedig 50%-ra nőtt.²⁸ A 19. század utolsó éveiben meginduló hatalmas konszernek kiépítése is jelentős részben a nagybankok fáradhatatlan szervezőmunkájának köszönhető. A máig világhírű elektronikai mamutvállalat, az *AEG* a *Deutsche Bank*, a *Berliner Handels-Gesellschaft*, valamint a *Bankhaus Delbrück* segítségével jött létre. A szintén ismert rivális, a *Siemens és Halske* konstrukciójában a *Deutsche Bank* mellett a *Disconto-Gesellschaft* és a *Darmstädter Bank* vett részt. Jó példa az ipari koncentráció e későbbi szakaszának méreteire a fegyveripar vezetőjének tartott Krupp Művek fejlődése, amely 1912-re 68 000 munkást foglalkoztatott, abszolút monopolhelyzetet élvezett Németországban, és nehéztüzérségi termékeivel az európai piacokat is uralta.²⁹ Az sem mellékes, hogy Friedrich Krupp a császárság leggazdagabb embere lett, s egymaga finanszírozta a 25 000 tagot számláló, az agresszív német külpolitika egyik legfőbb támogatójának számító Flottaegyletet.³⁰

A vegyipar ugyancsak példaértékű koncentrációja 1904-ben vette kezdetét, amikor is az ágazat két legjelentősebb képviselője, a *BASF* és az *FFB* társultak, majd az újonnan alakult érdekcsoporthoz még ugyanebben az évben csatlakozott az *AGFA*. A „három szövetséggel” (*Dreibund*) szemben, három évvel később, versenyhelyzetének javítása érdekében, a kölni *Hoechst* konszern köré szerveződve megalakult egy újabb vállalatcsoport, a „három unió” (*Dreiverband*). A két rivalizáló triumvirátus azonban hamar felismerte, hogy hosszú távon csak az általános fúzió teremtheti meg a valóban ideális piaci feltételeket. A tárgyalások már a háború előtti években megkezdődtek, melyek eredményeként 1925-ben létrejött az *IG Farbenindustrie AG*, amely a maga 140 000 dolgozójával a német gazdaságtörténet egyik legnagyobb vállalata volt.³¹

A világháborút megelőző utolsó években az öt óriásbank már egyes ágazatokra koncentrált tevékenységét, hogy ezzel az antiliberalis üzleti gyakorlatot továbbfejlesztve, már a gazdaság egész szegmenseit monopolizálja saját irányítása alatt. A *Deutsche Bank* elsősorban az elektronikai és elektrotechnikai iparban szerzett domináns szerepet, de a nemzeti egység előtti időkből származó külgazdasági tevékenységéhez is hű maradt, hiszen a monumentális Berlin–Bagdad vasúti projekt legfőbb hitelezője volt. A *Dresdner Bank* a szászországi textilipar mellett a felső-sziléziai szénbányászatban és vaskohászatban volt érdekelt. Elsődleges prioritásai a *Darmstädter Bankot* a vilá piacokon szinte egyeduralkodó német vegyiparhoz, míg a *Disconto-Gesellschaftot* a Ruhr-vidék prominens bányáihoz és kiemelkedő acélgyártásához kötötték. A német gazdaság meghatározó szereplői tehát az állami politikához hasonlóan üzleti sikereik zálogát egyre inkább a vámfalak által védett, körülbelül 65 milliós egységes nemzeti piac monopolizálásában látták, visszaautasítva ezzel a szabad versenyre való hajlandóság legszűkebben értelmezett formáját is. A nagybankok és a vezető iparvállalatok egybefonódása személyi kapcsolatokban is tükröződött. A *Deutsche Bank* 1914-ben 114 nagyipari társaság igazgatótanácsában képviseltette magát, és így egy 691 millió márka jegyzett tőkével és további 238 millió márka tartalékkal rendelkező vállalati csoportot szervezett maga köré. 1870-es alapítása Georg von Siemens nevéhez fűződik, aki az elektronikai ipar mágna lett, és aki a német bankokat a „*vállalkozási szellem vezetőinek*” nevezte.³²

Tekintettel arra, hogy az iparvállalatok jelentős része semmiféle kapcsolatban nem állt a nagybankokkal, a provinciális bankházak és a magánbankok tevékenységében is elsődlegesen az ipari orientáció dominált – szöges ellentétben a már bemutatott brit példával. Hasonló módon különbözött nagy angol vetélytársától a frankfurti székhelyű *Deutsche Börse*, melynek üzleti távlatait erősen behatárolta a még Bismarck alatt kiadott tőzsdetörvény. Míg 1883-ban a vállalati részvények forgalma 40, a kötvényeké pedig 50 millió márka volt, 1889-re a részvényforgalom 350 millió márkára ugrott, a kötvényvásárlás értéke viszont nem változott. 1910-re ugyan a kötvénypiac is erősödött, mintegy 380 millió márkás éves forgalommal, a vállalatok tőzsdéi tőkésítése ugyanakkor elérte az egymilliárdos álomhatárt.³³ Figyelembe véve, hogy a börzén jegyzett vállalatok többsége ipari konszern volt, a német tőzsdéi kereskedelmet, jellegét tekintve, össze sem lehetett hasonlítani az angol gyakorlattal. Bár a német bankok, elsősorban a *Deutsche Bank*, befektetései révén a tőkekivitel komoly növekedést mutatott, és 1913-ra összességében elérte a 30 milliárd márkát, a gazdasági összteljesítmény és az angol tőkeexport viszonylatában egyaránt jelentéktelen maradt.³⁴

Bár a tárgyalt korszak minkét országban a nagyburzsoázia gazdasági és politikai előretörését hozta magával, a nagyipar és a nemzetközi kereskedelem vezető szereplői mellett továbbra is fennmaradtak a hagyományos, részben preindusztriális elemek is. Nagy-Britanniában az ipar szerkezetét még mindig a családi vállalkozások határozták meg, melyek némelyike méreteiben alig különbözött a 18. századi manufaktúráktól. Ahogy Tom Kemp fogalmaz, az angol vállalkozók ragaszkodtak a hagyományos technológiák és üzleti gyakorlatok alkalmazásához, nem használták ki a modern természettudományos oktatás és a nagyvállalatokban olyan hatékony menedzsment előnyeiket, és semmi hajlandóságot nem mutattak vetélytársaikkal való összefogásra, koncentrált üzleti csoportok létrehozására.³⁵ Pedig a századfordulón a brit ipar már egyáltalán nem volt olyan irigylésre méltó helyzetben, mint néhány évtizeddel azelőtt. Az 1896 és 1900 közötti időszakban a külkereskedelmi hiány

évenként 160,6 millió fontra ugrott, majd a következő öt évben 174,5 millió fontra nőtt. A század első éveiben dömpingáron érkező német kohászati és gépipari termékek térhódításának hatására egyre többen tartották a külhoni riválisokat bűnösnek a hazai termelés fokozatosan romló piaci helyzetéért.³⁶

Mivel a nagyipar befolyása a gazdaságpolitika irányítására ily módon igen korlátozottnak bizonyult, a vámpolitika gyökeres reformjának kérdése, a gazdaság széles termelőbázisa helyett, elsősorban egy kiemelkedő politikus, Joseph Chamberlain gyarmatügyi miniszter érdeme volt. 1895-ös kinevezését követően felvázolta programját egy birodalmi vámunió kiépítésére, ami az addig elhanyagolt gyarmati erőforrások „megfelelő kiaknázását” is célul tűzte ki. Pontosan a német és amerikai példákban tanulva, egy nagy gazdasági potenciállal bíró belső piacban látta az angol gazdaság biztos bázisát.³⁷ Az ambiciózus program hatékonyságát illetően természetesen komoly kételyeket ébresztett a szigetországban, hisz míg a gyarmati áruk addig is vámmentesen érkeztek az angol piacokra, a tervezet értelmében külső vámfalakat emeltek volna. Ez alapján sértette London és a mögötte álló omnipotens pénzügyi elit érdekeit. Ugyancsak fontos megállapítani, hogy a brit koronabirtokok túlnyomó része, elsősorban az afrikai területek, olyannyira fejletlenek voltak, hogy gazdasági hasznuk aligha válhatott realizálhatóvá.³⁸

Miután elképzelései süket fülekre találtak, 1903-ban – a kormánytól most már független – Chamberlain nemzeti kampányhadjáratot hirdetett egy általános vámreformra, ami kombinálta a brit ipari termékek védelmét a gyarmati áruknak nyújtott preferenciával, és átlagosan 10–15%-os vámtételeket irányzott elő. A vámreformkampány a valóságban igen komplex képet mutatott, hiszen a gyakorlati és gazdaságfilozófiai megfontolásokon túl a *tory* pártban zajló ádáz hatalmi vetélkedés, továbbá a személyes ellentétek is hangsúlyos aspektusai voltak a századelő egyik legjelentősebb politikai vitájának. Mivel a kampány a választók elé került, az eredetileg pragmatikus tervek szükségszerűen szerteágazó ígéreteké transzformálódtak, melyekkel a kampány elsősorban a farmer közösségeket és az egyre nagyobb választóerőt képviselő munkásosztályt célozta meg. A program alapeleme a következő volt: a megemelt vámok egyrészt biztosították volna a brit állam szükséges bevételeit, másrészt finanszírozhatóvá tették egy kiterjedtebb szociális védőrendszer kiépítését, hogy az edwardi Anglia minden lakóját megkíméljék a szegénység és a nehézségek borzasztó következményeitől.³⁹

Különösen nagy hangsúlyt fektetett a tervezet a munkahelyek megőrzésére, sőt esetleges bővítésére, illetve a brit ipar pozícióinak megőrzésére és megerősítésére. A kampány tehát gyakorlatilag az ipari szektor kampánya volt, melyet nem véletlenül éppen egy birminghemi iparmágnás vezetett. A program legfőbb támogatói természetesen a feldolgozóipar azon ágazatai voltak, ahol a német és amerikai konszernek uralkodó szerepe megkérdőjelezhetetlennek tűnt, a vas- és acélgégyártás, a vegyipar, az elektrotechnika, valamint az üveg- és optikai ipar. Az 1904 kezdetén összehívott Vámügyi Bizottság (*Tariff Commission*) eredeti tagjai között 59-ből 47 ipari érdekeltiség volt, s azok többsége is az erősödő nemzetközi versenyt megszenvedő magasabb szintű szekunder szektort képviselte, de a szélesebb alapokra helyezett Vámreform Ligát (*Tariff Reform League*) is hasonló konstelláció jellemezte. Mind a befolyásos földbirtokosok, mind a vezető kereskedők és bankárok hiányoztak Chamberlain támogatói közül. Még a néhány említésre méltó kivétel, mint Sutherland grófja, vagy Vincent Caillard, az Egyiptomi Nemzeti Bank irányítótanácsának elnöke

is szorosan kapcsolódott az iparhoz - az előbbit a szén- és vasbányászat tette gazdaggá, míg a másik a *Vickers* vezérigazgatói posztját is betöltötte.⁴⁰

Azzal, hogy szelektív vámtételek helyett egy markáns, minden követ megmozgató gazdaságpolitikai irányváltást propagált, Chamberlain dogmatikus kampánya elidegenítette a társadalom döntő hányadát, különös tekintettel annak befolyásos rétegeire. Az ipari burzsoázia nagy része a még mindig sikeres alapágazatokhoz, a szénbányászathoz, a posztóiparhoz és a katonai versengés által fellendített hajógyártáshoz kötődött, így semmi érdeke nem fűződött a külkereskedelmi kapcsolatok háttérbe szorításához, részben pontosan azért, mert nyersanyagforrásaik és elsődleges piacaik egyaránt az Egyesült Királyság határain kívül estek. A lordok többségét nemigen érintették a felmerülő kérdések, a beáramló kanadai és ausztrál agrártermékek az új rendszer keretein belül is vámkedvezményben részesültek volna, míg a City érdekcsoportjainak támogatása egyszerűen ki volt zárva. A londoni nagytőkéségek, akik jövedelmét a zavartalan nemzetközi árucserre és tőkeforgalom jelentette, éppenséggel olyannyira sértve érezték alapvető érdekeiket, hogy saját liberális prioritásaik érvényesítésére önálló szervezeteket hoztak létre, melyek közül a legjelentősebb a Szabad Kereskedelmi Unió (*Free Trade Union*).⁴¹ Bár a külkereskedelmi és pénzügyi egyensúly fenntartása a City alapvető érdeke volt, az angol gyarmatbirodalom árufelvevő kapacitásai még képesnek bizonyultak kompenzálni az anyaországot az európai piacok elvesztéséért. Eric Hobsbawm sorait idézve: „Sokkal egyszerűbb megoldást kínált Angliának, ha visszahúzódik formális és informális birodalmának csatlós országai közé, és egyre inkább a nemzetközi kölcsönzés, pénzügyletek és kereskedelem felé fordul”.⁴²

Bár a munkásosztály kétségtelenül sokat nyerhetett a Chamberlain-féle új gazdaságpolitikai vonaltól, melynek mottója az idő elteltével egyre inkább a „*Tariff Reform Means Work for All!*” szlogen lett, a proletariátus szemében – nem kis részben a liberálisok ellenérveinek hatására – a vámtételek legfontosabb következménye a drága kenyér volt. Ahogy a konzervatív vezető, Balfour mondta, „*Chamberlain elképzelései a politikai realitások körén kívülre estek*”.⁴³ Mi sem bizonyította ezt jobban, mint a megalázó vereség az 1906-os parlamenti választásokon, melyek a Liberális Párt emberemlékezet óta legförlényesebb győzelmét hozták. A protekcionista törekvéseknek valójában esélyük sem volt a korszak Angliájában, hiszen szembeszálltak azok érdekeivel, akik ténylegesen számítottak. A bankárok, nagybefektetők és hajózási társaságok alkotta gazdasági elit és a generációk óta ezen csoportok érdekeit követő tisztviselők nem szakadtak el a szabadelvű liberalizmus gazdasági és politikai dogmáitól. Fontos megjegyezni, hogy a tárgyalt intervallum brit társadalmára oly jellemző hihetetlen vagyoni egyenlőtlenség (1911 és 1913 között az állampolgárok 0,85%-a birtokolta a nemzeti vagyon 65,9%-át) szintén nagyban hozzájárult a neomerkantilista nézetek által hangoztatott állami szerepvállalás és erőteljes központosítás magtagadásához. Azok ugyanis egy demokratizálódó országban elkerülhetetlenül felvetették volna – ahogy ez fél évszázaddal később meg is történik – a jövedelmek bizonyos fokú újraelosztásának kérdését.⁴⁴ A választási vereség és az azt követő liberális politikai kurzus egy „szabad versenyen alapuló piacgazdaság egyértelmű manifesztuma volt, melyben az állam szerepe kizárólagosan olyan területekre koncentrálódott, ahol a piaci viszonyok nem kínáltak tolerálható megoldásokat”.⁴⁵

Ha Nagy-Britannia gazdaságát és a hozzá kötődő érdekrendszereket összetettnek tekintjük, akkor ugyanez a kijelentés hatványozottan érvényes az Otto

von Bismarck alatt váratlan gyorsasággal egyesített Németországra. A komoly állami segítséggel és a magángazdaságban rejlő erőforrások központosításával felépült modern, virágzó nagyipar és példaértékű pénzügyi szektor mellett az iparosodás előtti időszak termelő szervezetei is sok esetben konzerválódtak. A császárság vidéki, kisvárosi világát nem pusztán a konzervatív agrárelemek, hanem a számtalan manufaktúra, valamint a céhes iparosok is jellemezték. Bár a céhek privilégiumai 1860-ban jogi értelemben megszűntek, mégis befolyásos és nagy presztízzsel felruházott szervezetek maradtak, fenntartva a középkori munkaszervezés és technológia alkalmazását. Természetesen, mint Európa más területein, a preindusztriális iparos közösség Németországban is szemben állt a kapitalizmus eszmevilágával, és helytelenítette a számára tisztességtelen versenyt kínáló nagyvállalatok gazdasági fölényét.⁴⁶

Mindezek ellenére a céhes iparosok és az óriás konszernek gazdaságpolitikai érdekei egybeestek. Ha más-más indíttatásból is, egyként álltak ki a protekcionizmus és a fokozott állami szerepvállalás mellett. Míg az előbbi a nagyburzsoázia hatalmának korlátozását és saját társadalmi helyzetének biztosítását az államtól várta, az utóbbi éppen gazdasági fölényének és piaci biztonságának zálogát látta a központi kormányzatban. Annak ellenére, hogy e tanulmánynak nem célja a korszak ideológiatörténeti aspektusainak bemutatása, meg kell említenünk, hogy pontosan ez a jóságos államba vetett hit irányította a tradicionális német középosztály haragját a külföldi vállalkozók és a zsidó fináncemek ellen, pedig valójában éppen ez a neomerkantalista állami politika tette lehetővé a nagyvállalatok számára monopóliumaik létrehozását, ami alapjaiban zárta ki a kistermelőket mind a hazai, mind a nemzetközi szabad versenyből.

A Poroszországban egykor meghatározó liberális erők kiszorultak az állami politika alakításából. Ennek alapvető oka az volt, hogy az egykor szintén a szabad kereskedelmet pártoló porosz junkerek és a vámpolitikából sokat profitáló nagyiparosok az 1873-as gazdasági válságot követően erőteljesen jobbra tolódtak. Az északi kereskedővárosokat benépesítő, nemzetközileg nyitott középosztály, amely tevékenységét korábban a brit és németalföldi kapcsolatokra építette, természetesen fellépett a protekcionista vámpolitika ellen, de – Treue szavaival élve – az agrárius és nagyipari érdekeket képviselő porosz fölény a gazdaságpolitikai döntéshozatalban is érvényesült.⁴⁷ A Német Birodalom 1871. április 16-án elfogadott alkotmánya a gazdasági és szociális törvénykezés felelősségét a központi törvényhozás kezébe tette le. A német törvényhozás meghatározó egysége azonban, a brit állami berendezkedéssel szemben, nem a képviselőház, hanem a felsőház, a *Reichsrat* lett, amely előkészítette a törvényeket, és az egyes államok hivatalosan kijelölt delegációiból tevődött össze határozott porosz dominancia mellett.⁴⁸

Már Thorstein Veblen is felismerte, hogy a német állami gazdaságpolitika legnagyobb vesztese az egyszerű ember, és különösen az ipari munkásosztály volt. A katasztrofálisan alacsony mezőgazdasági produktivitás és a személyes üzleti szakértelem hiánya miatt versenyképtelen kelet-poroszországi fölbirtokos réteg konzerválása érdekében bevezetett védővámok magasan tartották az árakat, ami hasonlóképp vonatkozott a monopolhelyzetben lévő nagyvállalatok árpolitikájára is. Következésképpen mind az alapvető élelmiszerek, mind a közszükségleti cikkek beszerzése jelentősen megterhelte a proletariátus anyagi helyzetét, annak ellenére, hogy az állami szociálpolitika valóban felmutatott bizonyos eredményeket. Ezen a ponton kell leszögeznünk, hogy a korszak Európájában a modernizálódó politikai

intézményrendszerek még messze álltak a valódi demokratikus berendezkedéstől, s ez a sajátos átmeneti politikai konstelláció, főleg Németországban, lehetővé tette, hogy a társadalom viszonylag szűk rétegei diktálják az állami intézkedések ütemét és irányát. Ha ugyanis a német választási törvény nem biztosított volna többszörös szavazatértéket a magasabb vagyoni osztályok számára, a 20. századra a Reichstag inkább egy szociáldemokrata pártgyűlésre emlékeztetett volna, mintsem egy konzervatív birodalmi parlamentre.

Bismarck követője, Caprivi felfogása szerint a császárság gazdasági fejlődésének biztosítékát már nem feltétlenül a magas vámfalak és a sok esetben korlátozó hatású állami intervenció, hanem egy kiterjedt nemzetközi szabadpiac jelentheti. A német nagyipar versenyképességét ekkorra már termelékenységé, valamint technológiai és szervezetségi fölénye adta, így a gazdasági realitásokat elvesztő agrárvámok (a hazai fogyasztási szerkezet minőségi javulása következtében a juncker birtokok rozstermelése eladhatatlanná vált, és az igények kielégítésére búzát kellett importálni) nem szolgáltatnak elegendő okot a protekcionista politika folytatására.⁴⁹ Ma már tudjuk, az „új irányvonal” alapvetően hibás politikai és gazdasági kalkulációk eredménye volt, ami – még mielőtt az új kereskedelmi szerződések komolyan mérsékelték volna a vámtarifákat – a kancellárnak pusztán három éve elfoglalt bársonyszékébe került.

Az *Agrárius Liga* szorgos politikai ténykedése mellett ugyanis az egyébként valóban rentábilis nagyipar képviselői sem támogatták az új szerződéseket. A magas vámokkal védett nemzeti piac egyfelől garantálta belföldi monopolhelyzetüket, másfelől, amíg a legnagyobb kereskedelmi partnernek számító Nagy-Britannia belföldi és birodalmi piacaira vámmentesen érkezhettek termékeik, nem állt érdekükben a hazai állami kedvezmények felesleges feladása. Bár a védővámok következtében egyes alapanyagok és félkésztermékek árai a világpiacon árszint fölé emelkedtek, ez az ipari nyersanyagok többségére a vámpolitika sajátos logikája miatt nem állt, a költségemelő tényezők hatását pedig a német vállalati koncentráció vertikális elemei kiküszöbölték a legnagyobb konszernek árpolitikájából. Továbbá a középrétegek, amelyek sokat nyerhettek volna a szabad verseny által leszorított árakkal és szélesebb áru kínálatlaltal, közel sem tudtak olyan mélyen beépülni a politikai irányítás és a közigazgatás rendszerébe, mint ahogy az Angliában az állam felépítésének elmaradhatatlan eleme volt.

A rövid liberális kísérletet követően a német kormányzat elvetette, illetve nem hosszabbította meg a kereskedelmi szerződéseket, s az első világháborúig konzerválta a hagyományos protekcionista irányvonalat. Az egyre veszélyesebb formát öltő diplomáciai versengés csak tovább lendítette az állam központosító törekvéseit, melyek részeként 1914-re már a nemzeti termék 15,4%-ára rúgtak a központi kiadások, aminek nagy része a fegyveres erők után az izmosodó szociális és oktatási rendszer finanszírozására ment el.⁵⁰ Bár talán túlzás az a több szerző által alátámasztott kijelentés, miszerint az állami gazdaságpolitika a szociálpolitika alárendelt egységévé vált volna, kétségtelen, hogy a korban modellértékű szociális intézményrendszer és a kiváló, mindenki számára elérhető általános oktatás jelentős szerepet játszott a német népesség összekovácsolásában. A központi kormányzat tudatosan próbálta – több-kevesebb sikerrel – immár a modern ipari társadalom keretein belül konzerválni a dinasztikus államhatalmat a dinasztia iránti belső elkötelezettség erősítése és a piacgazdasági keretek között előnytelen helyzetben lévő társadalmi csoportok anyagi érdekeinek védelme által.

A császári Németországban a gazdaságpolitikai irányítás szervezete is tükrözte az állam központosítási törekvéseit. Míg Nagy-Britanniában több intézmény, nevezetesen a Kincstár (*Treasury*), a Kereskedelmi Tanács (*Board of Trade*), bizonyos területeken a Gyarmatügyi Minisztérium (*Colonial Office*) és végül maga a *Bank of England* osztozott a gazdasági irányítás felelősségén, a német kormányzat eleinte a legfelsőbb közigazgatási hivatalra, a kancelláriára bízta a birodalmi gazdaságpolitika kialakításának feladatát. Bár hosszú idő telt el az össznémet Kereskedelmi és Ipari Minisztérium felállításáig, szerepkörét a gyakorlatban a hazai termelési kapacitások jelentős részét felügyelő porosz Kereskedelmi Minisztérium töltötte be. Természetesen, mint a korszak minden országban, az állami jelenlét a *Reich* alattvalóinak életében sem vált olyan érzékelhetővé, mint azt a mai szemlélő modern viszonylatban meghatározónak vélné.⁵¹ Ki kell azonban jelentenünk, hogy míg az angol társadalom a modernizáció minden kihívása ellenére visszautasította az állami központosítás és a nemzetállami koncepciók által determinált korabeli protekcionista eszmevilágot, a poroszított német állam hatalmának és a gazdasággal való összefonódásainak lassú, de tendenciózus erősödése már egy új, centralizált politikai struktúra felé mutatott, mely az ország és a nemzetgazdaság 20. századi fejlődésének központi eleme lett.

Az 1871 és 1914 közötti korszak Európájának két vezető, egymással is heves rivalizálást folytató gazdasági hatalma, Nagy-Britannia és Németország a szakirodalom által hagyományosan második ipari forradalomként titulált gazdaságtörténeti periódusban erősen eltérő fejlődésen ment keresztül. Bár nehéz feladat lenne annak minden vitát kizáró bizonyítása, hogy a két államban érvényesülő, egymástól ugyancsak különböző gazdasági eszmerendszerek és gazdaságpolitikai gyakorlatok jelentették az eltérő fejlődési eredmények és gazdaságszerkezeti sajátosságok legfőbb magyarázatát, a tétel megfordítása nagyrészt igaz. Kiindulva abból az állításból, miszerint „*az állam a mögötte álló társadalmi erőknek csak közvetett függvénye*”,⁵² könnyen kezelhető a szigetországi liberalizmus és az annak alapvetően ellentmondó közép-európai protekcionizmus nagyban elütő jellege és eredete.

Anglia újabb ipari modernizációja, legalábbis ami a 19. század második felének gyáripari forradalmát illeti, már egy alapjában átalakult, politikai önszerveződésében demokratizálódott társadalom keretein belül ment végbe. Mivel a kormányzati politika mozgásterét az aktuális társadalmi környezet határozta meg, a mindenkori gazdaságpolitika irányvonalának az immáron átformálódott politikai élet szabadelvű eszmevilágát kellett tükröznie. A Német Császárság esetében a fejlődés logikája fordítottan bizonyult, amennyiben a gazdaság strukturális és technológiai modernizációja megelőzte, vagy legalábbis menet közben messze lekörözte a szigetországban ennek a folyamatnak az alapjául szolgáló társadalmi változást. Az államhatalom részben mesterséges konzerválása ahhoz vezetett, hogy a gazdasági realitások és a politikai berendezkedés messze kerültek egymástól. A fantasztikus ütemben modernizálódó piaci szféra és a tradicionális osztályok közötti társadalmi egyensúly fenntartása tehát ismét csak mesterséges eszközökkel, az állam bevonásával történhetett.

Az Egyesült Királyságban, ahol a további fejlődés stabil gazdasági alapja és hosszú idő alatt megteremtődött társadalmi alapfeltételei biztosítottak voltak, a szűk látókörű, nemzetállami eszmékre épülő protekcionizmus esélyeit sem a politikai szükség, sem a gazdasági realitások nem támasztották alá. A szigetország évszázadok

óta egységbe forrt, megingathatatlan identitástudattal bíró társadalma belső egyensúlyának és vagyoni gyarapodásának biztosítékát egyértelműen a globalizálódó világgazdaság zavartalan működésében látta, hiszen az Britannia prosperitását már generációk óta hatékonyan szolgálta. Az újonnan egységesülő Németország számára az állami politika legfőbb prioritása ezzel szemben a nemzeti összetartozás érzésének megerősítése és az új birodalom gazdasági bázisának megeremtése volt. Berlin és a német magángazdaság számára tehát a nemzetállam és a nemzetgazdaság léte jelentette, legalábbis a kortársak szemében, a jövőbeni meggazdagodás legfőbb garanciáját, ami a gazdaságpolitika irányítói számára a neomerkantilizmus erősen államközpontú és protekcionista modelljét jelölte ki követendő irányvonalként.

Irodalom

- Anderson, P. R.*, The Background of Anti-English Feeling in Germany, 1890–1902. Oregon Books. New York, 1969.
- Berend T. I.–Ránki Gy.*, Európa gazdasága a 19. században. Gondolat. Budapest, 1987.
- Born, Karl Erich*, Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Deutschen Kaiserreiches 1867/71–1914. Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH. Stuttgart, 1985.
- Cippola, Carlo M.* (ed.), The Fontana Economic History of Europe. Harvester Press/Barnes & Noble. New York, 1976. vol. 3. The Industrial Revolution 1700–1914. Vol. 4. The Emergence of Industrial Societies.
- Feldenkirchen, Wilfried*, Banking and Economic Growth. In: W. R. Lee, German Industry and German Industrialization. Essays in German Economic Development and Business History in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Routledge. London, 1991.
- Kemp, Tom*, Industrialization in Nineteenth-Century Europe. Longman. New York, 1985.²
- Kennedy, Paul M.*, A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1992.
- Kennedy, Paul M.*, The Rise of the Anglo-German Antagonism 1860–1914. The Ashfield Press. London, 1994.
- Majoros István*, Fejlődési utak a 19. századi Európában. I. A gazdaság átalakul. Janus Pannonius Tudományegyetem. Pécs, 1995.
- Mathias, Peter & Pollard, Sidney* (ed.), The Cambridge Economic History of Europe. vol. 8. The Industrial Economies: The Development of Economic and Social Policies. Cambridge University Press. Cambridge, 1989.
- Plumpe, Gottfried*, The Political Framework of Structural Modernization: The IG Farbenindustrie AG, 1904–1915. In: W. R. Lee, German Industry and German Industrialization. Essays in German Economic Development and Business History in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Routledge. London, 1991.
- Pollard, Sidney*, Peaceful Conquest. The Industrialisation of Europe 1760–1970. Oxford University Press. New York, 1994.
- Pollard, Sidney*, Britain's Prime and Britain's Decline. The British Economy 1870–1914. Edward Arnold, 1990.
- Pollard, Sidney*, The Development of the British Economy 1900–1970. Edward Arnold, 1992.⁴
- Porter, Bernard*, The Lion's Share. A Short History of British Imperialism 1850–1983. Longman. New York, 1984.²
- Reynolds, David*, Britannia Overruled. British Policy and World Power in the Twentieth Century. Longman. New York, 1991.
- Truue, Wilhelm*, Gesellschaft, Wirtschaft und Technik Deutschlands im 19. Jahrhundert. Deutscher Taschenbuch Verlag. München, 1999.
- Veblen, Thorstein*, Imperial Germany and the Industrial Revolution. Transaction Publishers. New Brunswick, 1990.

Jegyzetek

- ¹ Reynolds 1991, 11.
- ² *Reichstagsverhandlungen*, 11. Legislaturperiode, I. Session (1903/4) 6th Sitting of 12/2/1903. In. Kennedy 1994, 306.
- ³ Kennedy 1992, 205.
- ⁴ Veblen 1990, 219.
- ⁵ Cippola 1976, III. 351.
- ⁶ Kemp 1985, 169.
- ⁷ *Ibid*, 170.
- ⁸ Cippola 1976, IV. 128.
- ⁹ Treue 1999, 250.
- ¹⁰ Pollard 1994, 258.
- ¹¹ *Ibid*, 260.
- ¹² Kemp 1985, 108.
- ¹³ Kennedy 1994, 295–296.
- ¹⁴ Anderson 1969, 213.
- ¹⁵ Mathias–Pollard 1989, 786.
- ¹⁶ Reynolds 1991, 15.
- ¹⁷ Pollard 1990, 229–230.
- ¹⁸ Pollard 1992, 7.
- ¹⁹ Kemp 1985, 175.
- ²⁰ Pollard 1992, 8.
- ²¹ Berend–Ránki 1987, 137–138.
- ²² Pollard 1990, 245.
- ²³ *Ibid* 1990, 249.
- ²⁴ Born 1985, 56–58.
- ²⁵ Treue 1999, 244.
- ²⁶ Majoros 1995, 61.
- ²⁷ Feldenkirchen 1991, 131.
- ²⁸ Cippola 1976, IV. 138.
- ²⁹ Berend–Ránki 1987, 289.
- ³⁰ Anderson 1969, 218.
- ³¹ Plumpe 1991, 220–221.
- ³² Treue 1999, 243.
- ³³ Feldenkirchen 1991, 130. (Diagram)
- ³⁴ Berend–Ránki 1987, 295.
- ³⁵ Kemp 1985, 185.
- ³⁶ Kennedy 1994, 302.
- ³⁷ Porter 1984, 188–189.
- ³⁸ Berend–Ránki 1987, 134.
- ³⁹ Pollard 1990, 239.
- ⁴⁰ *Ibid* 240.
- ⁴¹ Mathias–Pollard 1989, 610–613.
- ⁴² E. Hobsbawm. In. Berend–Ránki 1987, 139–140.
- ⁴³ Reynolds 1991, 72.
- ⁴⁴ Pollard 1992, 1.
- ⁴⁵ Kemp 1985, 187.
- ⁴⁶ *Ibid*, 105.
- ⁴⁷ Treue 1999, 250.
- ⁴⁸ Mathias–Pollard 1989, 773.
- ⁴⁹ Treue 1999, 252.
- ⁵⁰ Mathias–Pollard 1989, 775.
- ⁵¹ Treue 1999, 253.
- ⁵² Berend–Ránki 1987, 284.

DÉL-TIROL LAKOSSÁGA AZ OLASZ ÉS A NÉMET NACIONALIZMUS SZORÍTÁSÁBAN (1922–1945)

1919. szeptember 10-én, a saint-germain-i békeszerződés értelmében, Olaszország győztes államként megkapta Dél-Tirolt. A londoni szerződés 4. cikkelye (amelyet még az olasz hadba lépés előtt, 1915. április 26-án rögzítettek) kimondta: abban az esetben, ha Olaszország az antant oldalán győztesen kerül ki a háborúból, területéhez csatolják az Osztrák–Magyar Monarchia¹ egyik déli területét, Dél-Tirolt.

Az olasz kormányok már régóta szerették volna megszerezni ezt a Brenner-hágótól délre fekvő területet. Utóbb, a második világháború után nemegyszer azzal érveltek, hogy ez a német nyelvterület oszthatatlan földrajzi egységet képez az olasz Trentino tartománnyal. Az Imperium Romanumra is hivatkoztak. Valójában abból indultak ki, hogy a Brenner-hágó alkalmas védelmi vonal a német terjeszkedés szemben.

Az ott élő kb. 180 000 német nemzetiségű lakos a békeszerződés végrehajtásakor hirtelen, egyik napról a másikra egy idegen országban találta magát, ahol ettől kezdve nem nagyon számottevő kisebbségként kezelték. Igaz, a háború után, a Vittorio Emanuele Orlando 1919. júniusi bukása után alakult új, Francesco Saverio Nitti vezette liberális olasz kormány kétoldalú tárgyalásokat kezdett a dél-tiroliakkal.

Nitti első parlamenti beszédében garanciát adott a német nyelvű kisebbségnek szabad kultúr- és gazdaságpolitikai tevékenység folytatására. 1919. november 18-án fogadta a tiroli pártvezetőket, akik beszámoltak politikai munkájukról. 1920 márciusában az általuk alakított a dél-tiroli delegáció autonómia-elképzeléseit programcsomagban foglalta össze.² A radikális dél-tiroli irredentista csoportok azonban, mint például az *Andreas Hofer Bund* akciói igen terhéssé tették az akkor már Giovanni Giolitti vezette olasz kormány és a dél-tiroli képviselők kapcsolatát. Hogy a kormányzat megnyugtassa dél-tiroli közvéleményt, 1921. október 25-én új oktatásügyi törvény lépett hatályba, amely a tartomány népiskoláiban az oktatás nyelveként az olasz anyanyelvű gyerekeknek az olaszt, a német anyanyelvűeknek a németet írta elő.

Dél-Tirol helyzete a fasiszmus első évtizedében

Dél-Tirol a marcia su Roma után

Benito Mussolini 1922. október 28-i hatalomra jutása, a *marcia su Roma* után a dél-tiroliak helyzete súlyosabbra fordult. A dél-tiroli fasiszta csoportok a központi és a helyi hatóságok támogatásával olaszosító politikába kezdtek. Ekkor vezették be a régióban az osztrák helyett az olasz törvényhozást. Ez önmagában természetes lett volna, de a fasiszta hatalom kontextusában fenyegető felhangot kapott. Ettore Tolomei, aki 1923 elején nemcsak a tartomány ügyeivel foglalkozó hivatal és kutatóintézet, az „Istituto per l'Alto Adige” vezetője, hanem az olasz szenátus tagja is lett, a fasiszta olaszosító politikát a következő megállapításokkal támasztotta alá: „Abból a tényből kiindulva, hogy a fasiszta kormány létrehozta Trentino tartományt, az ott élő németeknek be kell látniuk, hogy, habár a fasiszta kormány a két népcsoport békés együttélése érdekében elfogadja a dél-tiroliak túlkapásait és szokásait, semmi esetre sem hajlandó a *Deutscher Verband* által az előző kormánytól követelt, a németiség

megerősítésére vonatkozó garanciákat megadni. Épp ellenkezőleg, a jövőben megnyitja az *italienità* (olaszág) kapuját, ami majd szétárad mindenfelé, és természetes módon alátámasztja, és a nemzet erejével minden lehetséges módon elősegíti ezen határ menti országrész asszimilációját a nagy nemzeti egység nevében.”³

1923. július 15-én a bozeni városi színházban Tolomei kihirdette 32 pontból álló programját. Ez mindenekelőtt a német család- és helységnevek olaszosítását célozta.⁴ Elsősorban a fiatalság körében számolt a „természetes asszimilációval”. Az emberi jogok provokatív megsértése, a német családnevek olaszosítása 1943-ig körülbelül 13 500 személyt érintett.⁵ Az olasz fasiszta politika Németországban és Ausztriában 1925-től egyre élesebb visszhangot váltott ki. Különösen az osztrák és a bajor politikai körökben volt nagy a felháborodás; erre hivatkozva szorgalmazták nemegyszer az esetleges *Anschluss*t is. Ebben a kérdésben az osztrák közvélemény több szektora mind egységesebb álláspontra helyezkedett, mivel Németország a háború után végső soron továbbra is meg tudta tartani hatalmi pozícióját, idővel gazdasági rendszerét is stabilizálva. Nem így Ausztria, amely a Monarchia felbomlása után súlyos, elhúzódó gazdasági válsággal küszködött.

Habár a dél-tiroliak számára az osztrák és a német véleménynyilvánítás lélektani segítséget nyújtott, ennél több segítséget akkor nem kaphattak; így nem voltak olyan helyzetben, hogy a rájuk nehezedő fasiszta elnyomással egyedül megbirkózzanak.

1926 februárjában került sor Mussolini és Gustav Stresemann német kancellár híres szópárbajára. Ennek során a Duce világosan kifejtette, hogy Dél-Tirol Olaszország kizárólagos belügye, az olasz kormány pedig azon dolgozik, hogy „a szóban forgó területet olaszá tegye, mert az amúgy is olasz, geográfiai, történelmi fejlődésében egyaránt”.⁶ Stresemann válaszában kifejtette, hogy Németország nem szándékozik beavatkozni az olasz belügyekbe, de Dél-Tirol népének joga van német kultúrájának és identitásának a megőrzésére, mert a német kultúrkörhöz tartozik. Az utolsó szó Mussolininek jutott; ekkor visszafogottabb stílusban, a demagóg frázisokat mellőzve nyilatkozott, mivel nem akarta tovább súlyosbítani az amúgy is sok konfliktus terhelte olasz–német viszonyt.

A fasiszta kormány kisebbségellenes intézkedései

1923. október 1-jén hatályba lépett a *Lex Gentile* néven emlegetett olasz oktatásügyi törvény az iskola olaszosításáról. A Giovanni Gentile, egykori liberális filozófus és politikus által szerkesztett jogalkotás elrendelte a hittanórának a tanrendbe való kötelező beépítését. A német nyelv használatát csak úgynevezett *Anhangsstunde* (különóra) keretein belül tette lehetővé. 1925-ben azonban ezt a lehetőséget is megszüntették. Még ugyanebben az évben az olasz nyelv a tartományban a jog és az igazságszolgáltatás kizárólagos nyelve lett.

1926. május 16-án nyilvánosságra hozták az újonnan kinevezett polgármesterek listáját, augusztus 26-án pedig a német nevek olaszosítására vonatkozó dekrétumot. A Mussolini elleni merénylet után (Bologna, 1926. október 31.) újabb drasztikus intézkedések bevezetésére került sor. Azokat a személyeket, akik nem fasiszta pártok létrehozását indítványozták, börtönnel fenyegették. A bozeni német újságok, a *Volksbote* és az *Überetscher Anzeiger* megjelenését beszüntették. 1926. november 9-én a brixeni *Katholischer Gesellenvereint* (Katolikus Legényegylet) is főszozlatták.

1926. szeptemberében az olaszt a népiskolákban kizárólagos tanítási nyelvként vezették be, 1927-től a hitoktatás nyelve is ez lett. Ezek az intézkedések főleg klerikális és intellektuális körökben ütköztek nagy ellenállásba.⁷

A következő támadást a dél-tiroli földművesek kedvező gazdasági feltételei ellen intézték. Márciustól korporatív szellemben megkezdődött valamennyi gazdasági társulás kötelező átalakítása és a fasiszta irányítás alatt álló úgynevezett „tartományi gazdasági tanácsok” létrehozása. Ennek az intézkedésnek a keretében a Bozeni (addigra Bolzano) Kereskedelmi Kamarát is megszüntették. 1926. október 3-án a tartomány központi mezőgazdasági bankjába harminc fegyveres fasiszta tört be, akik megakadályozták vezető testületének az újraválasztását. Ezzel az agresszív áttöréssel elérték a dél-tiroli parasztok szilárd anyagi alapokkal rendelkező gazdasági érdekképviseleti intézményének feloszlását. Habár az intézmény utóbb átmenetileg újra megnyitotta kapuit, az október 3-i betörés következményei olyan súlyosak voltak, hogy 1927. május 30-án a kamara végleg bezárt.

1927 novemberében egész Olaszország területén bevezették a párttilalmat. Minden egyéb nem fasiszta szervezetet is feloszlattak. Erre a sorsra jutott a *Deutscher Verband*, a dél-tiroli németek keresztény-konzervatív tömörülése is.

1926. december 6-án bozeni központtal önálló tartományt hoztak létre. Ez látványosan könnyebbséget hozott a dél-tiroliaknak, mivel ez az addigi tartományi központ, Trident (*Trento*) nagy politikai és gazdasági befolyásának a végét jelentette. Mussolini viszont a tartomány élére új prefektust jelölt ki, szélesebb hatáskörrel, kimondva: a prefektúrának a tartományban azzá a „legfelsőbb szervvé kell válnia, amely egyben a központi végrehajtó hatalom közvetlen helyettese is”.⁸ A 20-as évek végén, a 30-as évek elején bevezetett gazdasági intézkedésekkel a várostól délre nagy ipari központ kiépítését készítették elő. Ennek nevében 1931/32-ben a város teljesen új arculatot kapott: az osztrák-délnémet építési stílust a modernizált. Mussolini által preferált római-latin váltotta fel: hatalmas új munkáslakótelep is épült.

Az egymást követő prefektusok (Umberto Ricci, Muzio Levoni, Alfonso Limogelli és különösen Marcello Vaccari) működésük alatt erőszakosan támogatták a kisebbségellenes fasiszta politikát. Ennek a politikának nemcsak korábbi német közéleti személyiségek (pl. Rudolf Riedel tanár, Josef Noldin ügyvéd) estek áldozatul, hanem a németek iránt megértő olaszok (így a 25 éves Angela Nicoletti tanárnő) is.

Hogy milyen hatékonysággal működött ez a fasiszta gépezet, az lemérhető az *Archivio*-ban megjelent, 1928-ban Tolomei által nyilvánosságra hozott öt éves mérleg, amely az „*I provvedimenti per l'Alto Adige, dopo un quinquennio – Fatto e non fatto*” („Az Alto Adige-re vonatkozó intézkedések öt év távlatában – Végrehajtott és még végre nem hajtott intézkedések”) címmel jelent meg.⁹ „Az egykori 790 német népiskolából – szerepel az iratban – az 1927/28-as tanévre már csak 35 felső osztály (6.-tól 8. osztályig) működött. Ezekben is már csak egy-két helyen folyt német nyelvű oktatás. Míg 1921-ben 745 tanerő dolgozott nyilvános német népiskolákban, akik között 650 volt vizsgázott tanár”,¹⁰ ez a szám is 165-re csökkent.

Giovanni Battista Marziali, az újabb prefektus kinevezésével 1928. szeptember 19-én a fasiszta kisebbségellenes politika lendülete cseppet sem hagyott alább. Az iskolapolitikát még jobbmódú emberek privát eszközeivel is nehéz volt megkerülni. A német magántanítást üldözték, ennek kapcsán ismét sok tanárt fenyegettek börtönnel.

A fasiszta kisebbségellenes politika következő célpontja a dél-tiroli mezőgazdasági tulajdonrendszer lett. 1929-ben a római kormány hatályon kívül helyezte a *Südtiroler Höferecht* nevű, még 1900-ban hozott osztrák törvényt a dél-tiroli parasztok

földjeinek oszthatatlanságáról. Ez a törvény, figyelembe véve a hegyes-völgyes vidéken elterülő dél-tiroli termőföldek rossz minőségét, emiatti alacsony hozamát, a dél-tiroli parasztság megélhetésének alapvető feltétele volt. A törvény eltörlése lehetővé tette a nagyparaszti földtulajdonok felparcellázását, illetve értékesítését. Olasz bevándorlók igen olcsón vásárolhatták meg ezeket a földdarabokat; tervszerű áttelepítésük tovább növelte az olaszok részarányát Dél-Tirolban. A betelepítést szolgálta az a rendelkezés is, amely kimondta a bozeni munkáslakások építésére előirányzott tőke nagyrányú növelését. Mert, mint Ettore Tolomei mondja: „...ennek a városnak százezer lakosú, tisztán olasz várossá kell válnia.”¹¹

A 20-as évek végén némi enyhülés mutatkozott Mussolini nemzetiségi politikájában az olasz külpolitika új irányainak, az Ausztriához való közeledésnek a keretében. A Duce több tárgyalást is folytatott a dél-tiroli polgárság képviselőivel, valamint a dél-tiroli egyházzal az ország gazdasági stabilitása, illetve jobb külpolitikai megítélése érdekében. Ennek eredményeképp kerültek bele a Mussolini-kormányzat és a Szentszék 1929. november 2-i lateráni megállapodásaiba legalább a dél-tiroli német katolikusok helyzetét javító passzusok is, és kötötték meg 1930. február 6-án az olasz-osztrák barátsági szerződést.

A faszizmussal szembeni dél-tiroli ellenállás

Először a 20-as évek közepén kezdtek kialakulni olyan dél-tiroli német ifjúsági csoportok, amelyek (először még csak passzív) ellenállást tanúsítottak a faszizmussal szemben. Ezek létrejöttében támogató, ösztönző szerep jutott a katolikus egyháznak. A Brixeni Gimnazisták (*Brixner Gymnasiasten*) csoportja, amely 1925-től létezett, később antifasiszta akciókban, illetve provokációkban is részt vett: német nyelvű sajtótermékeket csempészték Dél-Tirolba. A *Niebelung* nevű tömörülés 1928. november 3-án alakult. Feladatának a német kultúra és a német nyelv ápolását tekintette. Számos dél-tiroli dalárda (*Singgesellschaft*) alakult. Mint politikai szerveződések, az úgynevezett munkaközösségek (*Arbeitsgemeinschaft*) működése volt jelentős (később a terület nemzetiszocialista mozgalmaiban is fontos szerephez jutottak). Michael Gamper kanonok szervezése alatt úgynevezett katakombaiskolák (*Katakombenschule*) alakultak, amelyekben titokban német nyelvoktatás folyt. Az itt dolgozó tanárok munkája tipikus példája a fasiszta kisebbségellenes politikával szembeni passzív ellenállásnak.

A helyi katolikus egyház is sokat tett a német nyelvű oktatásért. Az úgynevezett plébániaiskolákban (*Pfarrerschule*) azt hangsúlyozták ki, hogy a lateráni szerződés lehetővé tette az olasz iskola keretein kívüli német nyelvű hitoktatást. Sok, keményebb ellenállásra hajló csoport is alakult ezekben az években. Ilyenek voltak az úgynevezett nemzetvédelmi egyesületek (*Völkischer Schutzverein*), mint pl. a *Deutscher Schutzverein*, a *Südmärk*, valamint a *Tiroler Volksbund*. Ezek tagjai később a nemzeti-szocialista mozgalom fontos bázisává lettek.¹²

Dél-Tirol kérdése a nemzetközi konferenciákon

A dél-tiroli lakosság oldaláról egyre több igény mutatkozott az iránt, hogy az itteni német népesség gondjait nemzetközi konferenciákon is megvitassák. A témáról először 1926. június végén a Népszövetség Barátainak Nemzetközi Szövetsége és Ki-

sebbségi Tanácsa (*Weltverband der Völkerbundsvereinigungen*, illetve *Minderheitskommission*) londoni világtalálkozásán vitatkoztak. Olaszországot felszólították, hogy ismerje el, illetve tartsa be a német nyelvű kisebbség jogait. Az augusztus 13-ától 20-áig Oberammergauban ülésű *International Fellowship of Reconciliation* (Nemzetközi Megbékélés Szövetsége) ülésén, valamint az Amerikai Német Katolikusok Központi Egyesületének (*Zentralverein der deutsch-amerikanischen Katholikern*) 1926. július közepén, Chicagóban rendezett éves eucharisztikus konferenciáján is vitatták a témát. 1927 októberében dél-tiroli képviselők jelenlétében is megtárgyalták a kisebbségi kérdést. Az olasz küldöttség vezetője azonban kijelentette, hogy kizárólagos olasz belügyről van szó, és visszautasított mindenemű, az olasz fasizmus kisebbségpolitikája ellen irányuló kritikát.¹³

Ausztria: a dél-tiroli érdekek képviselője a 20-as években

Mivel Dél-Tirol az első világháború végéig Ausztriához tartozott, mind a dél-tiroli, mind az osztrák közvélemény Ausztriától várta a dél-tiroli érdekek képviselőjét. Az a nagy gazdasági, illetve politikai válság azonban, amellyel Ausztria a Monarchia felbomlása után sokáig, bizonyos vonatkozásokban egészen az Anschlussig küzdött, sokáig nem tette lehetővé, hogy Bécs ezen a téren túlságosan aktív legyen. Az olasz kormány kisebbségellenes politikája ennek ellenére mind Ausztriában, mind Németországban nagy felháborodást váltott ki, és számos szolidaritási akciót eredményezett. A tiltakozás főleg a főiskolákon és az egyetemeken volt igen heves.

1926 decemberében Ignaz Seipel osztrák kancellár is kijelentette: „Egyetlen alkalmat sem fogunk elszalasztani az ügyben, hogy az olasz kormány a tudomására hozzuk: addig, amíg a dél-tiroliak panasza el nem némulnak, a két ország közt jó viszony kialakítása nem lehetséges.”¹⁴ Az osztrák kormány sem akarta azonban a kialakult olasz-osztrák ellentétet tovább mélyíteni. A következő években igen óvatos politikát folytatott e kényes kérdésben. Ezt viszont osztrák politikai körökben sokan nem nézték jó szemmel. Ezt a megállapítást támasztja alá az osztrák kormányhoz, parlamenti képviselők által összeállított, 1928. január 17-én benyújtott interpelláció. Ez arra mutatott rá, hogy az olasz kormány nem tartja magát a békeszerződésben megfogalmazott, Dél-Tirolra vonatkozó kötelezettségeihez. Seipel készséggel osztotta ezt a megállapítást, de kijelentette, hogy az 1919. december 1-jén, III. Viktor Emanuel olasz király trónfoglaló beszédében elhangzott ígéret be nem tartása már kizárólag olasz belügy. Alfons Gruber történész szerint viszont a tárgyalt problémát nem tekinthették volna tisztán olasz belügynek, mivel az Ausztria és Olaszország közt létrejött békeszerződés világosan tartalmazza azt az olasz ígéretet, miszerint „Olaszország hajlandó elismerni a dél-tiroli német nemzetiségű kisebbség etnikai jellegzetességeit.”¹⁵

Mussolini külpolitikai törekvései Dél-Tirol kapcsán

Mivel Mussolini egy esetleges olasz–francia konfliktus kialakulása esetén, a jugoszláv érdekszféra okán Olaszország izolációjától tartott, a 20-as évek végétől kezdte felmelegíteni a fagyos olasz–osztrák, valamint olasz–vatikáni kapcsolatokat. A Szentszékkal folytatott tárgyalások eredményeképp az egyháznak sikerült elérnie, hogy a dél-tiroli

hittanórák hivatalosan is németül folyhassanak. Hatályon kívül helyezték továbbá azt az 1928. május 11-i prefektusi határozatot is, amely kimondta a dél-tiroli katolikus ifjúsági szervezetek feloszlását. Ez része volt a római kormány lateráni engedményének, amely bizonyos korlátozásokkal országosan is lehetővé tette katolikus ifjúsági egyletek működését. Az 1929. február 11-én aláírt lateráni szerződés tartalmazott ugyan Dél-Tirolra vonatkozó bekezdéseket is, de egyértelmű szabályozás nem következett belőle.¹⁶

Ez a problémakör az egy hónapokon keresztül húzódó, Mussolini és Seipel közti, követek közvetítésével bonyolított eszmecsere témájává is vált. Az osztrák kancellár, akitől nemcsak az osztrák polgárok, hanem a nemzetközi körök is elvárták a dél-tiroli érdekek képviselőjét, nehéz feladat előtt állt. Ausztriának ugyanis katasztrofális gazdasági állapota miatt szüksége volt az olasz pénzügyi támogatásra. Ezért cserébe viszont az olasz kormány elvárta, hogy Ausztria ne avatkozzék be Dél-Tirol kérdésébe. Ez maga után vonta a dél-tiroliak teljes kiszolgáltatottságát az olasz fasiszta politikának.

Az új osztrák kormány, élén Johannes Schoberrel, jó kapcsolat kiépítésére törekedett az olasz kormánnyal. Miután 1928 februárjában ez utóbbi ígéretet tett az osztrák beruházási kölcsönigény kielégítésére, baráti együttműködés vette kezdetét a két ország közt. Az 1930. február 2-án aláírt, tíz évre szóló, említett barátsági szerződés – amelyet a két ország kormányfői írtak alá, habár nélkülözte a Dél-Tirolra vonatkozó egyértelmű állásfoglalást, és inkább az osztrák diplomácia könnyelmű kompromisszumkészségének tulajdonítható – hozott némi könnyebbséget a dél-tiroliak számára is: azokat a dél-tiroliakat, akik politikai okból rendőri őrizetben voltak, azonnal szabadon engedték. A rendőri felügyelet alatt állók kontrollját is megszüntették.¹⁷

A bécsi keresztényszociális újság, a Reichspost ezt az olasz rendelkezést kedvezően ítélte meg, és a dél-tiroliakkal való jobb bánásmód első példjaként üdvözölte.¹⁸ Az Innsbrucker Nachrichtenben megjelent cikk már nem volt ilyen optimista: szerinte hiányzanak a konkrét intézkedések a német anyanyelv szabad gyakorlására. „Elvárják – írta a lap –, hogy az osztrák barátsági szerződést ne csak szép szavakba öltöztessék, hanem az igazságosság és a testvériség szellemével is felhúzzák.”¹⁹ Olasz oldalról viszont az volt az általános vélemény, hogy Ausztria Olaszországhoz való közeledése automatikusan maga után vonja a Dél-Tirolról való egyértelmű osztrák lemondást.

Hitler és Dél-Tirol

Hitler álláspontja Dél-Tirol ügyében

A történész Stuhlpfarrer Hitler későbbi Dél-Tirol-politikáját szervesen vezeti le egész koncepciójából. „Külpolitikai tervek, az esetleges szövetségek számbavétele, nemzeti ideológia és az élettérelmélet alkották a nemzetiszocializmus politikai logikáját, ami szisztematikus kényszerpályán egyenesen vezetett a dél-tiroli németek áttelepítéséhez.”²⁰

Hitler már a 20-as évektől kezdve Olaszországot mint lehetséges jövőbeli szövetségest tartotta számon. 1922. november 14-én, tehát közvetlenül a *marcia su Roma* után a következőket jelentette ki: „Azzal az Olaszországgal, amely napjainkban nemzeti újjászületését éli, és amely előtt még nagy jövő áll, Németországnak szövetségre kell lépni.”²¹ Ennek a tervnek a megvalósításához viszont szükséges volt a Dél-

Tirolról való egyértelmű német lemondás. Csak ebben az esetben remélhették a németek, hogy Mussolini beleegyezését adja Ausztria annektálásához.

Hitler, akkor még nem publikált, a Mein Kampf folytatásának tekinthető „*Das zweite Buch*” („A második könyv”) című írásában is kifejtette ezeket a nézeteket. A könyv alapjául e tekintetben az 1926 februárjában megjelent „*Die Südtiroler Frage und das deutsche Bündnisproblem*” („Dél-Tirol kérdése és a német szövetség problémája”) című füzet szolgált. Hitler akkor kategorikusan elutasította azt a verziót, hogy háború révén csatolja a Német Birodalomhoz Dél-Tirolt.

A Dél-Tirolról való ilyen német lemondás azonban egyenes ellentétben állt a náci ideológiával. Ennek alapján, az NSDAP németországi erősödésével párhuzamosan, a dél-tiroli németek egyre inkább reménykedtek abban, hogy a nemzetiszocialisták majd felkarolják ügyüket. Ez a dél-tiroliak kárára folytatott politika főleg a német szociáldemokraták és a katolikusok körében váltott ki heves tiltakozást. Ők Hitlert azzal gyanúsították, hogy elárulta a dél-tiroli testvérek ügyét.²² Magán az NSDAP-n belül is kialakulóban volt egy szárny, amely Hitler nézeteit ezen a ponton erősen bírálta. Felrőttek Hitlernek, hogy „elárulta az NS-programot.”

Hitler abban a reményben választotta Olaszországot esetleges jövőbeli szövetségésének, hogy megvalósítsa expanziós terveit kelet felé. Ebben a kérdésben ugyanis a két ország érdekei nem ütköztek. Míg Németország keleti irányba terjeszkedett volna, az olaszok megkapták volna a mediterrán zóna fölötti felügyeletet. Engelbert Dollfuss osztrák kormánya már hatalomra jutásától, 1933-tól kezdve többszöri tárgyalássorozaton próbálta megváltoztatni az NSDAP véleményét a kérdésben.

A dél-tiroli NS-csoportok kialakulása és munkája

1927–28-tól a bozeni német NS-párt megerősödött: Dél-Tirolban is kezdetét vette a nemzetiszocialista mozgalom kibontakozása. Mivel a nemzetiszocialista nézetek különösen a fiatalok körében terjedtek, az új mozgalom központi magjaként éppen a náci ifjúság antifasiszta csoportjai szolgáltak. Az NSDAP első dél-tiroli helyi szervezetei 1931 őszén Meranban, valamint 1932 januárjában Bozenben alakultak. Ezek azonban ideológiai azonosságuk alapján eleinte szoros kapcsolatot alakítottak ki a fasiszta párt helyi csoportjaival, ami a dél-tiroli németekből ellenérzést váltott ki. 1932 márciusában került sor egy Hitler, a dél-tiroli NSDAP-csoport küldöttei, illetve a Külföldi Németekért Egyesület (*Verein für das Deutschtum im Ausland* – VDA) bajor képviselői közti találkozóra. Itt azonban a dél-tiroli katolikus-konzervatív Reut-Nicolussi kérését, miszerint az NSDAP-nek újra fel kellene vennie programjába a dél-tiroliak ügyének rendezését, Hitler – nyilvánvalóan külpolitikai megfontolásból – még mindig egyértelműen elutasította.²³

1933 júniusában *Südtiroler Heimatfront* néven újjászervezték a *Völkischer Kampfring Südtirols* nevű szervezetet Rolf Hillebrand vezetésével, aki később majd Reichsjugendführer, NSDAP-, valamint SS-tag is lesz. Hillebrand Németországba emigrálása után 1935-től a szervezet vezetését egyelőre Peter Hofer vette át. Hillebrand a szervezet együttműködésére törekedett a korábbi nagynémet, illetve a nemzeti-katolikus csoportokkal. Programjukba fokozatosan sokat felvettek a nemzetiszocialista nézetekből és ideológiából. Megkérdőjelezték többek között a parlamentáris demokrácia létjogosultságát is. A szervezet felépítése is nagy hasonlóságot mutat az NSDAP felépítésével. Szociálideológiai célkitűzésük a nemzetiszocializmus meg-

valósítása volt, amivel a kommunizmus és a polgári-kapitalista társadalmi struktúra-modell egyidejű elutasítását akarták kifejezni. 1933 és 1939 között illegálisan működött, de 1939-ben, ADO néven (*Arbeitsgemeinschaft der Optanten*, Optánsok Munkaközössége, azoké a dél-tiroliaké, akik az ún., később tárgyalandó opció során a németországi áttelepülés mellett döntöttek) már kiléphetett az illegálitásból. Az opció idején (ez a dél-tiroliakra vonatkozó általános szavazás volt, amelyben dönteniük kellett, hogy kitelepülnek-e Németországba, vagy továbbra is – az olasz állampolgárságot megtartva – Olaszországban kívánnak élni) fontos szervezői feladatokat látott el.²⁴

Egy Németországból irányított szervezet is tevékeny volt a tartományban: a *Verein für das Deutschtum im Ausland*. Ezt még 1908-ban alapították. Az első világháború előtt gazdasági, politikai, valamint kulturális közvetítő szerepet töltött be az anyaország és a közép-európai német kisebbségek között. A háború végétől a német revíziós politika fegyvere lett. Dél-tiroli szervezeteknek évente 150 000 szövetségi márkát folyósított.²⁵

A nemzetiszocializmussal szembeni dél-tiroli ellenállás 1938-ig

A dél-tiroli jobboldal viszonya a nemzetiszocializmushoz korántsem volt egyértelmű. A tartományban a katolikus egyház, s még két további német csoport, a *Deutscher Verband* (DV) és az *Andreas-Hofer-Bund* (AHB) is fontos szerepet vállalt a nemzetiszocializmus elleni küzdelemben. A katolikus-konzervatív DV az olasz párttilalom bevezetésétől, 1927-től illegálisan működött. Kezdetben a DV-politikusok körében nagy volt a rokonszenv az NSDAP nézetei iránt. Később azonban erős kritikával támadták egyrészt kétarcú Dél-Tirol-politikáját, másrészt diktatórikus jellegét. A DV mindig is a parlamentarizmus és a demokrácia elkötelezettje maradt, mind az olasz fasizmus, mind a nemzetiszocializmus ellenében.

Reut-Nicolussi már a 30-as évek elejétől kereste a kapcsolatot az osztrák szociáldemokratákkal, a német–olasz–osztrák megbékélés jegyében. Már 1926-ban befejezett, „*Südtirol unter dem Beil*” („Dél-Tirol bárd alatt”) című könyvében szülőföldje hányattatott sorsára világított rá. A könyv később angolul is megjelent. Hitlerrel lezajlott említett, 1932-es találkozása riasztóan hatott rá. A 30-as években több propagandautat szervezett Angliába és az Amerikai Egyesült Államokba.

Az *Andreas-Hofer-Bundot* 1929-ben az ausztriai Innsbruckban alapították, majd Németországban és Ausztriában is igen népszerű tömörüléssé vált. Tevékenyen részt vett az olasz fasiszta kormányzat kisebbségpolitikája elleni harcban: propaganda-füzeteket adott ki, röpcédulákat terjesztett, fontos munkát végzett a német kultúra és irodalom ápolása terén is. Célja Dél-Tirol egyesítése volt. De minthogy Hitler pragmatikus álláspontját nem fogadták el, és nem hajlottak kompromisszumra ebben a kérdésben, 1928-ban a náci feloszlatták a szervezettel hozójuk kapcsolódó csoportot. 1939. november 20-án a szervezetet már nem mint az olasz fasizmus elleni, hanem mint náciellenes csoportot szervezte újjá Dr. Friedl Volgger.

A katolikus egyházban a nemzetiszocialistákról kialakult kép nem volt egységes, de inkább negatív jelleget öltött. Számos egyházi tisztségviselő egyszersmind DV-tag is volt. Michael Gamper kanonok, a katakombaiskolák szervezője a nemzetiszocialista nézetek ellen is harcolt, főként mikor a VKS által szervezett úgynevezett szükségiskolák (*Notschule*) konkurenciaharc formájában veszélyeztették iskoláinak a működését. Két dél-tiroli újság, a *Volksboten* és a *Dolomiten* főszerkesztőjeként is

dolgozott. Endrici püspök 1937-től arra próbálta ösztönözni, hogy náciellenes cikket közöljön újságjaiban. A *Volksboten* hasábjain 1937. március 14-én meg is jelent XI. Pius pápa „*Mit brennender Sorge*” („Égető aggodalommal”) című enciklikája, amely burkolt formában ugyan, de felemelte szavát a nácik ellen.

A katolikus egyházban létezett viszont egy másik szárny, amely nyíltan a náci nézetek követőjének vallotta magát, és a nemzetiszocializmusban a németség és a Nyugat megmentőjét („*Rettung des Abendlandes*”) látta.²⁶ A Német Nemzeti Alapítványnak (*Deutsche Nationalstiftung*) a nemzetiszocializmusról kialakított véleménye viszont kifejezetten pozitív volt.

Mivel az egyes mozgalmaknak nem volt egyértelmű politikai célrendszere, illetve szervezésbeli problémákkal is küzdöttek, nem beszélhetünk egységes programjukról. Az említett dél-tiroli szervezetek kivétel nélkül még a 20-as évek olasz fasiszta politikájának a korszakában jöttek létre. Az egykori antifasiszta csoportok utódszervezetei alkották a dél-tiroli NS-mozgalom bázisát. Tagjaik többnyire fiatalok voltak. A nácikkal szembeni ellenállás inkább az idősebb korosztály körében volt aktív. Leopold Steurer szerint Dél-Tirolban a lakosságnak a nemzetiszocializmushoz való viszonyát szinte egyfajta generációs véleménykülönbségre egyszerűsíthetjük.²⁷ A szakirodalom Dél-Tirol kapcsán egyedülálló történelmi jelenségként jellemzi a *dél-tiroli németség oldaláról az antifasiszta nemzetiszocializmust, olasz oldalról pedig az antináci fasizmust*.

A dél-tiroliak nemzeti-nyelvi elnyomását és szenvedéseit látva nem meglepő, hogy a náci ideológia pángermán nézeteiben ezek a csoportok jobb alternatívát véltek fölfedezni a fasizmussal szemben. A dél-tiroli német ifjúsági szervezetek nácibarát akcióival kapcsolatban jegyzi meg Alfons Gruber: „E nézetazonosságok esetében kevésbé a nemzetiszocialista Németország melletti spontán szimpátiatüntetésekről volt szó, sokkal inkább a nemzeti gondolat győzelme feletti öröm kifejezésre juttatásáról, ami összefonódik azzal a reménnyel, hogy a sokat sanyargatott dél-tiroliak nemsokára megszabadulnak a fasiszta igrától.”²⁸

A Dél-Tirol ügyében folytatott tárgyalások a 30-as években az Anschlussig

Az olasz külpolitika dilemmája

Hitler hatalomra jutása és a náci mozgalom kiszélesedése Dél-Tirolban 1933-tól Mussolinit arra indította, hogy még erőteljesebb olaszosítási politikába fogjon. Mivel a 20-as években bevezetett olasz intézkedések nem hozták meg a várt eredményeket az asszimiláció terén, megváltozott a fasiszta elnyomó politika célpontja is: míg a 20-as években a fasiszta intézkedések főleg a dél-tiroli szociális viszonyok és a kultúra területeit célozták meg, addig a 30-as években a fő támadási pontok (továbbra is a dél-tiroli gazdaság mellett) a politikai és irredentista csoportok lettek.

1934-ben hozták létre a Bozeni Ipari Területet a modern gazdasági és ipari fejlesztési program keretében. Olyan lombardiai ipari konszerneket telepítettek a térségbe, mint a Feltrinelli, Viberti, Lancia. Ezek sok ezer munkásnak biztosítottak új munkahelyet. Ez az ipari komplexum a dél-tiroliak szemében örökre az olasz fasiszta politika szimbólumává lett. 1932-től megkezdte működését a *Commissariato per le migrazioni e la colonizzazione interna* (Belső Migrációs és Telepítési Biztosság). Ez a hivatal az olasz munkások migrációját és áttelepülését intézte ebben a körzetben. Ez a

belső kolonizáció főleg az 1939-től 1943-ig tartó periódusban volt jellemző. A térségbe betelepülő olasz munkások corpus separatumot alkottak a német környezetben.²⁹

Ennek az ipari konszernnek a létrejötte pontosan az olasz–etióp háború előkészületi szakaszára esett. Mussolini Hitler hatalomra jutása után, 1933 után külpolitikai kérdésekben válaszút előtt állt: kövesse-e azt az utat, amivel nem sodorhatja veszélybe Olaszország Saint-Germain után megszerzett helyét a nemzetközi nagypolitikában, vagy lépjen éppen a revizionizmus útjára, hogy megvalósíthassa közép-európai, illetve balkáni expanziós terveit. A Duce az utóbbi mellett döntött.

A konzervatív-antirevizionista olasz külpolitika utolsó fellángolása az osztrák nemzetiszocialisták által szervezett 1934. július 25-i puccs kapcsán mutatkozott meg, amikor Mussolini csapatait a Brennerhez vezényelte az esetleges náci agresszió elhárítására.³⁰ Az ezt követő években óvatos közeledésre került sor Olaszország és a Harmadik Birodalom között. Ennek jegyében új olasz követeket neveztek ki Berlinbe: Bernardo Attolico-t 1935-ben, Galeazzo Ciano-t 1936-ban. 1936-ban Mussolini megvonta az osztrák Heimwehrtől az olasz támogatást. Ennek az osztrák fegyveres szervezetnek az volt a feladata, hogy visszaszorítsa az egyre növekvő nemzetiszocialista mozgalmat Ausztriában. Ezzel az intézkedéssel Mussolini kimutatta, hogy nem zárkozik el az olasz–német szövetsége elől.

Ausztria szerepe Dél-Tirol kérdésében a 30-as években az Anschlussig

Dél-Tirol kérdése és az osztrák Anschluss-probléma a 30-as években egymással szorosan összefüggő, kölcsönhatásban álló történelmi problémakörök. Ezekben az években az osztrák közvélemény szócsövei élesen bírálták az osztrák kormány Dél-Tirol kérdésében játszott passzív szerepét. Az osztrák kormány viszont az Olaszországhoz való közeledésben a német Anchlussból való megmenekülés egyedüli lehetőségét látta. E ráutaltság miatt az osztrák külpolitika nem volt olyan helyzetben, hogy érdemben képviselhesse a dél-tiroli érdekeket, sőt a kérdést egyre fokozódó óvatossággal kezelte. Ezt alátámasztják azok a magas szintű olasz–osztrák találkozók is, amelyekre 1930-tól az Anschlussig sor került.

Mussolini és Richard Schüller osztrák külügyminiszter 1930. február 7-i megbeszélései semmilyen eredményt nem hoztak a dél-tiroli kisebbségre vonatkozóan. Két hónappal később, április 13-án Dollfuss osztrák kancellár Mussolinival tartott találkozáján még a német nyelv magántanításának az engedélyezése sem került szóba. Dollfuss 1933. augusztus 18–19-én tett ricionei látogatása alkalmával, miután Ausztria az osztrák parlament feloszlásával a hivatásrendi diktatúra fasisztoid útjára lépett, új közös cél megfogalmazására került sor: ez a cél a nemzetiszocializmussal való szembeállítás volt.³¹

Az 1929–33-as világválság során Ausztria különösen rossz gazdasági és politikai körülmények közé került. Gyenge belpolitikai helyzete miatt Németországnak sikerült a kis országban egyre nagyobb befolyásra szert tennie. Mivel az olasz–osztrák politikai kapcsolatok elég erősnek mutatkoztak, Németország gazdasági téren kívánta függővé tenni déli szomszédját. 1930-ban kezdődtek meg a Julius Curtius német és Johannes Schober osztrák külügyminiszter nevével fémjelzett vámuniós tárgyalások. Miután ez a terv a nagyhatalmak ellenállása miatt meghiúsult, a két ország viszonya még jobban megromlott. Ezt tetézte, hogy egy bécsi előadása nyomán Heinz Frank nemzetiszocialista politikust az osztrák hatóságok kiutasították az országból. Hitler ezt

az intézkedést a náci Németországgal szembeni provokációnak minősítette, és Ausztriát a *1000-Mark-Sperre*³² választézkedéssel sújtotta. Ennek értelmében az Ausztriába utazó német állampolgár köteles 1000 márka vámot fizetni. Ez a rendelet tovább gyengítette Ausztria gazdaságát.

Az abesszin háború diplomáciai csatornáin kapcsán Olaszország és Németország közt létrejött érdekközeledés Ausztria teljes elszigetelődését és a fasiszta Olaszországnak, valamint a náci Németországnak való teljes kiszolgáltatottságát eredményezte. Ebben a nehéz gazdasági és politikai helyzetben az osztrák nemzetiszocialisták egyre nagyobb teret nyertek. Ernst Rüdiger Stahremberg, az osztrák Heimwehr főparancsnoka azon a véleményen volt, hogy az egyre erősebb náci terrorra osztrák terrorral lehetne megfelelő módon válaszolni. Az osztrák kormány a belpolitikai problémákat, valamint a Hitler-mozgalom leküzdését az olasz fasiszta példára létrehozott autoritárius kormánnyal gondolta megoldani. Dollfuss osztrák kancellár kettős belpolitikai frontharcot vívott: egyik oldalról a demokráciát követelő szociáldemokraták, másik oldalról a nemzetiszocialisták ellen. Mussolinit idolként csodálta, és a riccionei találkozón, 1933. augusztus 18–19-e óta országát több vonatkozásban olasz fasiszta mintára igyekezett berendezni (*österreichischer Ständestaat*).³³

Az osztrák náci Dollfuss elleni merénylete (1934. július 25.) után Kurt Schuschnigg, az új osztrák kancellár 1934. november 19-én találkozott először Mussolinivel. Az olasz partnernek a kancellár egy Dél-Tirolról szóló négyponthoz tartozó memorandumot is előterjesztett, amelyben az olasz fasiszta kisebbségpolitikával szembeni kifogásait és igényeit foglalta össze. Ezek témái: 1. a dél-tiroli nevek olaszosítása; 2. a német nyelv magántanításának problémája; 3. a katolikus ifjúsági csoportok feloszlátása; 4. a politikai foglyok szabadon engedésére vonatkozó garanciák megadása.³⁴

Mussolini Stahremberggel folytatott megbeszélései folyamán úgy nyilatkozott, hogy a dél-tiroliak, főleg azok a fiatalok, akik maguk is náciak, hallani sem akarnak többé Ausztriáról, csupán a náci Németországban bíznak.³⁵ Ezt a megállapítást olvasva nem férhet ahhoz kétség, hogy mind olasz, mind osztrák oldalról nagy volt a félelem a nemzetiszocialista mozgalom dél-tiroli terjedésétől, valamint a náci Németország ottani befolyásától. Az osztrák kormány veszni látta befolyását az említett, németek lakta olasz területen. Az olaszok viszont elsősorban a dél-tiroli irredentizmustól tartottak, amelyet a nemzetiszocialista mozgalom újra életre hívott, a korábbinál agresszívebb formában.

Schuschnigg közbenjárásával sikerült elérni, igaz, csak 1936 áprilisában, hogy Mussolini fogadja a dél-tiroliak delegációját a római Palazzo Veneziában. Itt érdeklődését fejezte ki a német oktatás iránt. A kérdéssel az osztrák kancellár 1937. április 22–23-án velencei találkozójukon újra személyesen tárgyalt Mussolinivel, aki biztosította őt arról, hogy a dél-tiroli német kisebbség mindazokat a jogokat meg fogja kapni, amelyeket az Olaszországban élő többi kisebbség megkap.³⁶

Olaszország Németországhoz való közeledése önmagában is maga után vonta az egyre erősödő náci befolyást Ausztriában. 1936. július 11-én írták alá a *gentlemen's agreement*³⁷ Németország és Ausztria közt, amit az irodalom jó része az Anschluss-hoz vezető út első stációjaként fog fel. A szerződés ratifikálásával Ausztria elkötelezte magát az úgynevezett *deutscher Weg* iránt. Habár az osztrák náci pártokra vonatkozó tilalom továbbra is érvényben volt, a közbiztonságot felügyelő miniszter tisztét már a náci Seyss-Inquart, az Anschluss utáni Ostmark (Ausztria új neve a Harmadik Birodalomban) Gauleitere töltötte be.³⁸

A következő stáció 1938. február 12-ére tehető, amikor Hitler Berchtesgadenben az odahívott Schuschnigg elé ultimátumot terjesztett. Ebben megvonta tőle a kancellári döntéshozatali jogot. Megkezdődött a német csapatok ausztriai bevonulása. Schuschnigg kapitulált. Ausztria már nem létezett.

Az igazsághoz tartozik, hogy az Anschluss az osztrákok körében a maga idején nem ütközött túl nagy ellenállásba. Az 1938. április 10-én megtartott formális népszavazáson az osztrák polgároknak arra a konkrét kérdésre is válaszolniuk kellett: „Egyetért-e Ön Ausztria uniójával a Német Birodalommal?”³⁹ Ha figyelembe vesszük, hogy a Dollfuss elleni merénylet óta Ausztriában gyakorlatilag mindennaposá váltak a zavargások, erőszakos cselekmények, nem tűnik olyan meglepőnek, hogy az osztrák állampolgárok nagy része a nemzetiszocialista mozgalomban és az Anschlussban a káoszból a konszolidációhoz vezető kiutat látott. A választás ennek megfelelően zárult: a választók 99%-a a Németországgal való unióra szavazott. Természetesen nem mellőzhető a kezdődő terror lélektani hatása; az sem zárható ki, sőt szinte valószínű, hogy az eredményeket meghamisították.⁴⁰

Dél-Tirolra vonatkozó tárgyalások Németország és Olaszország közt (1933–1938)

1933–1938 között Ausztria a Német Birodalom egyre fenyegetőbb expanziós terveivel szembeni védekezésben partnert látott az olasz kormányban. Az ugyanis akkor meg szeretne volna akadályozni Németország keleti terjeszkedését és ezáltal megerősödését. Az erre vonatkozó olasz aggodalom jutott kifejezésre az 1934-es júliusi osztrák események kapcsán is. A kelet-afrikai olasz kolonizáló háború, illetve a spanyol polgárháború kapcsán Olaszország tudatosan közeledett Németországhoz. Ennek eredményeképp a két diktátor közös célt is megfogalmazott: „Azt mondhatjuk, hogy először Spanyolországban találkoztunk, a bolsevizmus elleni harc keretei között”⁴¹ (Mussolini). Az abesszin háború hónapjaiban Mussolininek szüksége volt a német támogatásra. Noha Berlin ez ügyben némi óvatosságot tanúsított, a közös célok és érdekek, nem utolsósorban pedig a két totalitárius rendszer ideológiai azonosságai miatt egyre szorosabb együttműködés alakult ki a két ország között. 1936 őszén megszületett a Berlin–Róma tengely.

Míg az osztrák külpolitika (egészen 1938. március 11-éig, az Anschlussig) szorongatott helyzetében is igyekezett a dél-tiroliak ügyével foglalkozni, az 1933-tól 1937-ig terjedő időszakban Berlin és Róma között e témáról egyetlen tárgyalás során sem esik szó, habár Hitler és Mussolini már 1934-ben és 1937 szeptemberében is találkoztak. A már említett problémáról Mussolini először egy Göringgel folytatott beszélgetése során ejtett szót, 1937 januárjában.⁴² Göring akkor kijelentette, hogy az NSDAP elismeri a fasiszta Olaszországot, valamint azt is hozzáfűzte: „Napjainkban nem létezik semmiféle Dél-Tirol-probléma. Ami létezik, az csupán az olasz határ, amit mindenképpen tiszteletben kell tartani.”⁴³ A német fél azt is hangsúlyozta, hogy a náci Németországnak nem áll érdekében olyan osztrák–német Anschluss, amely veszélyeztetheti a Brenner-határvonalat. Rámutatott továbbá, hogy Németország, ismerve az erre vonatkozó olasz aggályokat, kész írásbeli garanciát vállalni a Brenner-határvonal sérthetetlenségéről. Ettől kezdve tehát világossá válik, hogy a náci Németország Dél-Tirol kérdésével már kizárólag a hitleri expanziós politika megvalósításának az összefüggésében foglalkozik, és egyáltalán nincs tekintettel a dél-tiroli német anyanyelvű kisebbségre.

Ezt támasztják alá Göring szavai is, aki von Hassel római német nagykövettel folytatott megbeszélése során, 1934. január 16-án, még a Mussolini-találkozó előtt kijelentette: „A különös fontosságú német–olasz kapcsolatokat semmiféleképpen nem tehetjük függővé a kis létszámú dél-tiroli kisebbségtől.”⁴⁴ Göring hajlandó volt tehát kiszolgáltatni a dél-tiroli németeket, a náci külpolitikai érdekeket helyezve előtérbe. Von Hassel viszont azon az állásponton volt, hogy itt nem csupán a fent nevezett kisebbség helyzetének megoldásáról van szó; sokkal inkább a német politika morális tényezőiről: ha Németország egyszerűen lemond a dél-tiroli németekről, ez a többi, határon kívül élő német anyanyelvű kisebbség számára ijesztő példa lesz. Ezek után Göring elvetette azt a tervét, hogy Mussolininek már az 1937-es januári találkozáson előterjessze a dél-tiroli németek áttelepítéséről szóló náci indítványt.⁴⁵

Hitler 1937. szeptember 26–29-i, Mussolinivel folytatott berlini tárgyalásai udvarias hangnemben zajlottak.⁴⁶ A Führer már köszöntőbeszédében biztosította a Ducét Németország baráti közeledéséről. Mussolinit az új olasz birodalom zseniális megteremtőjeként üdvözölte. Kihangsúlyozta továbbá az európai fenyegetettség ellenére még mindig fennálló régi barátság és politikai együttműködés megőrzésének fontosságát.⁴⁷ Miután Mussolini hazaérkezett, a római Palazzo Venezia erkélyén tartott beszédében közvetítette az olasz néphez Németország baráti üdvözlését. Ciano ennek kapcsán jelentette ki, hogy a Berlin–Róma tengely életre hívása után már csak a Róma–Tokió tengely kialakítására van szükség ahhoz, hogy a „rendszer tökéletes legyen”.⁴⁸

A dél-tiroliak áttelepítését célzó tárgyalások

Az Anschluss utáni helyzet (1938)

Mussolinit az Anschluss híre váratlanul érte. Sértődötten vette tudomásul, hogy Hitler előzetesen nem tájékoztatta erre vonatkozó terveiről. Az olasz külügyminiszter is hasonló véleményen volt: a Führernek még a berchtesgadeni német–osztrák találkozó előtt konzultálnia kellett volna a Ducéval. Ciano még azt is hozzáfűzte, hogy a jövőbeli hasonló jellegű német intézkedések megakadályozhatják a tengelyhatalmak közti zökkenőmentes munkát.⁴⁹ Róma aggodalma kettős volt: az első az ország területi fenyegetettségére vonatkozott. A második egy kellemetlen kérdést vetett fel: mi lesz a kialakult helyzetben a megerősödött Németország hivatalos álláspontja a dél-tiroli kérdésben?

Közvetlenül az osztrák annexió után Hitler magánlevélben biztosította Mussolinit a Brenner-határ sérthetlenségéről. Hitler 1938. február 20-i beszédében újra kifejezte a Duce iránti rokonszenvét. Groteszki módon köszönetet nyilvánítt Schuschnigg volt osztrák kancellárnak is a Német Birodalommal folytatott közös munkájáért. Hitler az Anschluszt az egy ország – egy nép náci tézisével legitimálta.⁵⁰ Hitlernek ez a kijelentése újra felébresztette a dél-tiroli irredenta érzelmeket. Az olasz kormány nem látta többé elégségesnek Hitlernek a Brenner-vonalra vonatkozó, magánlevélben adott garanciáit.

1938. május 7-i olaszországi látogatása során Hitler újból kihangsúlyozta az immár német–olasz határszakasz sérthetlenségét. Abbéli meggyőződésének is hangot adott, hogy a két ország jövőbeni kapcsolata virágzó és sikeres lesz.⁵¹ Az olaszokat megnyugtató, a dél-tiroliak iránt lojálisabb von Hassel német követ helyére a náci von Mackensent nevezték ki.

Mivel az olaszországi német kisebbség körében a zavargások kiújultnak, Dél-Tirol kérdésének megoldása egyre égetőbbé vált. Az Anschluss a dél-tiroliak számára nem a német külpolitika végcéljaként jelent meg, hanem sokkal inkább a náci Németország revizionista dinamizmusának egy közbülső állomásaként, ami majd a Brennertől délre eső németek lakta területeknek az anyaországhoz csatolásába torkollik.

Az Anschluss kapcsán a külvilág számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a német fegyveres potenciál már olyan erős, hogy Olaszország aligha tudna ellenállni az esetleges északról jövő támadásnak. A Duce tehetetlenségében elhatározta, hogy teljes nyugalommal fogja követni az eseményeket, és a biztonság kedvéért nyugat felé folytatott tárgyalásokat: 1938. április 16-án Róma presztízsét növelő olasz–brit szerződést írtak alá.

A kisebbségek áttelepítéséről szóló ötlet története

A kisebbségek áttelepítésének a terve – gyökereit tekintve – a 18. századi nagy nemzeti gondolatok megszületéséig nyúlik vissza. Gyakorlatát viszont az egy nép, egy ország elmélete hívta életre, mint a kisebbségi problémák megoldását (a többségi lakosság szempontjából). Leopold Steurer szerint az áttelepítésnek három lehetséges változata ismeretes: „... a kisebbség létezésének hivatalos tagadása, a tudatos asszimiláció és elnemzetietlenítés, valamint az országból való kiűzéssel megvalósított fizikai kiküszöbölés, más néven kitelepítés”.⁵²

Két népcsoport kicserélését egy kisebbségi konfliktus lehetséges megoldásaként hivatalosan első alkalommal a neuilly-i szerződés tartalmazta. Ez 1919-ben a görög és a bolgár népcsoportok önkéntes cseréjét irányozta elő. Görögország és Törökország között is ez a megoldás szolgált a lausanne-i szerződés alapjául 1923-ban. Ez az okmány már kötelezően írta elő a mindkét ország területén élő kisebbségeknek az anyaországba való áttelepülését. Akkoriban 430 000 török települt át Görögországból, és 1 400 000 görög Törökországból.⁵³

Az első világháború után nemcsak olasz, hanem dél-tiroli német oldalon is alakultak szervezetek a saint-germain-i békével létrejött kisebbségi probléma radikális megoldásának a keresésére. Olasz részről a *Pro Patria*, a *Lega Nazionale* és az *Associazione Nazionalista Italiana (ANI)* voltak az olasz irredentizmus legfontosabb tridenti csoportjai. Tagjaik között szép számmal akadtak vezető beosztású olasz nacionalisták. Ettore Tolomei már 1914-ben írott „*Per i confini della Patria*” című művében felvetette a térségben élő németek áttelepítésének a gondolatát.⁵⁴ A fasiszta Dél-Tirolpolitika filozófiai alapjait az ANI-hoz tartozó olasz teoretikusok szolgáltatták, akik szoros kapcsolatban álltak az olasz fasiszta párttal is.

1927–1928-ban Siegfried Lichtenstaeder német újságíró is foglalkoztatta az áttelepítés ötlete. Ő Dél-Tirol kérdésének a megoldásaként három lehetséges variációt közölt: „Tirol és a svájci Tessin tartomány közti lakosságcsere, egy általános »etnikai tisztogatás« Olaszország, Franciaország és Svájc bevonásával; a megfelelő kisebbségek lakosságcsereje Dél-Tirol, Korzika és Nizza között; végül a dél-tiroliak Dél-Karintia szlovén nyelvű területeire való áttelepítése, és az ott élő lakosság Dalmáciába költöztetése.”⁵⁵ Habár erre nézve nem állnak rendelkezésre adatok, valószínű, hogy ebben a kérdésben Lichtenstaeder megoldása szolgáltatta a nemzetiszocialista külpolitika alapelveit.

Németország és Olaszország között a dél-tiroli kisebbség áttelepítéséről diplomáciai téren először 1925-ben esett szó. A Giulio Cesare Montagna törökországi olasz nagykövet és Rudolf Nadolny római német nagykövet közti tárgyalás menetében vetődött fel ez az esetleges megoldás. Az akkori olasz terv szerint a dél-tiroli német kisebbséget kelet-porosz területekre telepítették volna át. Modellként a görög–török megoldást ajánlották. Nadolny ezt a tervet Berlinnek is továbbította, de Stresemann egyértelműen elutasította.⁵⁶

1938-ban, miután Ausztria problémáját az Anschluss-szal a németek megoldottnak tekintették, nem maradt más hátra, mint hogy számukra is megfelelő megoldást találjanak a Dél-Tirol-kérdésben. Míg az NSDAP állásfoglalása ebben a témában 1938-ig ellentmondásosnak bizonyult, Hitlert attól kezdve egyre többet foglalkoztatta az áttelepítés esetleges gondolata. Tudatában volt ugyanis az Anschluss és a Dél-Tirol-kérdés szoros összefüggésének. Göring, aki a problémakört mindig nagy cinizmussal kezelte, 1931-es és 1933-as olaszországi látogatása alkalmával is országának Dél-Tirolról való teljes lemondását hangoztatta.⁵⁷ Egyedüli lehetőségnek az áttelepítést látta, és ezt a megoldást a sajátjaként tartotta számon. Tervében az áttelepülést önkéntessé tette volna. Ezen később már a német *Auswärtiges Amt* sem változtatott, ez maradt tehát a végleges módozat is.

Az olasz külügyminiszter is üdvözölte ezt a megoldást, mint azt naplója egy áprilisi bejegyzésében olvashatjuk: „Elkerülhetetlen lesz, hogy a németek meggyőzzék barátait az áttelepülés szükségességéről, mivel Dél-Tirol geográfiai szempontból olasz terület, a hegyeket pedig lehetetlen helyükről elmozdítani, és a folyók folyási irányát sem lehet megváltoztatni, elkerülhetetlen tehát, hogy az embereket telepítsék vissza.”⁵⁸

Olaszország és Németország közt ezután hivatalosan is elkezdődtek az áttelepítésre vonatkozó tárgyalások. Ennek résztvevői olasz részről Giuseppe Renzetti berlini olasz főkonzul, Massimo Magistrati berlini olasz követségi tanácsadó, Giovanni Preziosi, az olasz fasiszta fajelmélet teoretikusa, és az olasz külügyminiszter, Galeazzo Ciano voltak; német oldalról Max Lorenz főkonzul, Kurt Heinburg kiküldött és Ernst von Weizsäcker német állami titkár.⁵⁹

Az áttelepítésről kötött szerződés

Közvetlenül Hitler 1938. április 3-i, Mussolinivel folytatott megbeszélése után Ciano azt javasolta a Ducénak: említse meg a Führernek a dél-tiroliak áttelepítését célzó indítványt a kérdés végleges megoldásaként.⁶⁰ Ezzel egyidejűleg Renzetti berlini főkonzul Göringgel folytatott április 8-i megbeszélései során hangsúlyozta a jövőbeni olasz–német szövetség fontosságát. A találkozó végén német oldalról említésre került az önkéntes alapon történő dél-tiroli német áttelepítés lehetősége.

Olasz részről a németekkel való katonai-politikai szövetség megszilárdítására egyre nagyobb igény mutatkozott. Ehhez viszont szükségesnek látták a dél-tiroli kérdés „végleges lezárását”. 1939. májusi római látogatása alkalmával Hitler újabb szóbeli garanciát adott a Brenner-vonal sérthetetlenségére. A két diktátor találkozásának nem volt nagyobb diplomáciai jelentősége. Az irodalom valószínűsíti, hogy Hitler Mussolinivel folytatott magánjellelű beszélgetése során felvetette a dél-tiroliak Németországba való áttelepítéséről szóló javaslatot, de ezt a Duce elutasította.⁶¹ Mussolini, hogy éreztesse Hitlerrel az Anschluss okozta, még el nem ült sértődöttségét, a

Führert csak látogatásának második napján fogadta személyesen. A hazautazás előtt a két diktátor ennek dacára biztosította a világot baráti kapcsolatukról. Hitler olasz útja következményei miatt volt fontos: Németország vállalta, hogy beszünteti a Dél-Tirolba irányuló nemzetiszocialista propagandát, Mussolini pedig válaszképpen ígéretet tett „a dél-tiroli német lakosság kulturális, nyelvi és oktatásügyi követeléseinek teljesítésére”.⁶² Ez után a diplomáciai enyhülés után az áttelepítést célzó kétoldalú tárgyalások egy ideig halasztást szenvedtek. Német oldalról egyelőre halogatták a probléma gyakorlati megoldását, mivel a Szudéta-vidék ellen tervezett támadás a német kormány teljes figyelmét lekötötte. A megbeszélések fonalát csak 1939 elején vették fel újra.

Csehország *Reichsprotektorat Böhmen und Mähren* (Cseh–Morva Protektorátus) való náci átszervezése nyilvánvalóvá tette a hitleri expanziós terveket. Németország ugyanis 1939 márciusában először szállt meg kiterjedt, nem németek lakta területeket. Az állam-, de sokkal inkább az etnikai határok e durva megsértése Mussolininál arra készítette, hogy mielőbb megindítsa a tárgyalásokat a dél-tiroli rendezés ügyében.

Ekkor Dél-Tirolban már szárnyra kelt a hír, miszerint a német csapatok ezek után biztosan bevonulnak Olaszország németek lakta területeire is. Sokan úgy vélték, hogy a meghódított szudéta területek lesznek a Dél-Tirolból való áttelepítés célterületei. A fenyegetőbbé váló nemzetközi helyzet is arra kényszerítette a tengelyhatalmakat, hogy mihamarabb végleges, mindkét ország számára elfogadható megoldást találjanak ebben a vitás kérdésben, még Csehország felszámolása előtt.

1939 januárjában megkezdődtek a tárgyalások Attolico berlini olasz nagykövet és Ribbentrop német külügyminiszter között. Mindkét fél egyetértett azzal, hogy a nyilvánosság kizárásával tárgyaljanak. 1939. május 6-án egy Ciano és Ribbentrop között lezajlott beszélgetés során elemezték a problémát. Az olasz külügyminiszter kijelentette, hogy Olaszország kész a Dél-Tirolban élő mintegy 10 000 volt osztrák, immár német állampolgárt Németországnak kiadni. Ismertette továbbá német kollégájával a teljes áttelepítést célzó olasz terv előkészületeit.⁶³ E találkozó fő témája azonban a két ország közti háborús szövetség volt: ekkor írták alá az acélpaktumot (*Stahlpakt*), 1939. május 22-én, az új német kancellária nagyköveti termében.⁶⁴

A szerződés valódi tartalmát titkos bejegyzésben rögzítették. Ez két fontos olasz érdeket is megfogalmazott: a már említett, „10 000 volt osztrák állampolgár áttelepítésére vonatkozó német beleegyezést, valamint a szerződést magyarázó részbe a Brenner-vonal sérthetetlenségéről rendelkező német garanciák explicit felvételét”.⁶⁵ A Brenner-határra vonatkozó német garanciákat olasz megkönnyebbülésre végre államközi szerződés rögzítette. Számos történész szerint Németországnak expanziós tervei megvalósításához volt szüksége a *Stahlpaktra*. Eszerint a német külpolitika Dél-Tirol kérdését használta fel céljához. „A teljes áttelepítés, a radikális etnikai döntés az a kiváló eszköz, amellyel Németország Olaszországot a német háborús politika érdekében lépre csalja.”⁶⁶ A két dolog összefüggését látszik bizonyítani, hogy „a szerződés aláírása után Hitler azonnal ismerteti a háborúba lépésről hozott döntését a német főparancsnoksággal”.⁶⁷ Olasz oldalon az áttelepítés mellett szóló érvek belpolitikai és etnikai, német oldalon inkább gazdasági, külpolitikai, valamint világnézeti jellegűek voltak.

Az áttelepítés megszervezésével és lebonyolításával Berlinben Heinrich Himmlert, az SS és a rendőrség főparancsnokát, illetve a *Volksdeutsche Mittelstellét*

bízták meg. Az utóbbi szervezet SS-fennhatóság alatt állt, és kizárólag az országhatárokon kívül élő német kisebbségek problémáival foglalkozott.⁶⁸

Később az áttelepítés két változatát javasolták Hitlernek: egy hosszabban elhúzódó és egy rövid időtartamú variációt. Hitler döntése, melyet Peter Hofer Gauleiterrel is közölt, csak a részleges kitelepítésre vonatkozott. Hitler azonban ezt a variációt csupán a teljes kitelepítést megelőző állomásnak tekintette.⁶⁹ A háborúra való felkészülés indokolta a nem jelentéktelen dél-tiroli német pénztulajdon mihamarabbi áttelepítését is.

1939. május 30-án Himmler a teljes áttelepítésről szóló memorandumot állított össze. Ez a dél-tiroliak áttelepítésének célterületeként Morvaországot jelölte ki. Tartalmazta az áttelepülők összes tulajdonának Olaszországból való kivonását is. Az erről a témáról összehívott 1939. június 23-i ülést Himmler így nyitotta meg: „Az áttelepítési akció célja Dél-Tirol kérdésének végleges megoldása.”⁷⁰ Az ötfőnyi olasz delegáció elé Himmler háromlépcsős tervet terjesztett: „1. Azoknak a dél-tiroli német állampolgárságú személyeknek az áttelepítése, akik a) nem földhöz kötöttek, b) földhöz kötöttek, 2. Azoknak a dél-tiroli olasz állampolgárságú személyeknek az áttelepítése, akik nem földhöz kötöttek, 3. Azoknak a dél-tiroli olasz állampolgárságú személyeknek az áttelepítése, akik földhöz kötöttek.”⁷¹

Nyitott maradt az áttelepülők területi elhatárolásának módja. Tisztázatlan maradt az is, hogy miként telepítik ki a dél-tiroliak pénztulajdonát. A német márka és az olasz líra átváltási árfolyamát sem állapították meg a tranzakciók esetében. A lebonyolítás technikai részével olasz oldalról Mastromatteit, német részről Otto Bene német főkonzult bízták meg.⁷²

A dél-tiroli kitelepítésről szóló három szerződést 1939. október 21-én kötötték meg. Közülük egyedül a ténylegesen a kitelepítésről szólót hozták nyilvánosságra. A másik kettő, a gazdasági és a biztonsági szerződés szigorúan titkos maradt. Amíg a dél-tiroli német állampolgárságú lakosokat az egyezmény kötelezte az elköltözésre, az olasz állampolgárságú német anyanyelvű személyek kötelesek voltak 1939. december 31-ig az „opció” keretei közt nyilatkozni arról, hogy a továbbiakban is Olaszország területén kívánnak-e maradni, és az olasz állampolgárságot megtartani, vagy áttelepülnek Németországba és felveszik a német állampolgárságot. Azon dél-tiroliak kívándorlásának, akik Németországban kívántak tovább élni, 1942. december 31-ig kellett lezárulnia.⁷³

Az opció lebonyolítása

Miután az erre vonatkozó megállapodásokat megkötötték, a dél-tiroliakat mind több kétség gyötörte. Más-más volt ugyanis a különböző dél-tiroli szervezetek állásfoglalása. A DV és a VKS is a kitelepülés ellen volt. Vezetőik 1939. június 28-i közös gyűlésükön elhatározták, hogy mindenképp szülőföldjükön maradnak.⁷⁴ Július 6-án azonban a *Neue Zürcher Zeitung* azt az értesülést közölte, hogy az Olaszországban maradó dél-tiroliakat Szicíliába telepítenék át. Bene német főkonzul is emlékeztetett a cikkben foglaltakra, hogy rájesszen a maradni akaró német kisebbségiekre. Ezután a VKS megváltoztatta az álláspontját. A „Szicília-történetek” (*Sizilienlegende*) fenyvegetése nyomán ettől kezdve nyíltan agitált a Németországba való áttelepülés mellett.⁷⁵

A VKS véleményváltozásának háttérben politikai-ideológiai okok is húzódtak. A csoport szellemiségét alapvetően a nemzetiszocialista ideológia határozta meg. Himmler augusztus 2-án a VKS vezetőivel lefolytatott találkozásán nyomatékosan

hangsúlyozta az áttelepülés szükségességét és fontosságát. Ezt az össznémetiség érdekeinek előtérbe helyezésével indokolta.⁷⁶

A DV továbbra is a maradók (*Dableiber*) érdekeit képviselte: azokét a dél-tiroliakat, akik Olaszországban kívántak maradni. Más néven nem optánsoknak (*Nicht-Optanten*) is nevezi őket a szakirodalom. Amíg a VKS minden gazdasági és politikai segítséget megkapott a német NSDAP-tól, a DV-nek a dél-tiroli nemzetiszocializmus fizikai és pszichikai terrorjával is meg kellett küzdenie. Az utóbbiak a maradókat a germanizmus elárulóinak és az olasz fasiszták kollaboránsainak minősítették. A DV az emberek józan eszére próbált hatni. A maradók előtt a hitleri állam embertelen rendszerének diktatórikus hajlamát is kritizálta. A VKS ezzel szemben propagandaharcában a Németországhoz fűződő szolidaritást hangoztatta.

A Szicília-történetek hatására az eleve elszánt áttelepülők sok követőre találtak. Fontos szólnunk a dél-tiroli katolikus egyház magatartásáról e kérdésben, hisz a dél-tiroli németiség erősen kötődött vallásához, amelynek a népcsoport történelme során mindig kiemelkedő szerep jutott. Habár 1939 októberében a katolikus egyház dél-tiroli képviselői is az áttelepülés mellett foglaltak állást, később Endrici tridenti püspök és Michael Gamper kanonok az áttelepülés ellen döntött. A dél-tiroli papság a Németországba való optálást addig azzal a dogmatikus érveléssel támasztotta alá, miszerint a pásztor nem hagyhatja magára nyáját, tehát a papnak követnie kell katolikus közösségét. Geisler püspök is hasonló dilemmával küszködött. Végül ő is áttért az áttelepülők oldalára.⁷⁷

Az opciót hivatalosan 1939. október 26-án jelentették be. Néhány technikai probléma azonban még mindig tisztázatlan maradt. Nem tisztázták például mit is jelent pontosan olaszul a *Volksdeutsche* német szó (olaszra *allogeno*-nak fordították), és kiket jelöl. A legnagyobb kérdőjel azonban a dél-tiroli javak áttelepítésére, valamint a célterületre vonatkozott, azaz arra, hogy hova is telepítsék a dél-tiroli lakosságot. A dél-tiroli pénztulajdon rendezése körüli probléma az olaszokat ráébresztette arra, hogy a dél-tiroliak elköltözése maga után vonja értékeiknek Olaszországból való kivonását, ezzel a Bozeni tartomány elszegényedését. Ezért ettől kezdve olasz részről inkább hátráltatták az opció folyamatát.

Nem történt hivatalos döntés az öt dél-tiroli völgyben élő ladinok sorsáról sem az opció körülményei között. Ez a 30 000 fős autochton népcsoport sem a dél-tiroli német, sem az olasz etnikumhoz nem tartozott. A kisebbségekre vonatkozó 1922 utáni fasiszta intézkedések őket is sújtották. Ők maguk 1918-ban politikai, kulturális és gazdasági okokra hivatkozva a dél-tiroli német kisebbséghez való kötődésüket hangsúlyozták.⁷⁸ Éppen e húsz évvel ezelőtti nyilatkozat miatt az opción való részvételüket sok esetben legitimnek ítélték. 2 000 ladin volt kész önként elhagyni Olaszországot (30%-uk a háború után visszatért).⁷⁹

A mintegy három hónapos opciós kampány kimenetelét 1940 januárjában tették közzé. Zavarra utal, hogy a sajtó, a szervezetek és a feldolgozások nagymértékben eltérő eredményeket mutattak ki. Az igen-szavazat aránya a legalacsonyabb publikált eredmény szerint a kisebbség 69,4%-a, a legmagasabb esetében 92,8%-a volt. A legvalószínűbbnek a 85–90% közötti érték tűnik.⁸⁰ A január 10-i közlemény szerint összesen 85 365 személy szavazott a kivándorlás mellett, 31 831 ellene. A le nem szavazottak száma 50 049 volt (a lehetséges 266 985 szavazó közül). A VKS adatai szerint viszont a 227 278 lehetséges szavazó közül 200 975-en szavaztak Németország mellett, tehát mintegy 88%.⁸¹ A maradók aránya nagyobb volt azokon a településeken, ahol egy-egy közkedvelt vagy ismert személy a ki nem település mellett voksolt. Az

áttelepülés igen rendezetlen körülmények között zajlott. Az opció mellett szavazók és a tényleges áttelepülők száma például messze nem volt azonos. A valóságban mintegy 75 000 dél-tiroli vándorolt ki; közülük a háború után 20 000 tért vissza.

*

Terjedelmi okokból nem foglalkozhatunk a dél-tiroli tragédia 1943 utáni újabb fejezetével, amikor Mussolini bukása után a területet nem a salò-i köztársasághoz, hanem a Német Birodalomhoz csatolták. Ezúttal Dél-Tirol olasz lakossága élt át súlyos hónapokat, éveket. A kérdés a világháború befejeztével került új kontextusba, anélkül azonban, hogy azonnal nyugvópontra jutott volna.

A szövetségesek ösztönzésére a háború befejezése után azonnal megindultak az olasz–osztrák tárgyalások Dél-Tirol autonómiaja ügyében. Az osztrákok bátoratlan igényét, hogy a területeket csatolják vissza Ausztriához, elutasították. A *De Gasperi–Gruber*-féle szerződést 1946. szeptember 5-én írták alá. Ez az első lépésnek tekinthető a Dél-Tirol jogilag 1948 januárjában megvalósult regionális autonómiaja felé vezető úton. „A Dél-Tirolban élő német anyanyelvű kisebbségnek etnikai jellegzetessége, valamint kulturális és gazdasági fejlődése a regionális autonómia keretein belül biztosított.”⁸² Ezzel *jogilag* pontot tettek az előző negyedszázadban súlyosan összebonyolított probléma végére. A gyakorlati megoldáshoz azonban még évtizedekre volt szükség.

Jegyzetek

¹ *Toscano, Mario*: Storia diplomatica della questione dell' Alto Adige. Editori Laterza, Bari, 1968. 13.

² Uo., 76–87.

³ *Tolomei, Ettore*: Memorie di vita. Milano, 1978. 454.

⁴ *Guber Alfons*: Südtirol unter dem Faschismus. Bozen, 1974. 21–22. (Idézet Schloh nyomán uo. 303.)

⁵ *Steurer Leopold*: Südtirol 1918–40. Innsbruck, 1993. 200.

⁶ *Gruber*: i. m. 47.

⁷ Az intézkedéseket ld.: *Toscano*: i. m. 102.

⁸ *Gruber*: i. m. 25.

⁹ Archivio per l'Alto Adige (AAA), XXXIII. 1928. 5–50.

¹⁰ *Gruber*: i. m. 117.

¹¹ AAA, XXV. 1930. 305.

¹² *Steurer*: i. m. 175.

¹³ *Gruber*: i. m. 68.

¹⁴ Innsbrucker Nachrichten, 1926. 12. 02.

¹⁵ *Gruber*: i. m. 105.

¹⁶ Uo. 128.

¹⁷ Uo. 143.

¹⁸ Reichspost, 1930. 02. 22.

¹⁹ Innsbrucker Nachrichten, 1930. 02. 22.

²⁰ *Stuhlfarrer, Karl*: Umsiedlung Südtirol. Wien–München, 1985. 23.

²¹ *Gruber*: i. m. 84.

²² *Boscesi P. B*: L'Italia di Mussolini dall'impero alla guerra. Milano, 1982. 112.

²³ *Steurer*: i. m. 169.

²⁴ Uo. 178.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 221.

²⁷ Uo. 223.

²⁸ *Gruber*: i. m. 186.

²⁹ *Steurer*: i. m. 244.

- ³⁰ Uo. 242.
- ³¹ Documenti Diplomatici Italiani (DDI) 1922–1935. Libreria dello Stato, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato. Hetedik sorozat, XIV. kötet, 1989. 111. dokumentum.
- ³² *Steininger, Rolf*: Österreich im 20. Jahrhundert. Von der Monarchie bis zum Zweiten Weltkrieg. Stationen auf dem Weg zum Anschluss. Innsbruck, 1989. 117.
- ³³ *Toscana*: i. m. 129.
- ³⁴ DDI 1935–1939. (1991) Nyolcadik sorozat, XVI. kötet, 748. dokumentum.
- ³⁵ DDI 1935–1939. (1991) Nyolcadik sorozat, I. kötet, 44. dokumentum.
- ³⁶ *Toscana*: i. m. 136.
- ³⁷ DDI 1935–1939. (1993) Nyolcadik sorozat, VI. kötet, 514. dokumentum.
- ³⁸ *Boschesi*: i. m. 103.
- ³⁹ *Kerekes Lajos*: Ausztria története. 1918–1955. Akadémiai kiadó, Budapest, 1966. 184.
- ⁴⁰ Uo. 184.
- ⁴¹ *Boschesi*: i. m. 87.
- ⁴² DDI. 1935–1939. Hatodik sorozat, VI. kötet. 60. dokumentum.
- ⁴³ *Toscana*: i. m. 137.
- ⁴⁴ Uo. 139.
- ⁴⁵ Uo. 140.
- ⁴⁶ DDI, 1935–1939. Nyolcadik sorozat, VII. kötet. 394. dokumentum.
- ⁴⁷ *Boschesi*: i. m. 84.
- ⁴⁸ Uo. 88.
- ⁴⁹ Uo. 109.
- ⁵⁰ Uo.
- ⁵¹ *Corsini, Umberto–Lill, Rudolf*: Alto Adige 1918–1946. Bozen, 1988. 261.
- ⁵² *Steurer*: i. m. 245.
- ⁵³ *Corsini, Umberto*: Dall'Anschluss all'istituzione della zona di operazione dell'Alpenvorland. L'apertizzazione del nazismo. Le opzioni. L'occupazione militare del Reich. Il commissariato di Franz Hofer. Bolzano, 1994. 328.
- ⁵⁴ *Gatterer, Claus*: Im Kampf. Wien, 1969. 201.
- ⁵⁵ *Stuhlpfarrer*: i. m. 15.
- ⁵⁶ *Steurer*: i. m. 317.
- ⁵⁷ Uo. 249.
- ⁵⁸ *Ciano, Galeazzo*: Diario 1937–1943. Milano, 1980. 120.
- ⁵⁹ *Steurer*: i. m. 250.
- ⁶⁰ *Toscana*: i. m. 154.
- ⁶¹ *Stuhlpfarrer*: i. m. 42.
- ⁶² Uo. 43.
- ⁶³ *Boschesi*: i. m. 210.
- ⁶⁴ Uo. 216.
- ⁶⁵ *Steurer*: i. m. 252.
- ⁶⁶ *Stuhlpfarrer*: i. m. 60.
- ⁶⁷ Uo.
- ⁶⁸ *Gruber*: i. m. 223.
- ⁶⁹ Uo. 152.
- ⁷⁰ *Stuhlpfarrer*: i. m. 68.
- ⁷¹ Uo. 71.
- ⁷² Uo. 149.
- ⁷³ Uo. 152.
- ⁷⁴ *Steurer*: i. m. 337.
- ⁷⁵ Uo. 262.
- ⁷⁶ Uo. 344.
- ⁷⁷ Uo. 270.
- ⁷⁸ *Stuhlpfarrer*: i. m. 162.
- ⁷⁹ *Widmoser, Edward*: Südtirol A–Z. Bozen, 1982. 89.
- ⁸⁰ *Steurer*: i. m. 272.
- ⁸¹ *Stuhlpfarrer*: i. m. 208.
- ⁸² DDI 1943–45. Tizedik sorozat, IV. kötet, 1994. 269. dokumentum.

A HORVÁT TANKÖNYVEK MAGYARSÁGKÉPE A DUALIZMUS IDEJÉN

A tankönyvek szerepe a nemzettudat, a nemzeti önkép alakításában rendkívül nagy, s a dualista korszakban ennek jelentőségével Horvátországban is minden tankönyvíró tisztában volt.¹ A tankönyvek tudatosan szolgálták ezt a korabeli nevelésben kiemelkedő jelentőségűnek tartott célt. A nemzeti önkép meghatározása, formálása leginkább a nemzeti történelem bemutatásán keresztül történt, a történeti anyag ezért hangsúlyosan szerepelt nemcsak a történelemtankönyvekben, hanem az elemista olvasókönyvekben, gimnáziumi szöveggyűjteményekben és földrajztankönyvekben is. A korszak horvát tankönyvíróinak egyik legfontosabb célja volt a délszláv szolidaritás hangsúlyozása, az egymástól jelentősen eltérő horvát és szerb elgondolások, de általában véve is a két kultúra közelebb hozása egymáshoz, a tanulóifjúság megismertetése a horvát–szerb–szlovén együttműködés gondolatával. Azonban a tankönyvek politikai programként nem jelölhették meg a délszláv egységet, így ez a kérdés teljesen nyíltan nem formálódhatott meg bennük. Ugyanakkor az uralkodó és általában a Habsburg-dinasztia iránti hűséget is megjelenítették a tankönyvírók, különösen kihangsúlyozva a horvátságnaak a dinasztia érdekében harcolva szerzett érdemeit.

A horvát történelem tárgyalása a magyar–horvát viszony, s általában a magyar történelem bemutatása nélkül – legalábbis a 11. század végétől, az államközösség kezdeteitől – megvalósíthatatlan feladat lenne, ezért természetes, hogy a horvát tankönyvírók sem kerülhették meg ezt a témát. A dualista korszak horvát tankönyveinek magyarságképe számunkra különösen érdekes, részben azért is, mert a tankönyvekből merített kép és a gyermekkorban rögzülő számos sztereotípiia meghatározó jellegű a későbbi életkorra nézve is, még akkor is, ha a diák tovább tanul, s új benyomásokat szerez, új nézetekkel ismerkedik meg. Természetesnek tekinthető, hogy a tankönyvekben található állításokat, s így a magyarokról formált képet a korszak horvát történettudományának a magyar múltról formált véleménye, illetve általában a közéletben uralkodó magyarságkép szükségképpen befolyásolta. Ennek ellenére a tankönyvek, különösen az alsóbb fokú iskolák számára készült olvasókönyvek magyarságképe 1868 után kevésbé hangsúlyosan negatív, de legalábbis sokkal visszafogottabb, mint a korszak történeti tárgyú munkáinak, vagy éppenséggel politikai publicisztikájának magyarokról formált véleménye.

Horvát–Szlavónország vallás és közoktatás terén az 1868-as horvát–magyar kiegyezés révén autonómiát élvezett, így a tankönyvek írásába, szerkesztésébe csak a zágrábi „országos kormány” vallás- és közoktatásügyi osztályának (vagyis az illetékes horvát „minisztériumnak”) volt beleszólása. Azonban nyilvánvaló, hogy a báni kormányzat nem volt éppenséggel teljesen független Budapeستől, s valamennyire azért tekintettel kellett lennie a magyar fél érzékenységére (bár látni fogjuk, hogy a horvát tankönyvírók nem minden esetben törődtek ezzel). Emellett a tankönyv műfajából adódóan is tényszerűbb, higgadtabb hangvételt követel meg, mint egy publicisztikai írás. Ezenkívül különösen, ha az elemista (vagy a gimnáziumok alsó osztályai számára írt) olvasókönyvek magyarságképét vizsgáljuk, az előbb említett ok mellett ezek általában, de nem mindig visszafogottabb magyarságképére alighanem az is hatott, hogy a kor horvát elitjének (még a dualizmussal és a horvát–magyar kiegyezés rendszerével

nem szimpatizáló rétegének) sem állott mindig érdekében a feszültség fokozása és a magyarellenesség erősítése a szélesebb néprétegek körében.

A dualista korszak horvát tankönyveinek szövegét vizsgálva az is kiderül, hogy árnyalatnyi (vagy éppenséggel nagyobb) különbségeket fedezhetünk fel a Mažuranić bánsága idején kiadott könyvek magyarságról formált véleménye és a Khuen-Héderváry-korban napvilágöt látott tankönyvek magyarságképe között. Ennek az az oka, hogy Héderváry megpróbált konszolidációs kísérlete keretében a tankönyvek, valamint a kormányajtó révén egy pozitívabb magyarságképet sugallani, s ily módon valamit javítani a horvátok körében a magyarokról addig kialakult meglehetősen kedvezőtlen képen. A kísérlet persze nem sikerült, hiszen a bán egyéb területeken folytatott politikája éppenséggel a magyarokkal szemben táplált ellenséges érzületek megerősödését eredményezte, s ezt a folyamatot az egyes tankönyvekben fellelhető felülről kezdeményezett, óvatos változtatás érdemben nem befolyásolhatta, s a bán távozása után írt új tankönyvekből hiányoznak is az említett elemek. Az 1905 októberre és 1907 tavasza között lezajlott horvát–magyar közeledési kísérletek pedig olyan rövid ideig tartottak, hogy bár a sajtóban világosan nyomon követhető magyarságképre gyakorolt hatásuk, ez a lassan készülő tankönyvekben nem jelent meg, és nem figyelhető meg bennük ilyen irányú változás.

Először a történelemtankönyvek anyagából villantanék fel néhány példát. A vizsgált korszakban a horvát iskolákban a földrajzot és a történelmet többször is egy tantárgy keretében adták elő, így az 1860-as években, s 1900 és 1905 között is. A történelemtankönyveket a következő fontosabb szerzők írtak: Vjekoslav Klaić, Ivan Hoić, Ljudevit Tomšić, Fran B. Korinek és Stjepan Srkulj, de az első két történelem tananyagot is közvetítő tankönyv, amelyből idéznénk, egy horvát földön letelepült cseh pedagógus, Vjenceslav Zabož Marik műve (Marikok kívül Korinek is cseh volt). Marik Zágrábban letelepülve fontos szerepet játszott a horvát oktatás modernizálásában, számos tankönyvet írt, s nemcsak földrajz-könyveket, bár ez utóbbiakat használták legtöbbször. Marik neve fogalommá vált (Matoš egyik versében Marik iskolamester néven emlegeti). Két könyvből idéznék is néhány, magyarokról szóló részletet. Az egyiket még 1866-ban adták ki, de változtatásokkal több kiadást is megért. Címe: Az osztrák tartományok földrajza és történelme (Zemljopis i povestnica austrijskih zemaljah), míg a másik A Hárómege Királyság földrajza (Zemljopis Trojedne kraljevine) elvben földrajz-könyv, de érdekes történelmi áttekintést is tartalmaz. Az osztrák országokat bemutató könyvben Marik több helyütt is emlegeti a magyarokat, s nem mindenütt egyforma hangsúllyal, míg a Magyarország-ról szóló fejezetben a honfoglalással, kalandozásokkal kapcsolatban tényközlésre szorítkozik (Arnulf hívta be őket először, Árpád alapította meg az országot, legyőzték Nagy-Moráviát, vereséget szenvedtek Augsburgnál, attól kezdve lenyugodtak), és tartózkodik a minősítő jelzőktől, addig a Morvaországról szóló részben már ugyanerről úgy szól, hogy „Arnulf behívta az urali hegyek alól (származó) vad magyarokat”.² Marik szerint Szvatopluk legyőzte őket, csak halála után, a Bretislav (sic!) melletti szerencsétlen ütközet után – itt azért megadja Pozsony korabeli horvát nevét is: Požun – elfoglalták egész Morvaországot „pusztítva és rombolva a városokat és templomokat, öldökölve a papságot és a leigázott népet”.

Erdélyt még külön tárgyalja, de történetének kezdetét a magyar honfoglalástól eredezteti (tehát nem szól valamiféle román jellegről), leírja, hogy a középkorban Magyarország része volt, de saját vajdája kormányozta. Különálló állammá Szapolyai János idején lett, aki a török szultánt segítette Ferdinánd ellenében. Erdély Marik le-

írása szerint hol német, hol török függésben élt, míg II. Apafi Mihály átengedte I. Lipótnak, és Erdély visszatért Magyarországhoz.

A Magyarországról szóló fejezetben a magyar történelem bemutatása jobbra csak az események felsorolása kommentár és jelzők nélkül. Megemlíti, hogy Géza vette fel elsőként a keresztiséget, de csak Szent István kereszteltette meg az egész magyar népet. IV. Béla kapcsán a tatárok feletti horvát győzelemről szóló állítást bele-szövi a felsorolásba, egyedül Mátyás király kapcsán jegyzi meg, hogy „jelenkedett a harcmezőn is”. A mohácsi csata utáni helyzetről azt írja, hogy végül Ferdinánd legyőzte Szapolyait és egyedül uralkodott. A török hódítás kapcsán megjegyzi: Buda a török pasa székhelye volt. A rövid történeti áttekintést a karlócai békével lezárja. A Háromegy Királyság földrajza című könyvben már a horvát történelem bemutatása kapcsán részletesebben is szól a magyarokról. A könyvben a horvát történelem bemutatása egyébként a békés, tisztességes földművelő szlávok idillikus képének felvázolásával kezdődik. A magyar–horvát államközösség kezdetei, s általában története kapcsán Marik Ljubićra és Kukuljevićre támaszkodott, így természetes, hogy László és Kálmán fegyveres hódító kísérlete Marik szerint sem sikerült: Kálmán csak békés megegyezés és szerződés után foglalhatta el a horvát trónt. A tatárjárással kapcsolatban még jobban kihangsúlyozza a horvátok szerepét IV. Béla megegyezésében, sőt magában a muhi csatában is (Kálmán szlavón herceg kíséretében tünnek ki, míg szerinte a csatavesztés a magyar főurak esztelenségének következménye volt), majd 1242-ben, amikor a visszatérő királynak egyedüli katonai erejét képezték. Kihangsúlyozza, hogy Károly Róbertet a horvátok választották meg előbb, megemlékezik I. Lajos szerencsés dalmáciai hadakozásáról, a halála utáni időszak polgárháborúja kapcsán II. Károlyt a horvátok választásának mondja. A Mohács utáni helyzettel kapcsolatban megírja, hogy a horvátok is két táborra szakadtak. A 17. századi Habsburg-ellenes magyar felkelések kapcsán kijelenti, hogy a horvát nemesség általában nem csatlakozott, kivéve Zrínyi és Frangepán esetét. A 18. században magyar vonatkozásban azt írja, hogy II. József elvette a magyar alkotmányt, de halálos ágyán visszaadta. Az 1848-as magyar–horvát konfliktusról csak annyit ír, hogy megszakadtak Magyarország és Horvátország kapcsolatai, majd közli, hogy 1868-ban a szövetség felújította, s bemutatja, mi tartozik a báni kormány hatáskörébe, s melyek a közös ügyek Magyarországgal. Zágráb leírásánál megemlíti, hogy László alapította a püspökséget, s IV. Béla adott szabad királyi városi státust. Dalmácia kapcsán ír Péter király és Kálmán harcáról, s a magyar királyoknak tudja be a nagybirtokosok megjelenését, mert szerinte az Árpádok kezdték „a szegény nép terhére a legjobb földeket az előkelő családoknak adni”.³ Marikra még a földrajzkiadványok kapcsán visszatérek.

A kor horvát történettudománya kapcsán már említettem Vjekoslav Klaićot, aki a horvátok történetét bemutató fő művében, amely csak 1608-ig készült el, jobbra objektíven ítélte meg a magyarok szerepét a horvát történelemben. Több tankönyvet is írt, a középkorra vonatkozó fejezetekben magyarságképe hasonló a nagy szintézisében foglaltakéhoz, de látni fogjuk, hogy az újabb korra vonatkozóan már más magyarságképet mutat, s különösen 1848 kapcsán alkotott magyarságképe mutatja, hogy Mažuranić bánóságának idején a horvát tankönyvek magyarságképeinek formálásakor nem voltak túlzottan tekintettel a magyar fél érzékenységére. Az iskolák számára legfontosabb az 1888-ban kiadott Horvát történelmi atlasza (*Atlas za hrvatsku povjesnicu*), amelyben csak a középkorra vonatkozó térképeket dolgozta ki. A kora középkori horvát állam fénykorában Klaić térképén 110 ezer négyzetkilométeres, magába foglalja Boszniát is (egyébként is Klaić minden művében Boszniát horvát

földnek tekintette). Az Osztrák–Magyar Monarchia története népiskolák, polgári és felsőbb leányiskolák számára⁴ című, 1875-ben írt tankönyvének középkori részében a magyar–horvát államközösség keletkezésénél ő is szerződésről beszél, a középkori és török kori horvát–magyar viszony kapcsán ő is a magyaroknak nyújtott horvát segítséget emeli ki, bár I. Lajos dalmáciai eredményeit is ismerteti. Mátyás uralkodása Klaić szerint a magyar történelem aranykora. A 17. század kapcsán minden Habsburg-ellenes magyar felkelést megemlít, de indítóokot (a vasvári békét) csak az egyetlen közös magyar–horvát megmozdulás kapcsán említi, itt felsorolja a magyar és horvát résztvevőket egyaránt. Rákóczi kapcsán viszont azt írja, hogy Pálffy János horvát bán megverte a kurucokat. II. József reformjait dicséri, megírja, hogy a magyarok lázadtak bevezetésük ellen, de nem említi, hogy ezt a horvát nemességgel közösen tették. Általában véve is Klaić a horvátok Habsburgok iránti lojalitását igyekszik érzékelteni az állandóan lázongó magyarokkal szemben, s még I. Ferencet is dicséri. Az illír mozgalom kialakulását Gaj nemzetébresztő tevékenységén túl így magyarázta: „A magyarok törekvése, hogy a Horvát Királyságot magyar tartománnyá tegyék, más horvát férfiakat is sértett, beálltak ezért Ljudevit Gaj körébe. Így kezdődött 1835-ben a horvát nemzet újjászületése.”⁵

Az 1848-as horvát–magyar konfliktusért Klaić kizárólag a magyarokra hárítja a felelősséget: „Ugyanakkor véres háború keletkezett magyarok és horvátok között. A magyarok minden erejükkel igyekeztek, hogy az ősi Horvát Királyságot teljesen uralmuk alá helyezték.”⁶ Ezenkívül Klaić megvádolja Kossuthot, hogy kezdettől fogva a Habsburgok trónfosztására törekedett. Jelačićról azt írja, hogy Magyarországon szerencsésen hadakozott, ezért nevezték ki helytartóvá (hogy leváltották, azt nem említi), majd szól arról, hogy a bécsi felkelők megsegítésére jövő magyarokat a bán verte meg Schwechatnál (Pákozdról nem szól). Megemlíti Windischgraetz főparancsnokságát, Ferenc József trónra léptét (fő feladata harcolni a magyarok és olaszok ellen), de nem szól a tavaszi hadjáratról, s az orosz intervenciót azzal indokolja, hogy a „magyar lázadás” Lengyelországot (mármint az ottani orosz uralmat – S. D.) fenyegette. Klaić a magyar szabadságharc leverését így írja le: „Haynau osztrák generális és Jelačić Paszkevics orosz generális segítségével lecsendesítette Magyarországot.”⁷ Ezután röviden megemlíti, hogy Görgey letette a fegyvert, Kossuth, Dembinszky és Bem elmenekült. Az aradi kivégzéseket kommentár nélkül közli (Klaić 1848-ról írt anyagát azért idéztem részletesebben, hogy összevethető legyen Hoićnak a Khuen-Hédervárkorban írt tankönyvének 1848-ra vonatkozó fejezetével). A könyv első kiadását Klaić az osztrák–magyar kiegyezés tényszerű, rövid közlésével zárta, majd később elvitte egészen Bosznia okkupációjáig.

Ivan Hoić az 1880–90-es években a legtöbb horvát történelemtankönyv szerzője volt. Itt most egy tankönyvből idéznék részletesebben, amely a Khuen-Hédervár-korszakban, 1893-ban jelent meg, *Történelem a gimnáziumok VIII. osztálya számára* címmel. A magyar honfoglalással kapcsolatban ugyan ő is a szlávokra gyakorolt negatív hatást emeli ki, és büszkén emlegeti Tomislav királynak a horvát krónika által feljegyzett győzelmeit a magyarok ellen, de Szent Istvánról már pozitívan ír, megemlíti, hogy a hagyomány szerint fiát, Imrét II. Krešimir horvát király lányával akarta összeházasítani, s a horvátok 1031-ben a magyarokkal szövetségben harcoltak a németek ellen, s ez a szövetség a horvátok számára Bizánccal szemben is hasznosnak bizonyult. Hoić állítása szerint Zvonimir Szent Lászlóval együtt küzdött a pápaság védelmében. Az Árpádok trónra lépését ugyan Smičiklast idézve értékeli, de kihangsúlyozza, hogy uralmuk alatt Horvátország nagyfokú önállóságot élvezett. A

tatárjárással kapcsolatban Hoić is kiemeli a horvátok szerepét IV. Béla királyságának megmentésében. Az Anjoukat Hoić szerint is a Šubićok hozták a magyar trónra, I. Lajos Velence elleni küzdelmeiről részletesen szól, majd a halála utáni véres viszályok kapcsán nem hangsúlyozza ki azok magyarelles jellegét, hanem Zsigmonddal szembeni felkelésnek mondja. A törökellenes harcokat közös magyar–horvát küzdelemnek írja le, Smičiklas nyomán megemlíti, hogy a horvát népdalok ezért a magyar hősöket is sajátjukként emlegetik. Nándorfehérvár védelmére Hoić szerint horvátok és magyarok együtt ezrével siettek, Mátyásnak ugyan nem hallgatja el negatív vonásait, de uralmát Magyarország aranykorának nevezi. Megírja, hogy horvátok és magyarok Mohács után egyaránt két táborra szakadtak. A Bocskai- és Bethlen-féle mozgalmakban a horvátok azért nem vettek részt, mert azok protestáns jellegűek voltak, míg a Wesselényi (Zrínyi–Frangepán) összeesküvést közös magyar–horvát akcióként mutatja be. Ugyancsak közös magyar–horvát küzdelemről beszél II. József germanizációja és központosítása ellen, bár az uralkodó reformjait dicséri. Az illirizmus magyar–horvát küzdelmeit úgy vezeti be viszont, hogy a magyarok egyedül érezvén magukat az európai nemzetek között, arra törekedtek, hogy nyelvüket elfogadtassák Szent István koronája országainak más lakóival, és egy nyelv uralkodjék a Kárpátoktól az Adriáig. Megemlíti, hogy a magyarok milyen nagy erőfeszítéseket tettek nyelvük és kultúrájuk műveléséért. Az illirizmus kori magyar–horvát küzdelmeket igyekszik objektívan ábrázolni.

Ami igazán érdekes, az 1848 és a magyar–horvát konfliktus okainak bemutatása. „Abban a pillanatban már nagy volt a szakadék a magyarok és a horvátok között... Ezt a szembenállást (...) erősítette az osztrák udvari párt, amely ekkor már arra törekedett, hogy kihasználja a horvátokat a magyarok ellen.”⁸ Nem hallgatja el a megbékeltetési, közvetítési kísérleteket 1848 nyarán, s azt is állítja, hogy Jelačić hadjáratát a bécsi udvar egyetértésével indította el. Ugyan ő is Schwechatot Jelačić győzelmeként emlegeti, de előtte nem felejt el megemlíteni, hogy „a magyarok elzárták Jelačić útját Buda felé”.⁹ Leírja a magyar visszavonulást Debrecenbe, de azt is, hogy Görgey vezérletével az osztrák sereget tavasszal Ausztria határáig kényszerítették vissza, s a magyarok Budát is visszafoglalták. A további eseményeket, a trónfosztást, majd az orosz intervenciót is tárgyilagosan ismerteti, Haynau kegyetlenségét pedig elítéli. Ugyancsak szomorú időknek nevezi és elítéli a neoabszolutizmust: „A forradalom idején láthatták Bécsben, hogy mire képesek a horvátok, és milyen nagy a magyarok ereje, mivel a nemzeti szellem élő és fejlett bennük, ezért kellett e két nemzetet német szellemmel elárasztani...”¹⁰ A horvát–magyar kiegyezést részletesen ismerteti és pozitívan értékeli (talán épp itt fogható meg legközvetlenebbül a Héderváry-korszak hatása): „Van még a kiegyezésben sok egyéb rendelkezés, amelyek által hazánk számára Magyarországgal szövetségben biztosítva van a békés fejlődés és a haladás minden formája.”¹¹ Éppen az ilyen tankönyvbéli megfogalmazások ellen interpellált a szaborban Smičiklas 1897-ben.

A Kluen-Héderváry bán távozása után kiadott történelemtankönyvek megint inkább a horvát–magyar szembenállást hangsúlyozzák ki. Ennek az időszaknak legjelentősebb történelemtankönyv-írója Stjepan Srkulj volt. Gimnáziumok számára írt tankönyvét – Az egyetemes és horvát történelem áttekintése (Pregled opće i hrvatske povijesti) – először 1905-ben adta ki, de némi kiegészítésekkel még az első jugoszláv államban is használták. Srkulj a kora újkorban is a magyarokkal kapcsolatban a negatívumokra helyezte a hangsúlyt, de itt csak az 1848-cal kapcsolatos részt idézném. Srkulj szerint a magyar–horvát konfliktus fő okozója a magyar nemzetállami törekvés

(egy magyar állam a Kárpátoktól az Adriáig), s Hoić könyvével szemben nem emlegeti a bécsi kamarilla szerepét. Jelačić Srkuljnal – akárcsak korábban Klaićnál – szerencsésen hadakozott Magyarország ellen. Az oktrojált alkotmányt horvát szemszögből elítéli. A magyar függetlenség kikiáltását Kossuth szerinte Görgey győzelmeinek köszönhetően fogadtatta el, majd leírja az orosz intervenciót, a világosi fegyverletételt, és konstatálja, hogy Magyarország Miklós cár lábai előtt hevert. A megtorlást nem ítéli el, csak közli, hogy Magyarország katonai igazgatás alá került.

Srkulj még egy oktatást szolgáló munkája vált ismertté, s részben Horvátországban ma is használatos. Ez horvát történelmi atlasza volt. Bár Srkulj atlasza csak 1937-ben készült el véglegesen, a középkori magyar–horvát állam ábrázolásánál teljes mértékben Klaićra támaszkodik, s vele összhangban Pozsega és Verőce megyéket, valamint a Muraközt Szlavónia részeként tünteti föl, sőt a 14. századi helyzetet ábrázoló térképen még a Szerémség is Horvátország része (ezen a térképen nem is jelöl meg belső határt Szlavónia és Horvátország között). Általában véve Klaić, s nyomában Srkulj középkort ábrázoló térképei a nemzeti nagyság érzetét akarták kelteni a tanulóknak (persze a korabeli magyar iskolai térképek készítői is szívesen tették ugyanezt).

A dualista korszak horvátországi elemista (és részben középiskolai) olvasókönyveiben ábrázolt magyarsággép sem nevezhető tulajdonképpen pozitívnak, csak legfeljebb nem kapnak bennük hangsúlyos szerepet az éles ellentétek. Az olvasókönyvek írói között olyan neveket találunk, mint Ivan Filipović, a modern horvát pedagógia és iskolarendszer egyik megteremtője, vagy Antun Mažuranić (a bán Ivan Mažuranić testvére), vagy Matija Mesić és Tadija Smičiklas történészek, Stjepan Basariček, valamint a számos olvasókönyvet író, népszerű Mirko Divković stb. Az elemista olvasókönyvek egyszerre próbáltak eleget tenni több feladatnak: horvát hazafiságra kellett nevelniük, a többi délszláv iránti barátságot kellett felébreszteni a nevelőknak, de ugyanakkor lojálisnak kellett lenniük az uralkodó Habsburgokkal szemben.

A magyarokról az olvasókönyvek történelmi olvasmányaiban általában úgy esik szó, hogy a szerzők kihangsúlyozzák a horvátok szerepét a Magyarország védelmében. Ez benne rejlik a tatárjárásról szóló olvasmányokban, akár Divković Horvát hűség című olvasmányát nézzük,¹² akár Šenoa Hétszilvafások (Šljivari) című versét.¹³ Mindkettőben hangsúlyosan szerepel, hogy a horvátok mentették meg IV. Bélát, sőt Šenoa versében figyelmeztetik is a királyt, hogy erről ne feledkezzenek el. Divković egy olvasókönyvében Mesićnek a mohácsi csatáról írt szemelvényét idézi,¹⁴ amelyben igen rossz fényben tűnnek fel a magyar urak – szembeállítva a hős horvátokkal (volta-képpen Smičiklas nagy szintézisében találhatjuk meg ennek megfelelőjét, amikor korabeli források alapján fest le sötét képet a II. Lajos-kori magyarokról). Az olvasmányban – szabadon idézve Brodaricsot – a magyarok azért veszítették el a mohácsi csatát, mert nem akarták megvédeni Frangepán horvát csapatainak segítségét. Más olvasókönyvekben is fontos szerepet kapnak a horvátok (Jurisics és Zrinyi Miklós) magyarországi törökellenes küzdelmei, szintén azzal a céllal, hogy a horvátok részéről a magyaroknak nyújtott segítség értékét hangsúlyozzák ki (igaz, ezt megteszik a Habsburgokkal kapcsolatban is, pl. a horvátoknak a harmincéves háborúban játszott szerepéről szólva). Már az elemista olvasókönyvek is igyekeztek a tanulókat megismertetni a szerb és szlovén kultúrával és irodalommal. A középiskolai olvasókönyvekben, szemelvénygyűjteményekben pedig más szláv népek irodalmából is mutattak be műveket (persze a nyugat-európai irodalom mellett).

Egy olyan középiskolai világirodalmi szemelvénygyűjteményre akadtam, amely a magyar irodalmat is igyekezett megismertetni a horvát tanuló ifjúsággal. Természetesen Khuen-Héderváry Károly bánsága idején jelent meg Zágrábban, 1896-ban. Ez része a Világirodalom fordításokban című szöveggyűjtemény-sorozatnak, annak is harmadik kötete, Szláv és magyar irodalmak címmel.¹⁵ A sorozat szerkesztője a híres nyelvész, Tomo Maretić volt, az említett kötetben a lengyel, cseh és orosz irodalom társaságában szerepel a magyar, összesen 172 oldal terjedelemben. Az elején van egy irodalomtörténeti bevezető Pfann Károly tollából, majd Jovan Jovanović Zmaj (horvátosított) fordításában sorakoznak Arany János (Murány ostroma) és Petőfi Sándor költeményei (néhány részlet a János vitézből, Falu végén kurta kocsmá, Téli éj, Egy telem Debrecenben) és részletek Az ember tragédiájából Madách Imrétől, valamint Eötvös Józseftől A falu jegyzője (részlet), Mikszáth Kálmán két elbeszélése, valamint egy-egy szemelvény Jókai Mór, illetve Mikszáth Kálmán regényeiből (Az új földesúr, illetve A tót atyafiak) Pfann Károly fordításában.

Végül a földrajztankönyvekről szólnék néhány szót. A legismertebb szerzők a korszakban: Vjenceslav Marik, Petar Matković, Ivan Hoić, Vjekoslav Klaić, Josip Modestin. Mariknak már említett, 1866-ban írt könyvében Magyarország természeti, gazdasági földrajzát (ahogyan a többi Habsburg-ország részét is) a statisztikai évkönyvek, míg Horátországát Matković egy tudományos munkája alapján mutatta be, eléggé részletesen.¹⁶ A horvát tanuló megtudhatta belőle, hogy (1866-ban) a magyar vasúthálózat már fejlett, de az ipari lehetőségek nincsenek úgy kihasználva, mint a jól fejlett mezőgazdaságban és állattenyésztésben, vagy éppen a kereskedelemben. Természetesen népességföldrajzi rész is volt, s egyenként bemutatta a könyv a jelesebb magyarországi városokat is. Érdekességként meg kell jegyezni, hogy a politika azért erre a Marik-féle tankönyvekre is rányomta a bélyegét. A Háromegy Királyság földrajza című könyvben a szerző ugyan megjegyzi, hogy a Muraköz Magyarországhoz került, mégis Varasd megye helységeinek felsorolásánál szerepelteti a muraközi községeket, városokat is, a mellékelt térképen pedig megjelöli ugyan Horvát–Szlavónország és a Muraköz között a határt, de Magyarországon kizárólag a muraközi községeket tünteti fel, s így mégis a Horvátországgal való kapcsolat látszatát kelti. A földrajztankönyveket persze a gazdaság- és népességföldrajzi változások miatt többször meg kellett újítani a dualizmus ötven éve alatt, és mind Matković 1882-ben, mind Modestin 1905-ben az Osztrák–Magyar Monarchia földrajzát bemutató új tankönyveket jelentettek meg, amelyek mind részletesen foglalkoztak Magyarország földrajzával is.

Magyarországgal kapcsolatban egy nem hivatalos tankönyvnek, inkább segédkönyvnek használt munkát említenék még meg. Szerzője Vjekoslav Klaić volt, címe: A horvátok által lakott országok földrajza 1880–83-ból.¹⁷ Ebben külön fejezetet szentelt a magyarországi horvátoknak, leírta különböző népcsoportjaikat, elhelyezkedésüket, eredetüket, rövid történetüket, statisztikai jellemzőiket, bemutatta szokásaikat. Külön figyelmet szentelt az asszimiláció jelenségének és kemény szavakkal ítélte el a magyar kormányzat tevékenységét, amellyel a magyar szellemet és a magyar nyelvet terjeszti közöttük, különösen a bácskai horvátság körében, amely Klaić szerint leginkább ki van téve az elmagyarosodásnak, bár arról is ír, hogy az utóbbi időben (mármint az 1870-es években) a bunyevácok körében megindult egy nemzeti újjászülési folyamat.

A dualizmus idején írt horvát tankönyvek, különösen a történelemkönyvek magyarsággépének hatását nemcsak a két világháború közötti időszakban lehet felfedezni, amikor egyes szerzők, mint pl. Srkulj továbbra is tevékenykedtek, hanem még a

titói Jugoszlávia idején kiadott tankönyvekben is számos még 1918 előtt keletkezett megfogalmazást olvashatunk a magyar–horvát viszonyról¹⁸ (mintegy Jugoszlávia megteremtésének indoklásaként a Monarchiáról, s a magyar–horvát viszony egészéről igyekeztek minél sötétebb képet festeni), sőt nem egy régi történeti sztereotípiát még a mai horvát tankönyvekben is felbukkan.

Jegyzetek

- ¹ A korabeli horvát iskolaügy, tankönyvek kérdése, valamint a nemzeti ideológia és a tankönyvek viszonya kapcsán *D. Franković: Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj. Zareb, 1958.*, illetve *Charles Jelavich: Južnoslavenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914* című műveire támaszkodhattam. Jelavich könyve persze elsősorban a korabeli horvát, szerb és szlovén tankönyvekben a délszláv egységeszme és a délszláv nacionalizmus viszonyát vizsgálja, a horvát tankönyvek magyarságképét csak itt-ott érinti.
- ² *Venceslav Zabož Marik: Zemljopis i povestnica austrijskih zemaljah. Zagreb, 1866. 26.*
- ³ *V. Z. Marik: Zemljopis Trojedne Kraljevine. Zagreb. 1877. 90.*
- ⁴ *V. Klaić: Povijest austro-ugarske monarkije za pučke građanske i više djevojačke škole. Zagreb, 1875.* Némileg leegyszerűsítve egy hasonló tankönyvet (Povijest austro-ugarske monarkije za niže i više pučke škole) 1903-ban is kiadott.
- ⁵ *Klaić: i. m. (1903) 68.*
- ⁶ Uo. 70.
- ⁷ Uo. 71.
- ⁸ *I. Hoić: Povjesnica Hrvatska za VIII. gimnazijski razred. Zagreb, 1893. 144.*
- ⁹ Uo. 145.
- ¹⁰ Uo. 147.
- ¹¹ Uo. 148.
- ¹² *M. Divković: Čitanka za III. razred gimnazijski. Zagreb, 1889.*
- ¹³ *M. Kušar: Čitanka za III. razred srednjih škola. Bécs, 1910.* Ez utóbbi olvasókönyvet főleg az osztrák igazgatású horvátok lakta területek iskoláiban használták.
- ¹⁴ *M. Mesić Frangepán Kristófról (és koráról) írt tanulmányairól van szó: Rad 1870/XIII., 1872/XVIII. és XXI., valamint 1873/XXII.*
- ¹⁵ *Svjetska književnost u prijevodima. III. Slavenska i madžarska književnost. Zagreb, 1896.* Szerk. T. Maretić, a magyar irodalom történetét bemutatta Pfann Károly.
- ¹⁶ *Marik: Zemljopis i povjestnica...; P. Matković: Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnosajah. Zagreb, 1873.*
- ¹⁷ *V. Klaić: Zemljopis zemalja u kojoj obitavaju Hrvati. Zagreb, 1880–1883*
- ¹⁸ Lásd *Szabolcs Ottó: Külföldi tankönyvek magyarságképe. Bp. 1990.* Szabolcs könyvében a vajdasági és szlovéniai tankönyveket vizsgálta, de a horvát–magyar viszonyt bennük részletesen tárgyaló fejezetek horvát tankönyvek alapján készültek, illetve a horvát történettudomány álláspontját tükrözték.

II. LIPÓT ÉS A BUDAPESTI ÉRTÉKTŐZSDE

Az alábbi írás II. Lipót belga uralkodó azon kétségbeesett próbálkozását igyekszik bemutatni, az eset többoldalú megvilágításával, miként akarta Kongó Szabad Állam nyereségekölcsön-kötvényeit a magyar értékpapírpiacra bevezetni 1889 áprilisában. A felhasznált dokumentumok egy kivételével a Belga Királyi Palota Levéltárából (*Archives du Palais Royal*, a továbbiakban *APR*) származnak, a korábban Fonds Congo néven emlegetett, *Archives du Cabinet du roi Léopold II. Documents relatifs au développement extérieur de la Belgique* (továbbiakban: *ACL-DE*) elnevezésű gyűjteményből.¹

A Belga Királyság első uralkodója, I. Lipót több kísérletet tett arra, hogy országa is bekerüljön a gyarmatosító hatalmak klubjába. Ez azonban csak fiának, II. Lipótnak sikerült, ám neki is élete alkonyán vált valóra az a vágya, hogy országa *de jure* is gyarmattal rendelkezzen. II. Lipót a belga alsóház 1885. április 28-i döntését 30-án jóváhagyó szenátusi szavazás révén a sok küzdelem, diplomáciai fortély és jókora adag szerencse által megszerzett, Afrika közepén elterülő, Kongó Szabad Államnak elnevezett kétnmillió négyzetkilométeres földterület teljhatalmú egyeduralkodója lett. A törvényhozás mindehhez azzal a szigorú feltétellel járult hozzá, hogy a két ország közti kapcsolat a perszonalunióra fog szorítkozni, mivel nem akart semmiféle módon kapcsolatba kerülni a király személyes szerzeményének tekintett, bizonytalan helyzetű óriás „földdarabbal”. A király azt állította, hogy az új állam megfelelő bevételekkel rendelkezik, és a sajtó is olyan feltétellel támogatta az új terület feletti uralkodás elfogadását, hogy „Kongó Szabad Állam Belgiumnak nem kerül egy fillérjébe, sem egy emberébe”.² Valójában a frissen megkaparintott terület jövedelmezősége, amelyet az uralkodó a későbbiekben kiaknázandó nyersanyagforrásokra alapozott, ekkor még teljesen kérdéses volt, mivel egyrészt hiányzott a megfelelő infrastruktúra, munkaszervezés és adminisztráció, másrészt pedig még a nyersanyagkincs pontos felmérése sem történt meg. Az új állam egyelőre feneketlen bendőnek tűnt, amely telhetetlenül nyelte a rááldozott milliőkat. 1885 júliusában az uralkodó bizalmas emberével, Kongó „belügyminiszterével”, Maximilien Strauch-sal folytatott beszélgetése során már négy milliós deficitről esett szó. 1876-tól 1887-ig II. Lipót minden kongói kiadást saját magánvagyonából fedezett, s erre egy különleges alapot hozott létre, amely több mint évi egymillióval támogatta Kongót, de amelynek a könyvelését elválasztotta az új államétól.³ 1887–1888-ban a bevételek még csak a kiadások tizedrészét fedezték.⁴ Kongó Szabad Állam csak az 1890-es évek második felétől kezdett nyereségessé válni, de akkor már valóban látványos bevétele volt belőle az uralkodónak. Addig viszont a különféle beruházások megvalósítására és a folyó kiadások fedezésére még égető szüksége volt pénzre, igen sok pénzre.

II. Lipót vagyonát a szakirodalom csak becsülni tudja, még a nemrégiben előkerült Goffinet-gyűjtemény⁵ is csupán tágabb betekintést kínál a király pénzügyeibe, hiszen szerteágazó finánciális manőverei és különböző módokon elrejtett jövedelmei miatt vagyona állandóan változott. A Goffinet-gyűjtemény 1890-es megállapítása szerint az uralkodó értékpapírokban nyolcmillióval rendelkezett, tizenegymilliója pedig ingatlanokban fektült. Az éves királyi jövedelemből az afrikai különleges alapba juttatott összeg pedig húszmillió frankra rúgott. 1885-ig Kongóra több mint tízmilliót költött. Ebből következően a hetvenes években mintegy ötvenmillió frankos vagyonnal

rendelkezett. Nagyon gondosan ügyelt az anyagiakra, mindig a kedvező befektetési lehetőségeket figyelte, de magánvagyonának kezelőivel, a Goffinet bárókkal mindig alaposan ellenőriztette a politikai, diplomáciai és üzleti körökben hallott információkat. Elsősorú banki üzletfelei a Rothschildok voltak, és az ő brüsszeli ágensük, Samuel Lambert.⁶ Ez utóbbinak volt a veje Raphaël de Bauer, a brüsszeli osztrák–magyar főkonzul, egyben bankár, a Banque de Paris et des Pays-Bas brüsszeli képviselőjének igazgatója, aki számos Ausztriával kapcsolatos lipóti tranzakcióban volt közvetítő.⁷ A király brüsszeli Rothschild-képviselőnél vezetett számláján 1885 szeptemberében mintegy 2,7 milliós negatívum mutatkozott.⁸

A tekintélyes méretű afrikai különleges alap megléte ellenére igen nehéz volt fedezni a költségek egyre emelkedő tételeit, amelyek a Szabad Állam számlájára íródtak, ezért az uralkodó a nemzetközi tőkepiachoz fordult kölcsönkért, mert nem akarta áruba bocsátani ingatlanait vagy értékpapírjait. II. Lipótnak ebben az időszakban más hazai és külföldi beruházásai is voltak, s ezekkel is voltak gondjai, ezért 1886-ban még olyan kijelentést is tett Adrien Goffinet előtt, hogy lemond.⁹

1885-ben szeretett volna Franciaországban lutrit kibocsátani húszmillió frankért, de az ezt neki megígérő Jules Ferry miniszterelnök megbukott, így ez a terv kútba esett.¹⁰ Már 1885-ben gondolt Ausztriára is,¹¹ ahol 1886-ban próbálkozott kölcsönt szerezni, szintén sikertelenül.¹² Százezer frank értékű nyereségekölcsönt akart kibocsátani a Sociéte Générale de Belgique, a Banque de Paris és a német Länderbank segítségével, ám ez is kudarcba fulladt, csakúgy mint három további terve.¹³ 1886 decemberében Goffinet bárónak elmondta, hogy minél előbb szeretné a nyereségekölcsön-kötvény kibocsátását, mert nem akar tovább milliókat fizetni. „*Felség, csökkentse a kiadásokat a szükséges minimumra, miként azt régóta kérem.*” – válaszolta erre a báró. „*Az lehetetlen. Mindent vagy semmit*” – mondta a király.¹⁴ A nyereségekölcsön-kibocsátás gondolatát Auguste Beernaert kabinetfőnöknek (a miniszterelnök akkori titulusa) is felvetette, s hosszas tárgyalások után 150 millió frankban határozták meg a kibocsátandó összeget, százfrankos címletekben. A király siettetni igyekezett a folyamatot, ezért a liberális ellenzék vezetőjével, Walthère Frère-Orbannal is beszélt 1887. január végén, mintegy kész tények elé állítva, hogy így gyakoroljon rá nyomást, és a parlamentben ne legyen akadály a kibocsátás jóváhagyásának egyik oldalról sem. „*Tisztelt Miniszter Úr, felvázoltam Frère-nek a kongói helyzetet; vagy pénz, vagy felszámolás. A felszámolást azonban valaki más teszi meg, mert én nem*” – írta ezzel kapcsolatban Beernaert-nek.¹⁵ Áprilisban a két ház megszavazta Kongó Szabad Állam 150 millió frankos nyereségekölcsön-kibocsátását, de a tényleges piacra dobás 1888 februárjáig elhúzódott. Az első kis részlet (tízmillió) jegyzése sikeres volt, utána mégis jelentős árfolyamesés következett be, és a király a következő, nagyobb tétel (hatvanmillió) piacra dobására készülve az árfolyam emelése érdekében elkezdte visszavásárolni a papírjait, de a tervezett szintet így sem érte el az árfolyam. Ekkor megpróbálta a papírokat külföldi tőzsdéken forgalmazni: Párizsban és Bécsben próbálkozott. 1889 márciusában a királyt felesége igen levertnek találta, s ez magyarázhatja, hogy II. Lipót még a Boulanger-kártya kijátszására is gondolt, mivel a francia tábornok éppen 1889 áprilisában menekült Brüsszelbe.¹⁶ A francia kormány végül engedélyezte a párizsi értéktőzsdén való lajstromba vételt, részben kárpótlásul az elutasított lutriért, de az érdeklődés nem volt túl nagy, s emiatt a nyereség java az amortizációs alapba vándorolt.¹⁷ Lipótnak ezután volt egy sikertelen osztrák kísérlete,¹⁸ majd Magyarországon próbálkozott. Nézzük meg ezért,

hogy milyen volt a hazai értékpapírpia, s az ezek kereskedelmét lebonyolító intézmény, a Budapesti Áru és Értéktőzsde!

A tőzsde intézményének megszületése a részvénytársaságok kialakulásával függ össze. Eredete vitatott, a három keletkezési elmélet¹⁹ abban egyezik, hogy mindegyik a középkor végére, illetve az újkor elejére teszi kialakulásukat, de az egyik az itáliai Genovának, a másik a bányatársaságoknak, a harmadik pedig a Holland Kelet-indiai Társaságnak adja az elsőséget. Ez utóbbihoz kapcsolódik az első tőzsde megalapítása Antwerpenben, amely utána Amszterdamba költözött.

Magyarországon az első részvénytársaság jellegű képződmények Széchenyi István nevéhez fűződnek (Lánchíd, Kisfaludy) a reformkor idején.²⁰ A pesti tőzsde elődjének tekinthető a Lloyd Társulat által 1854-ben létrehozott Gabonacsarnok, amely Pest kereskedelmi forgalmának fellendítésére és megbízhatóbbá tételére alakult, az árutőzsde elődjeként.²¹ Egy 1860-ban kiadott császári patens elrendelte, hogy a birodalom nagy forgalmú kereskedelmi központjaiban alapítsanak árutőzsdéket. A Helytartótanács utasítására a Pesti Kereskedelmi és Iparkamara azonban már egy áru- és értéktőzsde alapszabályát dolgozta ki, amelyet az udvar némi huzavona után 1863-ban hagyott jóvá,²² és így 1863. január 8-án megnyílt a Pesti Áru- és Értéktőzsde, amelynek révén Pest a magyarországi áru- és tőkeforgalom vitathatatlan központjává lett.²³ A tőzsde megalakításának egyik főszereplője a később bárói rangot kapott Kochmeister Frigyes,²⁴ aki a Pesti Kereskedelmi és Iparkamara elnöke volt 1859 és 1891 között, és jelentős figurája volt Pest gazdasági életének.

A tőzsde először a Lloyd épületeiben működött, s csak 1904-ben költözött át a Szabadság térre. Az alapítók javarészt német ajkú zsidó kereskedők voltak, így az ott használt nyelv is egy jó darabig szinte kizárólag a német volt. Az 1867-es kiegyezés jelentős lökést adott a kezdeti kis volumenű forgalomnak, a *Gründerzeit* a részvénytársaságok számának ugrásszerű növekedését hozta, az akkori jó gabonatermés szintén élénkítette a forgalmat. Magyarországon főként a pénz- és hitelintézeti alapítások, valamint a vasútépítkezések jelentették a gazdasági húzóerőt, mivel a magyar állam kölcsönei jelentős részét a tőkeerős nyugati piacokon jegyeztette le. Természetesen a tőzsde életében voltak kisebb-nagyobb hullámvölgyek, a legjelentősebb az 1873-as nagy tőzsdekrach volt, amelynek következtében az állam is a fizetéképtelenség szélére került.²⁵ A válság egészen az évtized végéig elhúzódott, és amikor újra fellendült a forgalom, 1882-ben a fő működési területének a Monarchiát választó Union Générale francia pénzügyi összeomlása okozott tartós pangást az évtized közepéig.²⁶

A pesti tőzsdét eleinte bárki látogathatta, és részt vehetett az ott folyó üzletekben, később (1879) ezt már csak a rendes tagok teheték meg. 1879-től a tőzsde vezető testületének a neve a korábbi Bizottmányról Tőzsdetanácsra változott, ez képviselte a tőzsdét, határozott a tagfelvételtől és kizárásról, valamint az értékpapírok lajstromba vételéről (bejegyzéséről) és árjegyzéséről. A papírok (a belföldi állampapírok kivételével) úgy kerülhettek a tőzsdére, hogy kibocsátójuk kérelemmel fordult a Tőzsdetanácshoz, amely azt megvizsgálta, majd határozott, és határozata ellen nem volt fellebbezés, s az elutasítást nem kellett indokolni. A Tőzsdetanács ülésein mindig részt vett a Kereskedelmi Minisztérium tőzsdébiztos, aki felfüggeszthette az ott hozott határozatokat. A belföldi állampapírokat a pénzügyminiszter kérésére vizsgálat nélkül lajstromba kellett venni.²⁷ A pénzügyminiszter még egy másik papírnál is döntő szerepet játszott: „2.§. [...] *Idegen állampapírok tőzsdei árjegyzését a tőzsdetanács csupán a m. kir. pénzügyminiszter engedélye mellett rendeli el.*”²⁸ Ami a tőzsde által a papírok

lajstromozásáért és árjegyzéséért szedett díjakat illeti, az idegen állampapírokra és a sorsjegyekre itt is más szabályok vonatkoztak: „17.§. *Árjegyző-díj fizetésétől mentesek: [...] 3. a 'Sorsjegyek' rovata alatt jegyzett értékpapírok; [...] 4. idegen államkölcönök, amennyiben az illető államokban létező tőzsdéken a magyar állampapírok ebben a mentességben részesülnek. 20.§. Idegen államkölcönöknél a lajstromozó illetéket a tőzsdetanács esetrőlesetre állapítja meg.*”²⁹

Az Osztrák–Magyar Monarchia „gazdaságának a vasútrendszer mellett talán éppen a modern bank- és hitelrendszer volt a legfejlettebb, legerősebb ágazata”,³⁰ ehhez azonban szükségeltetett a pénzügyi élet lüktető központjának, a tőzsdének a megfelelő működése, még akkor is, ha a hazai pénzügyi életben nem volt akkora szerepe, mint nyugat-európai társintézményeinek. A Budapesti Értéktőzsdén 1886-tól tartós fellendülés indult meg, egészen 1895-ig tartó *hausse*-t okozva a részvénypiacon.³¹ A magyar értékpapírpiacon külföldi elismerését jelzi, „hogy 1883-tól a bécsi lapok és a Frankfurter Zeitung, 1894-től pedig vezető francia és angol lapok is naponta közölték a budapesti tőzsde árfolyamait”.³² Az előbbi tőzsdei árfolyammozgás hűen tükrözte azt a Katus László által „a magyar tőkés gazdaság százéves történetének legtartósabb, legjelentősebb fellendülési periódusa”-ként jellemzett időszakot, amely 1887-tel vette kezdetét, és 1898-ig tartott.³³ Egy másik megállapítása szerint a bérből és fizetésből élők reáljövédelmé hazánkban az 1890-es évek közepéig szintén nőtt,³⁴ ezzel tehát vásárlóerejük is. A Monarchia ezüstalapú valutája ebben az időszakban a pénzmegszorító politika miatt felértékelődött, ami ösztönözte az importot,³⁵ s ez érvényes lehetett az értékpapírpiacon jelen lévő külföldi államkölcön-kötvényekre is. A „hazai megtakarításokat ugyanis nem szívesen investálták korszerű tőkés vállalkozásokba, ipari alapításokba, hanem elsősorban ingatlanokba, földbirtokokba, bérházakba, szerényebb, de biztos kamatozású járadékpapírokba, főleg államkölcönökbe fektették”.³⁶ Ugyanakkor az 1880-as években a külföldi tőkepiacon is pénzbőség keletkezett, és emiatt egyrészt megindult a tőkeáramlás Magyarorszáig felé, másrészt nyugaton is megéledt az érdeklődés a fix kamatozású, biztos papírok, tehát az államkölcönkötvények iránt.³⁷ Ez azt feltételezi, hogy egy Magyarországon történő államkölcönkötvény kibocsátása meglehetősen sikerre számíthatott, főként ha azt nyereséyműködés-kötvényként dobták piacra, amint ezt egy, a kérdéses évnél pár évvel későbbi írás is megerősíti: „Kiváló jelentőséget játszanak a börzeforgalomban az ún. sorsjegyek. [...] Vannak kamatozó s nem kamatozó sorsjegyek. A nem kamatozó sorsjegyek birtokosainak csak nyereséyre való kilátásuk van. A kamatozó sorsjegyek a nyereséyre való kilátáson kívül kamatoznak is, és előre meghatározott törlesztési terv szerint amortizáltatnak. [...]

A sorsjegy igen nagy előnye, hogy a kibocsátást könnyíti, azért az államok jobbnak látták újabban pénzügyi helyzetük jobbítására sorsjegyeket kibocsátani. A sorsjegy nagyobb összegeket eredményez, s külföldön is nagyobb elterjedésnek örvend, mert a sorsjegy pénzbefektetésre nagyon alkalmas legalább kis mértékben, nem úgy, mint annak unokatestvére, a lutri, hol a betét odavész.”³⁸

Mielőtt Lipót pénzügyi akcióját megvizsgálánánk, előre kell bocsátani, hogy a belga királyi dinasztia több szállal kötődött a Habsburgokhoz. A legerősebb szál II. Lipót felesége, Mária Henrietta, aki annak a néhai József nádor főhercegnek volt a lánya, aki köztudomásúan „elmagyarosodott”, s a Magyarország iránti vonzalmat lánya sem feledte. A másik fontos kötelék 1889 januárjában szakadt meg, mert a király középső lányának, Stefániának a férje Habsburg Rudolf trónörökös volt, akinek a halála megfosztotta II.

Lipótot attól az örömtől, hogy lányából császárné legyen. A királyi párt 1889. február 5-én Bécsben találjuk, amint leróják kegyeletüket az elhunyt vő előtt.³⁹

Mária Henrietta 1884 nyarán, miként Pierre Daye írja, férjével egy időben ment Ostendébe, és ott többek között a magyar miniszterelnök, Tisza Kálmán szórakoztatta a legfrissebb pesti pletykákkal.⁴⁰ Ez az egyetlen hír több dolgot is magában rejt. Az első, hogy a király kifejezetten szeretett Ostendébe járni, ahol távol volt a brüsszeli belpolitikai csatározásoktól, és nagyobb szabású közeli vagy távlati tervein törhette a fejét a friss tengeri levegőn. A második, hogy a kis tengerparti halászkikötő erre az évtizedre, II. Lipót hathatós támogatásának is köszönhetően (építkezések, infrastruktúra), az európai (és távolabbi) felső tízezer elsőszámú üdülőhelyévé nőtte ki magát. A harmadik pedig, hogy ez hazánkban is érezte hatását, amint azt Tisza példája is mutatja. A híres orientalista, Goldziher Ignác naplóbejegyzése is ezt igazolja. 1892-ben Angliába utazva elidőzött Belgiumban, s ezt írja: „*Augusztus 29-e [...] Délelőtt Ostendéba utazom, ahol együtt találok egész Budapestet, Szapáry miniszterelnöktől az uzsorás Taflerig.*”⁴¹

A király még trónra kerülése előtt, 1860-ban, egy keleti útja során Budapestet is megtekintette, de az valószínűleg nem hagyott mély nyomokat benne. Minthogy Magyarország a Monarchia része volt, belga követség nem székel Budapestén, azonban létezett Magyarország belga főkonzulátus, amelynek élén 1886-tól egy energikus, a magyar gazdasági fejlődés és közigazgatási berendezkedés iránt határozott érdeklődést mutató ember, Jules Duckerts állt. Az 1888. februári belgiumi kötvénykibocsátást követően II. Lipót külföldi piacokat keresett a kongói nyereménykölcson-kötvényeinek. Ebbéli törekvése során igénybe vette banki ismeretségeit (a Raphaël de Bauer-Rothschild-vonal),⁴² valamint országa külszolgálatának jelentéseit az egyes országok gazdasági helyzetéről. Ennek során a hagyományos nagy tőkepiacok (francia, német, osztrák) mellett felfigyelt a prosperáló magyarra (például egy Duckerts-jelentés nyomán), amely az egyébként is megcélzott osztrák piaccal együtt a teljes Osztrák–Magyar Monarchia piacát lefedte volna.⁴³ Duckerts-nek számos jó ismerőse volt a budapesti üzleti körökben, például Brázay Kálmán nagykereskedő, akinek Pellérdén volt birtoka. Így amikor 1888. szeptember 5-én meglátogatta a pécsi kiállítást, a korabeli sajtó híradása szerint először a pellérdi birtokra látogatott.⁴⁴ Ugyanebben az időben Tisza Kálmán Ostendében nyaralt, ahonnan szeptember 13-án este érkezett vissza Budapestre egy másik újság tudósítása szerint.⁴⁵

Ezen hírek és az APR ACL–DE II. 206/139-es irata alapján bizonyos, hogy az uralkodói pár által jól ismert Tisza Kálmán miniszterelnök 1888 augusztusában vagy szeptember elején Ostendében találkozott II. Lipóttal, akinek megígérte, hogy az 1888 februárjában forgalmazni kezdett kongói nyereménykölcson-kötvényt beengedi a magyarországi értékpapírpiacon, sőt támogatni fogja tőzsdei bejegyzését. A király kongói vállalkozásának hallatán ekkoriban Európa-szerte nagyszabású emberbaráti, civilizáló és önzetlen misszió képe ködlött fel, amely vállalkozás ugyan nem tűnt jövedelmező befektetésnek, de a nyereménykölcson már igen, és a királyi fő mint kibocsátó jól csengő biztosíték volt. Az is elképzelhető (bár nem valószínű), hogy a hazatérő belga főkonzul találkozott a szintén hazainduló Tiszával, esetleg az uralkodó valamelyik bizalmi emberével. Ha ez történt, értesülhetett a tervről, de akkor nem kapott sem konkrét időpontot, sem utasításokat. Ugyanis ezután egy időre talonba került az ötlet. A terv újra felmerült, amikor 1889 februárjában Rudolf osztrák trónörökös halála kapcsán Bécsben a belga király és a magyar miniszterelnök újra találkozott, s Tisza megerősítette nyár végi ígértét.⁴⁶ A főkonzul levelei azonban azt valószínűsítik, hogy Lipót inkább banki

kapcsolatain keresztül lépett először, és csak utána próbálta meg saját állama külszolgálatát is mozgósítani, amikor már látta, hogy vészhelyzet van. Akkor viszont minden lehetséges szálát megmozgatott, minden rendelkezésére álló eszközt bevetett. Szinte látni, ahogyan „izzott” a táviródrót a királyi palota és Brüsszel, valamint Budapest között 1889. április 12-én pénteken. A király és jobbkeze, gróf Paul de Borchgrave d’Altena szinte óránként váltott feljegyzéseket küldöncök révén, nem tudván, hogy az előző nap hasonlóan mozgalmas volt a főkonzul ügyvivője számára Pesten, és hogy már minden hiába. A rendelkezésünkre álló információk alapján megkísérelhető a belga uralkodó magyarországi akciójának kronologikus rekonstrukciója, és így a következő valószínűsíthető forgatókönyvre tudunk visszakövetkeztetni.

Minden jel arra mutat tehát, hogy II. Lipót a banki ismeretségeit vette igénybe, hiszen a 149-es irat szerint a Wiener Bankverein bécsi bejegyzési akciójára a Raphaël de Bauer-féle Banque de Paris et des Pays-Bas adott utasítást. Az uralkodó ügynököket bizott meg, hogy indítsák el a bejegyzést a Budapesti Értéktőzsdére, amelyben a budapesti belga főkonzulátus is segédkezett. A kötvények a Wiener Bankvereinra bízhatnak, amely a azonban bejegyzési kérvényét csak egy magyar bankházon keresztül nyújthatja be, így partnerét, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot – amelynél 1888-ban volt alaptőkeemelés a Wiener Bankverein segítségével⁴⁷ – kereste meg. Ez a bank munkálkodott a Bankvereinnal a már hosszabb ideje a tőzsdén kívül forgó szerb nyereménykölcsonök bejegyzésén is, de a két papírra nem akart egyszerre bejegyzési engedélyt kérni, noha az osztrák bank a kongói kötvény farvizén evezve a szerbet is be akarta juttatni, megnehszelve egy kedvezőtlen törvénytervezetet.⁴⁸

Ugyanis időközben Bécs olyan törvényt hozott a külföldi kötvényekről és értékpapirokról, amely rendkívül kedvezőtlen a magyarok számára, és a pesti parlament ellenlépésként úgy határozott, hogy törvénytelennek fogja nyilvánítani az összes nyereménykölcson forgalmazását, kivéve a tőzsdén már bejegyzett néhány papírt. A törvény tervezetét Tisza fogalmazta meg, és ügyelt arra, hogy ne foglaljon bele konkrét időpontot a tiltással kapcsolatban. Azt tervezte, hogy a kongói papírt még a törvény megszavazása előtt a tőzsdére viszi, s mint pénzügyminiszter kéri a Tőzsdetanács összehívását, hogy az fogadja el a kongói kötvényt. Egyúttal kéri a kereskedelemügyi minisztert, akit a tőzsdébiztos képvisel a Tőzsdetanácsban, hogy a papírról nyilvánítson kedvező véleményt.⁴⁹

A budapesti belga diplomáciai képviselő feje, Jules Duckerts feltehetően 1889. április 4-én közel egyhetes útra Szlavóniába indult, hogy egy korábbi hivatalos meghívásnak tegyen eleget. Ezért feladatait egy Perlaky nevű ügyvivő vette át visszatértéig.⁵⁰

A bécsi bank makacssága, azaz a két kérvény egyszerre történő benyújtásához való ragaszkodása miatt gyorsan más bankot kellett keresniük a király ügynökeinek. Érdekes, hogy a két bankkal való elégedetlenség után nem a teljesen a Rothschildok érdekeltségének számító Magyar Általános Hitelbankhoz fordultak, holott velük a királynak jó kapcsolata volt, ráadásul a német Gerson von Bleichröder bankháza is érdekelt volt a bankban,⁵¹ aki a király személyes barátja volt.⁵² Valószínűleg a főkonzulátus valamelyik munkatársa, akár maga Perlaky, az ügyvivő választotta az ismeretlen új magánbankot, nem ismerve a király üzleti kapcsolatait, miközben Duckerts konzul Szlavóniában ismerkedett az ipari fafeldolgozás rejtelmével.

A magyar országgyűlés kérdéses törvénycikke az 1889. évi IX. számú, „*a nyereménykölcson-kötvények s az igérvényjegyek forgalma tárgyában*”, amelynek

második paragrafus kimondja: „*A törvényhozás külön engedélye nélkül tiltva van akár bel-, akár külföldi nyereségekötvényeket a magyar korona országainak területén kibocsátani vagy bármely módon forgalomba hozni. [...]*” Ezalól a harmadik paragrafus szerint az ilyen jellegű magyar államkötvények és az eddig engedéllyel kibocsátott nyereségekötvények mentesülnek, valamint ugyanezen paragrafus f. alfejezete szerint „*azon a budapesti tőzsdén 1889. évi április 10.-éig jegyzett külföldi nyereségekötvények, melyek a pénzügyminiszter által rendeleti uton megállapítandó módon és záros határidő alatt a III. fokozat szerint járó bélyegilleték lefizetése mellett felülbélyegzés végett bemutattnak*”. Ez volt az a törvény, amely meghiúsította, hogy II. Lipót a Budapesti Értéktőzsdén nyereségekötvényeket kezdjen el forgalmazni, bevonva ezzel a magyar befektetőket az afrikai állam beruházásaiba. Az egész egyetlen napon múlt.

A törvény 1889. április 10-ét adta meg határidőként, és a bankváltási bonyodalmakba keveredett főkonzulátus megbízottainak választása végül a Nagy, Felber és Adler bankháza esett, amely a bejegyzési kérvényt április 9-én, kedden tudta benyújtani, ám ezzel egy időben érkezett a szerb, sőt, valamint megorrontva egy török kötvény kérvénye is. A Tőzsdetanácsnak a 10-i határidőről akkor még mit sem sejtő elnöke a lehető leggyorsabban, harmadnapra, 11-én délre sürgősen összehívta a testületet. II. Lipótot erről értesítették ügynökei. Kochmeister báró csak azt tudta, hogy egy ilyen törvény készülöben van, amelynél a tervezetet megfogalmazó Tisza szándékosan üresen hagyta a dátum helyét. A bárót zavarta a három papír, de tudta, a kongóinak zöld utat kell adnia, míg a másik kettőt ki kell rekesztenie. Miként Duckerts főkonzul írja áprilisi magyarázó levelében, a három kérelem híre a parlament pénzügyi bizottságát is elérte, amelynek Tisza által valószínűleg nem informált tagjai ezeket veszélyesnek ítélték meg, és a bizottság határozott lépésre szánta el magát. Miközben Tisza éppen a császárnál volt, és a szintén beavatott Wekerle államtitkár pedig éppen pénzügyminiszteri eskütételére készült, a parlamenti bizottság a törvényjavaslatban az üresen hagyott helyre az aznapi, április 10-i dátumot írta be, hogy aznapról legyen tiltó erejű, s csak az előtte a tőzsdén bejegyzett kötvények maradhassanak az országban, egy kalap alá véve a Tisza által protezsált kongóit és az elutasítandó két másikat.⁵³

Ugyancsak 10-én este hat óra után II. Lipót táviratozott a főkonzulkának, mit sem tudva arról, hogy az éppen nincs Pesten, hogy a kérvény ügyében lobbizzon Tiszánál és Kochmeisternél az azonnali bejegyzés érdekében.⁵⁴ Ez a távirat azonban csak az éjjel jutott az ügyvivő, Perlaky kezébe, aki másnap – április 11-én – délelőtt tízkor már Wekerlénél volt, aki megnyugtatta. Perlaky ezután felkereste Kochmeisteret, aki az ügyvivő kérésére a parlamentbe ment, hogy Tiszával és Wekerlével beszéljen. Az alsóház azonban éppen a kérdéses törvényt szavazta meg a bizottság által javasolt határidővel. Fél tizenkettőt mutatott az óra. Ebben a pillanatban okafogyottá vált a Tőzsdetanács délre összehívott ülése. Ezek után Wekerle sajnálatát fejezte ki egy Perlakynak írt levélben a szerencsétlen ügy miatt, melyet az ügyvivő délután egykor kapott kézhez.⁵⁵ Ezek után Perlaky táviratozott Brüsszelbe, lefestve a helyzetet.⁵⁶ A távirat vagy este, vagy másnap reggel jutott el az uralkodó és bizalmasa, Paul de Borchgrave kezébe, így tudták meg, hogy Duckerts nincs Pesten.⁵⁷ A király és de Borchgrave ekkor, 12-én pénteken lendült akcióba.

Az uralkodó feljegyzett utasításaiból kiderül,⁵⁸ hogy 1889. április 12-én először még nem tudták azt sem, hol van a pesti főkonzul, azt hitték, esetleg Brüsszelben van. Az iratok levéltári sorrendje nem tükrözi pontosan keletkezésük időrendjét, mert a 137-es és 138-as iratok a 145-ösre adott válaszok, tehát később keletkeztek a nap folyamán,

valószínűleg a 145-ös a legelső az időrendi sorrendben az április 10-i távirat után. Minthogy a király azt gondolta, hogy a konzul Brüsszelbe ment, ezért ha ott van, de Bauerral akarták, hogy konzultáljon, s azután menjen vissza haladéktalanul Pestre.⁵⁹ Miközben Perlaklyval először nem akartak semmit kezdeni – mert úgy vélték, a főkonzulnak nagyobb a befolyása –, a külügyminisztériummal megpróbálták Duckerts-et előkeríteni és visszarendelni, mígnem megtudták végül, merre jár.⁶⁰ Lázasan gondolkoztak, érintkezésbe léptek Rudolf Khevenhüllerrel, a brüsszeli osztrák–magyar követtel, hogy ő is táviratozzon Pestre, és érdeklődjék meg, mit lehetne tenni, illetve próbálja elérni, hogy valamiképpen mégis csak valóra lehessen váltani Tisza ígését.⁶¹ A király láthatóan nem volt teljesen tárgyilagos, amikor az egy szem Duckerts-ről nem tudván, hol van, és érezve, hogy rosszul áll az ügy, így fakadt ki: „*Ez siralmas. Ügynökeink soha nincsenek a helyükön.*”⁶² Ugyanakkor eltökéltségére és bulldog-természetére vall, hogy amikor már a veszett fejsze nyele sem volt a kezében, még akkor sem adta fel a reményt, sőt mindent követ megmozgatott, hiszen az összes számba jöhető, befolyással bíró embert cselekvésre próbálta sarkallni; lelkiállapotának erről az oldaláról az alábbi mondatok vallanak a 139-es iratban, ahol az ismétlődés a fokozás jele: „*Most vagy soha, meg kell próbálni mindent lehetségest megtenni, minden pillanatokon mulhat. [...] Most vagy soha. Tudom, hogy nagyon kicsi az esélyem a sikerre, de ha várok, még az a kevés is semmivé lesz.*”

A feljegyzésekből az is látható, hogy a király délben még nem bízott a magyar ügyvivőben, mindenképpen a főkonzul személyes tekintélyét szerette volna bevetni, de miután látta, hogy az idő sürget, délután négyre rájött, hogy kénytelen beérni az ügyvivővel, és immár magát Perlaklyt kérte, ő járjon el nyomtatékosan a magyar kormányznál, és ne várjon ezzel Duckerts visszatéréig, továbbá, hogy haladéktalanul hívja vissza a főkonzult.⁶³ Duckerts meg is érkezett Perlakly első sürgönyére, de hiába kereste fel a miniszterelnököt, a pénzügyminisztert, a Tőzsdetanács elnökét és befolyásos tagjait, már lehetetlen volt változtatni az alsóház által egyhangúlag elfogadott törvényen. A törvény jóváhagyásának megtorpedózására Tiszának nem volt semmilyen hatásos eszköze vagy érve 13-án szombaton a felsőházban, éppen az egyhangú alsóházi szavazat miatt, ezért a törvényt ott is jóváhagyták.⁶⁴ A király diplomatikus és *charmeur* karaktere nyilvánult meg abban a momentumban, hogy a felelősséget nem háritotta át a főkonzulra, sőt még arra is volt gondolja, hogy a megbetegedett Duckerts-nek jobbulást kívánjon, miközben megköszönte erőfeszítéseit. A 148-as irat utolsó mondatából legfeljebb sejteni lehet az esetleges szemrehányást: „[Öfelsége] *Sajnálataát fejezi ki, hogy az Ön és Perlakly által tett erőfeszítések nem érték el az áhított eredményt.*”

Végezetül szólni kell még egy forrásban szereplő személyről, Auguste Lamberront-ról, aki külügyminisztériumi főtitkár volt, a király számára kulcsembert ebben az intézményben. Lamberront, aki az ország gazdasági terjeszkedéséért szorgoskodott, összekötő kapocs volt II. Lipót számára a távoli országokban állomásozó belga diplomaták felé. A külföldi diplomatákkal feltűnés nélkül felvehette a kapcsolatot, kipuhathatta a várható reakciókat, és előkészíthette a terepet az uralkodó akcióinak; mindezt a külügyminiszter tudta és hozzájárulása nélkül, és a segítségével a király ugyanígy utasításokat adhatott a külképviseltek vezetőinek. Ráadásul Lamberront mindig képes volt a királyt érdeklő témákról tanulmányokkal, statisztikákkal és egyéb iratokkal előállni.⁶⁵

Önkéntelenül is felvetődik a kérdés, vajon miért éppen Magyarországot szemelte ki az uralkodó Franciaország és Ausztria után, hogy pénzt szerezzen kongói

vállalkozásához, és vajon ki vagy mi irányíthatta rá a figyelmét. Valószínűnek és logikusnak tűnik, hogy a magyar gazdaság belgiumi piacra találásán szorgoskodó Duckerts szolgáltatott információkat a szintén gazdasági érdeklődésű Lambertmont-nak a magyar tőkepiacról, melyeket tanulmányozva II. Lipót zöld utat adott a próbálkozásnak. De a kérdés továbbra is marad: mi vezette Magyarország felé? Továbbá, hogy Tisza nyári ígérete után miért várt olyan sokáig? Ez utóbbira az lehet a felelet, hogy előbb nagyobb piacokon szerette volna stabilan bevezetni az értékpapírt, hogy utána biztosra mehessen másutt is, azonban a nem várt árfolyamesés ezt hátráltatta.

A tőzsdei műveletek végeredménye az lett, hogy a királynak az 1888-ban kibocsátott kongói nyereségykölcson alig felét sikerült lejegyeztetnie (70 milliót), amelynek a hasznából öt és fél milliót „zsebre vágott”; ez azonban messze nem fedezte az általa addig a vállalkozásra fordítottakat, kétfélmilliót pedig valóban a kongói költségvetésbe irányított.⁶⁶ Mivel további készpénzre volt szüksége, Beernaert-hez fordult, aki „megdolgozta” a parlamentet, amely 1889 júliusában 10 millió frankos hitelt szavazott meg az alsó-kongói vasút finanszírozására. Majd 1890-ben, egyrészt a Kongót Belgiumra hagyó lipóti végrendelet ismertté válásának, másrészt a rabszolgaság eltörlésére Brüsszelben rendezett nemzetközi konferenciának a hatására újabb tizenötmillió kölcsönt kapott éves részletekben.

Jegyzetek

- ¹ A 49-es számú dokumentum, amely a budapesti belga főkonzul táviratának másolata; a 206-os számmal jelölt dokumentumköteg, amely 232 számozott iratot tartalmaz, ezekből a 137-estől a 149-esig sorakozók a király és titkárnak feljegyzéseit és táviratait, valamint a pesti főkonzul táviratait és leveleit foglalják magukban a fenti ügygel kapcsolatban és végül a 650-es dokumentumkötegből néhány irat. Az egyetlen kivétel a Pannonhalmi Bencés Főapátság Lónyay Levéltárából származik.
- ² A *Bien Public* 1885. április 2-i száma, idézi: *Lichtervelde, Comte Louis de*: Léopold II. Rex, Leuven, é. n., 202.
- ³ *Vangroenweghe, Daniel*: Du sang sur les lianes. Léopold II et son Congo. Didier Hatier, Brüsszel, 1986., 83.
- ⁴ *Stengers, Jean*: Congo. Mythes et réalités. 100 ans d'histoire. Duculot, Párizs-Louvain-la-Neuve, 1989., 102.
- ⁵ A Goffinet-gyűjtemény, Adrien és két fia, Constant és Auguste iratait tartalmazza, valamint betöltött hivatali pozícióikkal kapcsolatosan I. és II. Lipót és feleségeik irataiból is igen sokat, többek között a királyi kabinet, a civilista és a királyi magánvagyonkezelés anyagaiból. A dokumentumok válogatva 1910-ben két minisztériumba kerültek és a királyi levéltárba. A többit a család 1950 körül egy pincébe vitte, ahova befalazták, majd 1977-ben az utolsó erről tudó családtag is meghalt. A pincét a fölötté lévő épület bontásakor 1983-ban fedezték fel, és magánkereskedelemben kezdték árusítani tartalmát, melynek legnagyobb részét a Belga Királyi Palota Levéltára 1985-ben, 1993-ban és 1995-ben megszerezte.
- ⁶ *Kurgan Van Hentenryk, Ginette*: La fortune privée de Léopold II. In: *Nouveaux regards sur Léopold Ier et Léopold II.* Fonds d'Archives Goffinet. Fondation Roi Baudouin, Brüsszel, 1997., 171.
- ⁷ *Biographie Belge d'Outre-Mer.* VII/C kötet, Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer, Brüsszel, 1989., 28.
- ⁸ *Stengers*: i. m. 47.
- ⁹ *Vanthemsche, Guy*: Le Congo et la fortune privée de Léopold II. In: *Nouveaux regards sur Léopold Ier et Léopold II.* Fonds d'Archives Goffinet. Fondation Roi Baudouin, Brüsszel, 1997., 187.
- ¹⁰ *Dumont, Georges-Henri*: Léopold II. Fayard, Párizs, 1990., 228.
- ¹¹ Pannonhalmi, Lónyay Levéltár, 1. láda, II. Lipót Stefániához 1885. november 26-án írt levele.
- ¹² APR, ACL-DE II., 650-es dokumentum, 4-13. levelek, és Adrien Goffinet egy 1885. március 17-i összefoglalója, utóbbit közli: *Vanthemsche*: i. m. 195.
- ¹³ *Dumont*: i. m. 228.
- ¹⁴ Közli: *Vanthemsche*: i. m. 197.
- ¹⁵ *Lichtervelde*: i. m. 209.

- ¹⁶ Uo. 211.
- ¹⁷ *Marchal, Jules*: L'Etat Libre du Congo: Paradis perdu. L'histoire du Congo 1876–1900. I. kötet, Paula Bellings, Borgloon, 1996., 112.
- ¹⁸ APR, ACL–DE II. 206/145. irat.
- ¹⁹ Részvényesek könyve (Pethő Róbert szerk.). Girozentrale–Welcome, Budapest, 1991., 75–78.
- ²⁰ Uo. 78.
- ²¹ *Mérő Katalin*: Az Értéktőzsde szerepe és jelentősége a tőkés Magyarország gazdasági életében (1864–1944). Magyar Tőzsdealapítvány, Budapest, 1988., 32.
- ²² *Mérő*: i. m. 33.
- ²³ Magyarország története 1848–1890. 6/1–2. kötet. (Kovács Endre főszerk.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979., 569–570.
- ²⁴ *Kondor Béla*: A tőzsdei értékpapirokról a váltó kivételével. Engel Lajos, Pécs, 1893. (klny. Pécsi Napló), 6.
- ²⁵ Az 1873-as krachról lásd részletesen: *Kövér György*: 1873. Egy krach anatómiája. Kozmosz, Budapest, 1986.
- ²⁶ *Mérő*: i. m. 34–43.
- ²⁷ Uo. 15–16.
- ²⁸ Tőzsdei kézikönyv (Nyári József szerk.), Benkő Gyula, Budapest, 1908., 313.
- ²⁹ Uo. 316. és 318.
- ³⁰ *Berend T. Iván–Ránki György*: Európa gazdasága a 19. században. 1780–1914. Gondolat, Budapest, 1987., 389.
- ³¹ *Mérő*: i. m. 43.
- ³² *Tomka Béla*: A magyarországi pénzintézetek rövid története (1836–1947). Gondolat, Budapest, 1996., 59.
- ³³ Magyarország története 1848–1890: i. m. 932. és Magyarország története 1890–1918. harmadik kiad., 7/1. kötet. (Hanák Péter főszerk.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988., 265.
- ³⁴ Magyarország története 1890–1918: i. m. 267.
- ³⁵ Magyarország története 1848–1890: i. m. 967.
- ³⁶ Magyarország története 1890–1918: i. m. 288–289.
- ³⁷ Magyarország története 1848–1890: i. m. 931. és 948.
- ³⁸ *Kondor*: i. m. 39–41.
- ³⁹ *Daye, Pierre*: Léopold II. Arthème Fayard et Cie, Párizs, 1934., 349.
- ⁴⁰ Uo. 249.
- ⁴¹ *Goldziher Ignác*: Napló. Magvető, Budapest, 1984., 183.
- ⁴² APR, ACL–DE II. 206/139. és 206/145.
- ⁴³ APR, ACL–DE II. 206/145.
- ⁴⁴ „A belga főkonzul Pécsen.” *Pécs. (Politikai vegyestartalmu hetilap)*, VII. évf., 37. szám, 1888. szeptember 8., 7. oldal., „Hírek” rovat, 1. oszlop.
- ⁴⁵ *Fünfkirchner Zeitung*, Nr. 76(1982), 1888. szeptember 16., 2. oldal., „Politische Uebersicht” rovat, 3. oszlop.
- ⁴⁶ APR, ACL–DE II. 206/139.
- ⁴⁷ *Tomka*: i. m. 31.
- ⁴⁸ APR, ACL–DE II. 206/149.
- ⁴⁹ APR, ACL–DE II. 206/149.
- ⁵⁰ APR, ACL–DE II. 206/138.
- ⁵¹ *Tomka*: i. m. 36.
- ⁵² *Stengers*: i. m. 71. 13-as jegyzet.
- ⁵³ APR, ACL–DE II. 206/149.
- ⁵⁴ APR, ACL–DE I. 49.
- ⁵⁵ APR, ACL–DE II. 206/149.
- ⁵⁶ APR, ACL–DE II. 206/144.
- ⁵⁷ APR, ACL–DE II. 206/144.
- ⁵⁸ APR, ACL–DE II. 206/145.
- ⁵⁹ APR, ACL–DE II. 206/145.
- ⁶⁰ APR, ACL–DE II. 206/140.
- ⁶¹ APR, ACL–DE II. 206/141–143.
- ⁶² APR, ACL–DE II. 206/145.
- ⁶³ APR, ACL–DE II. 206/144.
- ⁶⁴ APR, ACL–DE II. 206/146. és 149.

⁶⁵ *Dumont*: i. m. 84–85. és *Stengers*: i. m. 45.

⁶⁶ *Vangroenweghe*: i. m. 84.

SZEMLE

AZ 1849-ES CÁRI INTERVENCIÓ MAGYARORSZÁGON

SZERK.: VADÁSZ SÁNDOR

Budapest, Korona Kiadó 2001. 296 p.

Az 1848. évi forradalom és az 1848/49. évi függetlenségi harc története iránti érdeklődés, mint azt a 150. évfordulónak a rendezvényei és az ezen alkalmából napvilágot látott kiadványok egész sora bizonyítja, továbbra is élénk. De nincs is okvetlenül szükség valamilyen évfordulóra ahhoz, hogy igényes könyvek gazdagítsák 1848/49 több könyvtárat kitevő irodalmát.

„Az 1849-es cári intervenció Magyarországon” című, izléses kiállítású kötet három részből áll. Tartalmazza Vadász Sándornak a könyvvvel megegyező című tanulmányát, Józsa Antal dolgozatát: „Az orosz csapatok a magyarországi és az erdélyi hadszíntéren” címmel, továbbá 77 okmányból álló okmánytárat, melynek legnagyobb része az Orosz Állami Történeti Levéltárban őrzött Paszkevics-iratok közül való.

Az 1849. évi cári intervencióval való foglalkozás a második világháborút követő évtizedeken nem állt a hazai történetkutatás előterében. politikai okokból. 1984-ben azután megjelent magyarul Alexandr Petrovics Scserbatov herceg könyve: „Paszkevics Magyarországon”. Ez a herceg hatkötetes Paszkevics-életrajzából a magyarországi hadjárattal foglalkozó részt tartalmazza hat fejezetben, valamint 112, többségében korábban ismeretlen okmányt. Ezt követte négy év után, 1988-ban „A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról” című értékes összeállítás. E két kiadványhoz csatlakozik most Vadász Sándor és Józsa Antal munkája.

A két szerzővel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy eddig egyikük sem volt „negyvennyolcas”, azaz nem foglalkozott behatóbban a magyar 1848/49 történetével. Éppen ezért különösen figyelemre méltó igyekezetük, újat, többet, mást (is) mondani választott témájukról.

Tanulmányának elején Vadász Sándor I. Miklós cár személyével és nézeteivel foglalkozik, és a cári beavatkozás jogi alapjainak az ekkorra már a történelem folyamata által meghaladott Szent Szövetséget, valamint az 1833. szeptember 19-én a csehországi Műnchengrätzben aláírt orosz–osztrák szerződést tekinti. A két uralkodó találkozása alkalmával I. Ferenc király huszárezred-tulajdonossá nevezte ki I. Miklós cárt. Gazdagította volna a képet, ha a szerző megmondja, hogy ez az ezred a 9. huszárezred volt, amely a bécsi kormány engedélyével 1848. július végén még hazajöhetett, és ettől kezdve mindvégig magyar oldalon harcolt. Tehát nem „aljas átpartolás” történt, mint azt Miklós cár Ferenc József császáranak 1848. december 6-án írta (3. sz. okmány, 169. p.).

A beavatkozás okai között érdemes lett volna foglalkozni I. Miklós 1848. március 26-án, az európai forradalmak hírére kiadott, saját kezűleg aláírt, a forradalmi Európát megfenyegető kiáltványával. Ennek befejező mondatai: „Velünk van az Isten! Halljátok meg, ti pogányok, és hódoljatok meg, mert velünk van az Isten.” Európa forradalmi népei „pogányok”-nak történt minősítése megbotránkosztást keltett; mire orosz részről a szokott magyarázkodás következett, hogy ti az óegyházi szlávból való fordítás hibás. Ez azonban nem volt igaz, mert az eredeti szövegben „jazicsnyik” van, ami egyértelműen „pogányok”-at jelent.

A bevezető tanulmány foglalkozik „az orosz hadsereg néhány átfogó kérdése”-vel. Ezek között a csapatok élelmiszer-ellátása, a kórházi ápolás megszervezése, Paszkevics hadi tapasztalatai, a nemzetiségi ellentétek kihasználása szerepel. Mint a 28. oldalon olvashatjuk, a cári fővezér „nem erőltette a nyílt ütközeteket, hanem a roppant tömegérő birtokában manőverezéssel, az ellenség üldözésével, végül egyetlen döntő győzelemmel akarta a magyar történelemben első ízben megtapasztalt »orosz gőzhenger« alá gyűrni az ellenséget”.

Ehhez az idézethez két megjegyzés: „roppant tömegérő”-vel a cári csapatok 1849-ben nem léptek fel a honvédsereg ellen, az „orosz gőzhengert” így ezek sehol nem tapasztalhatták. Másik megjegyzésem az orosz hadvezetés által 1849 előtt máris évszázadokkal korábban, de 1849 után is tanúsított óvatosságára, halogató, döntést kerülő harcászataira vonatkozik. Ez a bevezető tanulmány szövegéből lényegében kiderül. Célzerű lett volna azonban megmondani, hogy a túlzott óvatosságban nem Paszkevics herceg volt az egyetlen, nem volt ő sem első, sem utolsó az orosz tábornokok között.

Ugyancsak a 28. oldalon olvashatjuk, hogy a cári intervencióval bekövetkezett helyzet megítélésére Görgei „a legilletékesebb kortárs”. (Görgey nevét egyébként a kérdés elismerten legavatottabb szakértője, Kosáry Domokos y-nal írja.) A cári intervenció, és ez Vadász Sándor tanulmányából is világosan kiderül. politikai okokból következett be, így az emiatt előállott helyzet megítélése elsősorban politikai kérdés. Talán nem kell itt felsorolni azok nevét, akik az 1849. nyári helyzet megítélésében illetékesebbek voltak Görgeynél. Ha a cári intervenció bekövetkeztével – mint Görgey írta, és Vadász idézi – „Magyarország menthetetlenül” elveszett, akkor a harc folytatása eleve kilátástalanná vált, és a fegyverletételnek nem 1849. augusztus 13-án, hanem már júniusban meg kellett volna történnie.

És ha már a fegyverletételnél tartunk: a bevezető tanulmány foglalkozik avval a „frontbarátkozás”-sal (33. p.), amely megelőzte Világost. E „barátkozás” során fogadta el Görgey a cári tisztek által neki küldött pisztolyokat, amelyeket hasonló ajándékokkal viszonzott. Vadász szerint ez „lovagias cselekedet volt mindkét részről”. Idézhetnék itt most különböző, a harctéren szemben álló ellenséggel való barátkozást tiltó katonai szabályzatokat. Ehelyett rá kívánok mutatni arra, hogy ez a pisztolycsere része volt a cári tisztek által rendkívül ügyesen megvalósított, Görgeyt és számos tisztjét félrevezető, időnyerésre törekvő, a magyarokat végeredményben becsapó eljárásnak. A kötetben ismételtlen találunk egyetértő hivatkozást Steier Lajos: „Haynau és Paskievics” című, kétkötetes munkájára. Kifogásolni a Steierre való hivatkozást nem lehet, de vitatható munkájának értékelése. Kérdésem viszont: miért nem idézik a szerzők Steiertől Görgey Nagyváradon, 1849. augusztus 15-én kezdődő bekövetkezett idegösszeroppanásának leírását. Ezt az idegösszeroppanást az a felismerés váltotta ki, hogy az oroszok megcsalták és kijátszották (Steier: Haynau és Paskievics II. k. 262. s. köv. p.).

Egy 2001-ben megjelent munkának világosan tudtára kell adnia: az oroszok által kezdeményezett, a magyarok részéről naivan már miniszteri szintre emelt tárgyalások kizárólagosan az oroszoknak kedveztek, a magyaroknak ezek a hamis hiten, az illúziókon kívül az égvilágon semmit sem adtak. Az oroszok nem megegyezni akartak, őket nem érdekelte komolyan a magyar-osztrák megegyezés. Ők mielőbb be akarták fejezni a magyarországi hadjáratot, hogy utána hazatérhessenek.

Báró Friedrich Wilhelm Berg orosz gyalogsági tábornok neve ismételtlen előfordul a kötetben. Azok az okmányok, amelyek Paszkeviccsel való viszonyát, inkább vitáját tükrözik, gazdagítják a kettejükről alkotott képünket. Egy hiányosság azonban Berggel kapcsolatban is fennáll, és ez a következő. Az osztrákok által ostromgyűrűbe fogott Komáromból 1849. július végén Tata elleni sikeres portyájukon a honvédek elfogták a Bécsből Budára tartó osztrák postakocsit, benne több hivatalos levéllel. Ezek között volt az a – tudomásom szerint eddig elő nem került – levél is, amelyet Berg a cárnak írt, s amelyet a komáromi csapatok parancsnoka, Klapka tábornok már 1850-ben ismertetett Lipcsében, németül megjelent emlékirataiban. Ebből a levélből kiderült, írja Klapka, aki 1849 augusztusában még nem látta kilátástalannak a harc folytatását, hogy „Haynau és az oroszok féltek a késő őszi közeledtétől; hogy addigra ők a háborút mindenáron be akarták fejezni, és ha ez nem sikerülne nekik, az ország rossz közlekedési eszközei, ezáltal a csapatok rendkívül nehéz ellátása miatt kényyszerülnének a háború befejezését jövő tavaszra halasztani.” (Klapka: Memoiren. April bis October 1849. Leipzig, 1850. 214. p.)

Előfordulnak a tanulmányban elírások és pontatlanságok. Így a 42. oldal első bekezdésének végén az áll, hogy gróf Zichy Ferenc (a fő muszkavezető) „a törökverő Savoyai herceg babérajaira vágyott”. Az ez előtt álló szövegből világosan kiderül, hogy Haynauról van szó.

Józsa Antal számos – eltérő jellegű – pontatlanságot és nem kevés vitatható állítást tartalmazó dolgozatához néhány megjegyzés. Egyik tétele, hogy a cári csapatok a fogságukból esett honvédek közül ezreket vittek (volna) a cári Oroszországba, semmivel sem bizonyítható (111. s. köv. p.). Szerinte az iratok a levéltári iratok hiányából vagy megsemmisüléséből nem következnek az, hogy valami – esetében a volt honvédek Oroszországba vitele – ne történt volna. Elképzelhető-e viszont az, hogy ebből a Józsa szerinti több ezerből soha, senki ne próbált volna kapcsolatot teremteni itthoni hozzátartozóival? Olyan jól érezték volna magukat ezek a volt honvédek a cári Oroszországban, hogy közülük egyetlen egy sem próbált hazatérni, avagy talán a hadifogság élethossziglan szólt?

Hasonlóan elragadta Józsat a fantáziája Bem, a tüzér szerepének ábrázolásában. Az tény, hogy Bem tüzér volt, és ütközeteiben a tüzérség döntő szerepet játszott. Ebből kiindulva Józsa valóságként átveszi azokat a régi legendákat, hogy Bem „a főtiszteket és főleg a hírszerzést is irányító parancsnokokat igyekezett (sokszor személyesen) egy nagyobb lőtávolságú és találati pontosságú löveggel még csatakezdés előtt, vagy a tüzérségi előkészítés legelején tűzösszpontosítással kilőni” (103. p.). Ehhez előzőleg egy magyar felderítő járt az ellenség táborában, aki azután Bem számára távcsővel azonosította a kiszemelt személyt. Ezzel szemben először is: egyetlen löveggel nem lehetett – és ma sem lehet – tűzösszpontosítást csinálni. Másodsor: a 19. század közepén a tábori tüzérségnek sima csövű lövegei voltak, ilyenekkel egy embert legfeljebb véletlenül lehetett eltalálni a szórás miatt. Harmadsor: az egyes lövegek irányítása nem a hadtestparancsnok feladata. Bemnek a harcot kellett vezetnie, áttekinteni az egész harcteret, nem pedig egyes lövegek irányításával bibelődni. Bem ilyen irányú, irányzó tevékenységének a legendáját a tüzértiszt-hadtörténész Gyalóky Jenő 1932-ben megcáfolta a Hadtörténelmi Közleményekben megjelentetett: „A segesvári ütközet” című tanulmányában.

A dokumentumok közlése nem mindenben felel meg a bevett gyakorlatnak. Előfordul, hogy nincs megadva a lelőhely, hiányzik az eredeti nyelv megjelölése is. Kossuth Bemnek küldött leveleinek legjobb közlése a Barta István által összeállított Kossuth Lajos Összes Munkái sorozat XV. kötete.

Ugyancsak szemléltetéstül két megjegyzés 1. számú, „Magyarország és a magyar ügyek” című, az orosz cenzúra által 1849. július 14-én, tehát már az intervenció megindítása után kinyomtatni engedélyezett dokumentumhoz. A 155. oldalon említett Dessewffy gróf nem a későbbi aradi vértanú Arisztid, hanem a

fiatalon elhunyt konzervatív politikus Aurél. A 165. oldalon a Bécsbe bevonuló vörös köpenyesek nem „szerecsenek”, hanem szerzcsanak, azaz határőrvidéki katonák.

Az elmondottakkal arra kívánok utalni, hogy a szaktörténeti igényekből és a téma érdekességéből is fakadó jogos olvasói elvárások kielégítését gondosabb munkával jobban lehetett volna szolgálni. A kötet témája komoly érdeklődésre tarthat számot. A kiadvány hasznos és új forrásanyagot is közöl, s kétségtelenül gazdagítja az olvasók széles köre által érdeklődéssel forgatott 1848/49-es irodalmat.

Borus József

BALKANSKI UGOVORNI ODNOSI 1876–1996
SZERK: MOMIR STOJKOVIĆ
(A Balkán szerződéses viszonyai 1876–1996)
Beograd, Medunarodna politika, I–II. 1998. III. 1999.

Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama. Priredio Momir Stojković, JP Službeni list SRJ, SJU „Međunarodna politika”. Beograd, I-II. 1998, III. 1999. (A Balkán szerződéses viszonyai 1876–1996. Két- és többoldalú nemzetközi szerződések és más, államhatárokkal, politikai és katonai együttműködésekkel, vallási és etnikai kisebbségekkel kapcsolatos diplomácia egyezmények. Sajtó alá rendezte Momir Stojković.)

Az az állítás, hogy a múlt kérdéseit csak az adott korszakban született dokumentumok kellő mértékű ismeretében lehet megválaszolni, napjainkra szerencsére általánosan elfogadottá vált. Az objektív ítéletalkotáshoz nélkülözhetetlen ismeretek megszerzéséhez azonban gyakran hónapok, évek szorgos levéltári kutatómunkája szükséges, amelynek elvégzését nagymértékben megkönnyítheti, ha a kutatónak munkája végzése során van mire támaszkodnia. Ilyen „mankó”, amelyre a jámbor kutató támaszkodhat, az archívumok iratrengetegében való tájékozódást megkönnyítő forráskiadvány, de előkelő hely illel meg a kutatást segítő eszközök között a különböző kézikönyveket is. Ez utóbbiak közül is kiemelkednek a nemzetközi folyamatokat lezáró (netán elindító), nemzetközi eseményeket vagy esetleg csak politikai szándékokat dokumentáló szerződésekhez és egyezményekhez való hozzáférést biztosító dokumentumgyűjtemények. Nem pusztán azért, mert primer forrásokat tartalmaznak, hanem mert az egy-egy témához nélkülözhetetlen dokumentumok összegyűjtése óriási erőfeszítést és utánajarást, nem mellékesen pedig több nyelv ismeretét igényli.

A Momir Stojković – a belgrádi egyetem politikatudományok karának nemrég elhunyt professzora – szerkesztésében megjelent dokumentumgyűjtemény a Balkán történetének alakításában szerepet játszó nemzetközi jogi dokumentumok összegyűjtésére tett kísérletet. Ilyen hosszú időszak politikai történéseit nemzetközi dokumentumokon keresztül felidézni – különösen olyan forrongó térségét, mint a Balkán-félsziget – már csak a válogatás terhe miatt is nehéz feladat. Márpedig a mű létrejöttének bevallott célja – a dokumentumok közlésével megkönnyíteni a balkáni államok katonai-politikai kapcsolatainak és a nagyhatalmakkal kialakult viszonyainak a közvetlen forrásból történő tanulmányozását – csak úgy valósulhatott meg, ha a tömegtelen mennyiségű forrásból sikerül a megfelelő számú és „súlyú” dokumentumot kötetbe szerkeszteni. A szerkesztő ezzel tökéletesen tisztában volt, ezért – mivel megpróbált használható és igényesen kivitelezett kézikönyvet összeállítani – három kötetbe rendezte a közlésre szánt iratokat. A válogatásnál domináló elv, nevezetesen hogy a dokumentumok közvetlenül kapcsolódjanak a balkáni térséghez, nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a három kötet egy egységes, kerek egészet alkosson.

A kötetekben található okmányok „műfaja” igen változatos. A szerkesztő nyolc kategóriába sorolta őket: 1. A megkötésekor titkosnak nyilvánított szerződések (több mint 30). 2. A legyőzött államokkal szemben foganatosított rendelkezéseket tartalmazó békeszerződések (25). (Itt kell megjegyezni, hogy a kötetből sajnálatos módon kimaradt az egyik legfontosabb ilyen jellegű dokumentum, a sèvres-i békeszerződés.) 3. Szövetségi, barátsági és együttműködési szerződések (65). 4. A harmadik fél elleni közös fellépést szabályozó, illetve a térség erőviszonyainak alakulását, befolyásoló katonai konvenciók és egyezmények (több mint 45). 5. A békeszerződések határookra vonatkozó rendelkezésein túl a határok kérdését szabályozó szerződések (40). 6. A békeszerződésekön kívül más vallási, nemzeti és nyelvi kisebbségek kérdésével foglalkozó szerződések (20). 7. Egyéb nemzetközi jelentőséggel bíró egyoldalú, bilaterális vagy multilaterális „események” dokumentumai: kiáltványok, nyilatkozatok hadüzenetek stb., illetve államférfiak, külügyminiszterek, nagykövetek vagy követek által békekötések előtt vagy azt követően

nagy fontossággal bíró kérdésekről készített hivatalos feljegyzések. 8. Egyes államok életében meghatározó szerepet játszó döntések (alkotmányok, államok megalakulásának kikiáltása, területváltozások, államok elismerése stb.).

A kötetben szereplő dokumentumokat tehát igen széles palettáról válogatták, ami miatt igazán nem érheti kritika a dokumentumgyűjtemény összeállítóját. E sokszínűség mellett sem találkozunk azonban a török tengerszorosokkal – Boszporusz és Dardanellák – és a dunai hajózással kapcsolatos szerződésekkel és egyezményekkel, amelyek ugyancsak fontosak a balkáni viszonyok megértéséhez. (Stojković maga is felhívja erre a figyelmet előszavában.) Kivételt képez ezalól a tengerszorosokra vonatkozóan megkötött utolsó, következképpen máig életben lévő nemzetközi jogi dokumentum, az 1936-ban elfogadott montreux-i egyezmény.

Az iratok jó része nagy nemzetközi dokumentumgyűjtemények alapján francia vagy német nyelvből készült fordítás, de nem kevés azon okmányok száma sem, amelyek szerb nyelvre való átültetése angol, olasz, orosz, görög, bolgár, sőt makedón nyelvű dokumentumból történt. Emellett gyakori forrása az iratoknak a Jugoszláv Közlöny (Službenj list) is. A dokumentumok mellett fel van tüntetve az irat forrása, legtöbbször több forrást is megjelölve – különösen azoknál az okmányoknál, amelyek még „élő” rendelkezéseket tartalmaznak –, ahol személyesen is utánanézhettünk a leirtak autentikus voltának. Több forrás felsorolása esetén a szerző mindenkor megnevezi, melyiket vette alapul az irat közlésénél, illetve milyen nyelvről készült a fordítás. A dokumentumok kronológiai sorrendben követik egymást, amelyeket Stojković a dokumentum keletkezésének körülményeire és történeti háttérére vonatkozóan részletes magyarázattal látott el, rámutatva a más szerződésekkel meglévő összefüggésekre is. Az egyes okmányokat teljes szövegükkel szerepelteti, kivéve azokat, amelyek egyes részeit kevésbé vonatkoznak a címbe megjelölt térségre. Ez a magyarázata annak, hogy a trianoni szerződésnek a magyar–osztrák, illetve a magyar–csehszlovák határvonalat leíró részei miért maradtak ki.

Az első kötet 581 oldalon, 215 dokumentumon keresztül mutatja be a térség szövevényes hatalmi viszonyait, a felszíget államainak és a Balkánon érdekeltiségekkel bíró nagyhatalmak diplomáciai lépéseit, valamint az azokat rögzítő nyilvános és titkos szerződéseket és egyezményeket a keleti válságtól a világháború végéig. Az iratgyűjteménynek az Osztrák–Magyar Monarchia, Németország és Oroszország Törökországot a balkáni status quo tiszteletben tartására felszólító jegyzéke (1876. május 12.) és a Szerb–Horvát–Szlóven Királyság 1918. december 1-jei megalakulását deklaráló kiáltvány adja a keretét. A kötetben a nagyhatalmak között megkötött szerződések, mint például a három császár szövetsége vagy az osztrák–magyar–olasz–német hármasszövetség dokumentuma mellett helyet kaptak olyan nehezen hozzáférhető okmányok is (és ezek vannak túlsúlyban), amelyek a legszorosabban vett értelemben közvetlenül befolyásolták a balkáni államok politikáját. Ilyen például a Monarchia és Szerbia között 1881. június 28-án megkötött titkos egyezmény, amelynek hatása azonnal érezhető volt Szerbiában, s amely alapul szolgált az Obrenović-dinasztiának ahhoz, hogy felvegye a királyi címet, vagy a Bosznia-Hercegovina annexiójára válaszul Szerbia és Montenegró között 1908. október 24-én megkötött titkos barátsági és szövetségi szerződés.

A dokumentumgyűjtemény második köteté 709 oldalon 205 dokumentumot tartalmaz a két világháború közötti időszakra nézve, kiterjesztve a korszakhatárt a második világháború befejezéséig. Az első dokumentum stílusosan a Nemzetek Szövetségének 1919. április 28-án elfogadott alapokmánya, míg a kötetet az 1945. december 27-én Anglia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió külügyminiszterei által Moszkvában elfogadott, az Olaszországgal, Romániával, Bulgáriával, Magyarországgal és Finnországgal folytatott béketárgyalások alkalmával alkalmazandó elveket megállapító nyilatkozat zárja. A két dokumentum között helyet kapott több mint 200 dokumentum a politika és a diplomácia számos területére kalauzol el bennünket. Megtalálhatjuk itt a kisantantállamok között megkötött összes jelentős politikai és katonai egyezményt és szerződést, a nagyhatalmak Balkánra – és nem csak a Balkánra – vonatkozó szerződéseit, de nem hiányoznak olyan „helyi jelentőségű” nyilatkozatok és kiáltványok sem, mint a Macedón Antifasiszta Tanács 1944. augusztus 2-i határozata, amelyben a tanács önmagát Macedónia legfelsőbb törvényhozó testületévé kiáltotta ki, meghozva egyben döntését a „demokratikus és föderatív Jugoszláviához” való csatlakozásról.

A harmadik, legvaskosabb, 837 oldalas kötetbe került a legkevésbé dokumentum. Az 1946-tól 1996-ig terjedő időszak legfontosabb kérdéseinek megértéséhez „mindössze” 144 dokumentum áll rendelkezésünkre. Az első helyen szerepel Titónak az Egyesült Államok kérését jóváhagyó nyilatkozata, amely elismerte az „új Jugoszlávia” kötelezettségét a háború előtti kormány által kötött szerződések betartására az Egyesült Államokkal szemben. A nyilatkozat nemcsak kronológiailag kerülhetett az első helyre a kötetben, de fontosságát tekintve is előkelő hely illeti meg, mivel előrevetíti az új állam későbbiekben kiteljesedő lavirozó politikáját. A továbbiakban 400 oldalon keresztül nyomon követhetjük a Balkán szocialista „testvérállamainak” legfontosabb diplomáciai lépéseit az azokat rögzítő szerződések révén, majd a Kominform és Jugoszlávia közti szakítás után Jugoszláviának a másik táborhoz való közeledéséről kapunk képet (Jugoszlávia, Görögország és Törökország között 1953. február 28-án kötött

barátsági és együttműködési szerződés és az ahhoz kapcsolódó titkos katonai egyezmény). A kötetnek ugyanebben a részében szerepelnek a NATO és a Varsói Szerződés alapító okiratai is, továbbá a térség nemzetközi kihatással bíró eseményei, mint a trieszti szabadállam státusának rendezése, Ciprus függetlenségének elismerése Görögország és Törökország részéről stb.

A könyv második felében azonban már az elmúlt évtized véres eseményeinek előzményei, az ahhoz vezető út van nagy alapossgal dokumentálva. Így szerepel benne Alija Izetbegović 1970-ben írt, félig titkos „Izlám kiáltványa”, mint a boszniai iszlám fundamentalizmus megalapozója és a későbbi polgárháború egyik összetevője. Kimaradt viszont a kötetből a Szerb Tudományos Akadémia tagjainak egy csoportja által, 1986-ban Jugoszlávia aktuális társadalmi kérdéseiről írt „Memorandum”, amelyet ezen az alapon szintén szerepeltetni kellett volna. Nagy teret szentel ellenben a szerkesztő a Jugoszlávia felbomlását dokumentáló okmányok bemutatásának, a tagköztársaságok szuverenitását kimondó deklarációitól, az Európai Közösségnek és az ENSZ-nek a felek megbékítésére tett kísérleteiig, a Daytoni egyezménnyel bezárólag. Az utolsó kötetet az ENSZ BT 1996. december 12-i 1088-as határozata zárja, amely a Bosznia-Hercegovinára nézve előző év decemberében kötött párizsi békeszerződés kívánt nagyobb nyomatókat szerezni. Az 1996-os évből ezen túlmenően – feltehetően nem minden célzatoság nélkül – számos olyan okmány szerepel, amelyek Jugoszlávia nemzetközi pozíciójának erősödését és külpolitikai sikerét hivatottak demonstrálni. Így találkozhatunk a francia külügyminiszter, Charetta nyilatkozatával, amely kimondta, hogy Franciaország diplomáciai kapcsolatai a Jugoszláv Szövetségi Köztársasággal folyamatosak. Ami magyar szempontból érdekes és első pillantásra meglepő, a kötet teljes szövegével közli a magyar–román alapszerződést, amelyet a lábjegyzetben mint a nemzeti kisebbségek jogainak elismerését biztosító, korszerű európai modellt jellemez. Hozzáteve, hogy „ennek révén a két ország között megteremtődtek a jószomszédi együttműködés fejlődésének feltételei, és megszűntek a kapcsolatok fejlődését a romániai magyar nemzeti kisebbség helyzete miatt zavaró tényezők”. (809. oldal)

A dokumentumok közötti tájékozódást a kötetek végén található, államok szerint készített tárgymutató segíti, amely azt is jelöli, hogy milyen számot kapott az adott irat a kötetben (a dokumentumok számozása folyamatos), de nem hiányzik a hagyományos tartalomjegyzék sem. Ami olykor zavaró: az első kötetben a tartalomjegyzékben több helyen figyelmetlenségből tévesen van megadva a dokumentumok keletkezésének ideje. (Így történhetett, hogy Montenegró és Törökország 1878. március 10-e helyett 1978-ban írta alá a határokról szóló protokollt.) A bőségesen felhasznált szakirodalom ugyancsak helyet kapott az egyes kötetekben – az adott kötethez felhasznált forrásokat felsorolva –, minduntalan figyelmeztetve arra a hatalmas munkára, amelynek eredményét tálcán tették elénk.

Összességében a kötetek lapozgatása közben az a meggyőződése támad az olvasónak, hogy a szerkesztőnek sikerült a maga elé kitűzött célt maximálisan teljesítenie, s a három kötetbe rendezett, jellegét tekintve igen változatos és nagyszámú – egész pontosan 565 – dokumentumon keresztül jelentős segítséget nyújtani a Balkánon zajlott-zajló politikai játszmák megértéséhez. A kedvező összbemutató legfeljebb csak az az alig leplezett szándék zavarja meg, amely arra irányul, hogy a nagyhatalmaknak a Balkán „balkanizálásában” évszázadok óta játszott és a szerkesztő által – és tegyük hozzá, a szerb értelmiség nagy része által – napjainkban is dominánsnak tartott szerepének hangsúlyozásával valamelyest „felmentse” a térség nemzeteit, elsősorban természetesen sajátját, a felelősség terhe alól.

Hornyák Árpád

**LJUBOGRAD DIMIĆ
SRBI I JUGOSLAVIJA
(A szerbek és Jugoszlávia)**

Beograd, Stubovi kulture, 1988. 197 p.

A „rövid 20. században” végbement folyamatok, az elmúlt évek eseményei számvetésre készítették a belgrádi egyetem professzorát. Miként maga is írja: „A jugoszláv állam és a szerb nép 20. századi történetének ismerete ma szükségesebb számunkra, mint valaha.” (8. p.) Jugoszlávia története 73 évet fog át. A 20. század háborúval kezdődött – ennek során felvetődött a szerb kérdés, 1918-ban létrejött a közös délszláv állam –, és háborúval, a jugoszláv állam szétesésével végződött. Véget ért egy olyan történelmi időszak, „amelyben a szerb kérdést nem sikerült véglegesen megoldani”. (11. p.) A szerző tisztában van vele, hogy a felvetett kérdésekre nem lehet egyértelmű, érzelmeiktől mentes válaszokat adni. Esszéistikusan előadott, de tényekkel, adatokkal gazdagon alátámasztott mondanivalóját négy gondolat köré csoportosította (előzmények és kiindulás, térség, társadalom, politika).

1918-ban, az első világháború befejeződésével jelentős változások következtek be Európa életében: eltűnt a színről három nagy birodalom, és vele együtt három dinasztia is. Helyüket részben kis

nemzetállamok vették át. Jelentős késéssel végbement a délszláv népek egyesülése egy államba. Az egyesülés nem volt a véletlen műve. A 19. századtól kezdve a legkülönbözőbb ideológiájú szerb politikai mozgalmak vállalták a küldetést, a különböző államokban élő szerbek „összegyűjtését”, egyre erősebben hatott a szerbek, horvátok nyelvi rokonságán alapuló jugoszláv gondolat politikai töltete is: a Maribortól Splitig, a Szabadkától Ohridig húzó nagy délszláv állam terve. Az új állam létrejötté a szomszédos két nagy birodalom összeomlását feltételezte.

1914-ben Nisben a szerb parlament deklarációt fogadott el, amelyben háborús célként jelölték meg a szerbek, horvátok, szlovének „felszabadítását és egyesítését”. Az egyesülésről a háború utolsó éveiben kezdődtek az intenzívebb tárgyalások a jugoszláv beállítottságú horvátokkal és szlovénekkal. 1918 közepén majdnem a teljes dalmáciai lakosság, valamint a horvátok és szlovének 60%-a kívánta a közös állam létrehozását. (27. p.) Többségüket nem a közös állami lét vonzotta, hanem álláspontjukat a német és olasz veszélytől, illetve a társadalmi zavargásoktól, az anarchiától való félelem határozta meg. A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság (SZHSZ) megalakítása legitím képviselői testületek egyetértésével ment végbe (montenegrói parlament, vajdasági népgyűlés, zágrábi nemzeti tanács).

Szerbia – amely egyébként a legtöbb áldozatot hozta a közös államért – az államiság hagyományát hordozta, és a háború végén a győztesek közé számított, előnyös feltételeket teremtve ezzel a béketárgyalásokon. A győztes hatalmak védelmi szerepet szántak Jugoszláviának: részben a német veszély ellen, részben a szocialista eszmék terjedésével szemben. Ezt a szerepét az állam fennállása idején nem mindig tudta teljesíteni.

Az SZHSZ Királyság a szerbek állama volt, amelyben együtt éltek a horvátokkal és szlovénekkal. A nemzetközi körülmények alakulása hozta létre, de egyben a szerb politikai elit – amely a jugoszláv egység megvalósítását fontosabbnak tartotta Szerbia megnagyobbításánál – választása is volt. Az új állam megalakulása jelentős fordulatot hozott a benne élő három nemzet történelmében. Az egyes népeket lelkileg nem készítették elő a közös életre, különböző mentalitás, hagyományok és nemzetudatok kerültek egy államba. A gazdasági fejlettség és a modernizáció foka is jelentős eltéréseket mutatott. A fejletlen polgárság nem volt képes arra, hogy gazdasági-kulturális téren egyesítse a jugoszláv – és benne a szerb – térségeket.

A jugoszláv térség földrajzi értelemben nem képezett egységet. A kutatók arra hívták fel a figyelmet, hogy különösen északon nyitottak a határok. Az állam területének 30%-a alföld, 53%-a közepesen magas, 17%-a hegyvidék. Mindegyik területnek megvoltak a maga jellemzői. A hegyvidékek, mint mindenütt a Mediterráneumban, a „múlt őrzői” voltak. A földrajzi gátak alacsonyok voltak ahhoz, hogy megakadályozzák a külső államok behatolását, de elég magasak ahhoz, hogy hátráltassák az etnikai integrációt, a gazdasági kapcsolatok kifejlődését.

1918 után különböző fejlettségű és eltérő gazdasági kapcsolatokkal rendelkező területek kerültek egy államba, a fejletlenebb vidékek gazdasági felemelése a 20. század során nem sikerült. Egyes területeken még az autark gazdaság volt az uralkodó, így nem volt közös nemzeti piac, a korábbi gazdasági rendszerekbe való beágyazódás következtében még kevésbé létezett közös jugoszláv piac. A későbbi fejlődés, az integráció szempontjából nem volt megfelelő a kommunikáció, amely elősegíthette volna az áruk és a szakemberek megfelelő mozgását. Az új állam szempontjait figyelembe véve új közlekedési útvonalakat kellett létrehozni, ami lassan és vontatottan, nem kellő hatásokkal haladt. A gazdaságtörténesek megállapítása szerint – különösen 1945-ig, valamint az utolsó években – az egyes területek (Szlovénia, Horvátország, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina, Szlavónia, Vajdaság) önálló gazdasági életet éltek.

Az SZHSZ állam megalakulásakor a benne élők nemzeti tudata különböző fokon állt, eltérő volt az iskolázottság és a kulturális fejlettség szintje is. A megosztottság bizonyos tekintetben érvényes volt a szerb nemzetre is, amely a korábbi fejlődés eredményeként több gazdasági, politikai, szellemi és kulturális központtal rendelkezett. A migrációk és szétszóródás azt eredményezte, hogy a 20. század végén nem lehetett valamennyi szerb diaszpórát megvédeni.

A szerb nép demográfiai jellemzői a 20. században jelentősen megváltoztak. 1921-ben az állam lakosságának 44,6%-át, 1981-ben már csak 36,6%-át tették ki. A szerbek arányának csökkenését befolyásolta a nemzetudat gyengülése, valamint a kisebb nemzetek öntudatának – politikai indíttatású – erősítése, más nemzetek létének elismerése (a makedón és crnagorán nemzét 1945-ben, a bosnyáké 1971-ben). Emellett jelentős befolyásoló tényező a szerbek természetes szaporodásának csökkenése. A két világháború is hatalmas áldozatokkal járt, különösen a 18–55 éves, munkaképes férfiak körében. A második világháború harcai és a szerbek ellen elkövetett genocídium egymillió áldozattal jártak. A háború után egyes vidékekről (Koszovó) a szerbek kiszorultak. A szerb lakosság a 20. században elöregedett, 1921-ben az átlagéletkor 27,5 év volt, jelenleg pedig 36 év. Csökkent a gyermekek száma a családokban, a szerb falu pedig nem heverte ki a lakosság folyamatos áramlását a városokba. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a demográfia jelenségek a modern társadalom velejárói, nem kifejezetten szerb specifikumok. Az viszont inkább jugoszláviai jelenség, hogy az egyes nemzetek természetes szaporodása fejlettségükből következően eltérő, és ennek hatása van az interetnikus kapcsolatokra. Erre a szerző is kitér az albánokkal kapcsolatban.

Az 1920-as években Szerbia és Crna Gora majdnem egyöntetűen szerb volt, abszolút többséget alkottak a szerbek Makedóniában, Koszovóban, Metohiában és a Szandzsákban. Bosznia-Hercegovinában a szerbek tették ki a lakosság többségét (43,9%). Kompakt csoportokban éltek szerbek Horvátországban és Szlavóniában. Mára a szerbek aránya nem éri el a 10%-ot Koszovóban, Makedóniában nem ismerik el a szerb nemzetet, Bosznia-Hercegovinában a szerbek aránya 30% alá süllyedt. Magában az anyaországban is csak a lakosság 65%-át teszik ki. (Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az 1912 előtt Szerbiához tartozó területeken, az ún. szűkebb értelemben vett Szerbiában a szerbek aránya meghaladja a 87%-ot, a kisebbségek főleg ma is az 1913, illetve 1918 után Szerbiához került, vegyes nemzetiségű vidékeken élnek.) A migrációs adatok elemzése mutatja, jelentős számú szerb költözött el az 1970–80-as években Koszovóból és Boszniából. Horvátországból 1941–45 között több mint négyszázezer szerb menekült el, és közel ugyanennyi 1991–95 között.

A 20. század elején a szerbek a hagyományos és a modern világ határán álltak. Egyes területeken még megvoltak a törzsi társadalom maradványai. A lakosság 80%-a paraszt volt, a paraszti gazdaságok 67%-a nem érte el az öt hektárt, az egy család megélhetéséhez szükséges nagyságot. Jelentősebb társadalmi változásokra 1945 után került sor. A háború után gyorsan végbement a mezőgazdaság szocialista átalakítása, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya Jugoszláviában az 1980-as években 28% (Szerbiában 40%) alá csökkent.

A kulturális forradalom csak részben érintette a szerbeket. 1921-ben a királyság lakosságának több mint fele analfabéta volt, a szerb lakosság körében az írástudatlanság ennél lényegesen nagyobb mértékű volt, a déli vidékeken és Boszniában meghaladta a 80%-ot, Szerbiában a 65%-ot (a Vajdaságban csak 23%-os volt az írástudatlanok aránya, Szlovéniában még kisebb). A második világháború végén Szerbiában kétmillió feletti volt az írástudatlanok száma, amit az iskolahálózat fejletlensége magyaráz. A lakosság 40%-a nem végezte el a négyéves elemi iskolát. A háború után a kormányzat kampányba kezdett az analfabetizmus ellen, amennyiben pedig a statisztikák pontosak, ma Szerbiában a lakosság 9,5%-a írástudatlan, és 26% körüli az a réteg, amelyik ismeri a betűket, de gyakorlatilag nem használja az írásbeliséget.

A szerbeknek az állam jellegéből adódóan együtt kellett élniük más nemzetiségűekkel. Az együttélés az albánokkal volt a legproblematisabb. A zárt albán társadalom és a Nagy-Albánia-gondolat az egész 20. században szemben állt a jugoszláv állammal. A délszláv állam megalakulásakor az albán volt a kulturálisan legfejletlenebb kisebbség, társadalmát patriarchális, törzsi, családi viszonyok jellemezték, archaikus volt az erkölcsi felfogás is. Attól kezdve, hogy a szerbek visszafoglalták az ősi szerb területeket (1912–13), a szerb–albán viszonyt az állandó lázadások, a háborúk idején a terror, valamint a válságos helyzetekben az anarchia jellemezték. A szerbek kényszerű elvándorlásának és az albán lakosság nagyobb szaporodásának köszönhetően a Koszovóban 1921-ben még csak 44%-os albán lakosság aránya napjainkban 90% fölé emelkedett.

A szerb társadalom – a szerző véleménye szerint – az említett demográfiai, kulturális stb. okokból, valamint abból kifolyólag, hogy nem rendelkezett modern polgársággal és elittel, nem kellően integrálódva, széttagoltan jutott el a 20. század végére.

A politikai eseményeket elemezve abból indul ki a szerző, hogy a 20. században a szerb nemzet öt háborút folytatott, két okkupációt és genocidiumot élt át, és háromszor vesztette el és háromszor alakította ki államiságát. A 19. században megjelenő és a szerbek által lakott területeken az új állam megalakításáig sok hívet szerző jugoszláv eszme modern, integratív politikai ideológia volt, amely szemben állt a korábbi korszakok szűkebb nemzeti ideológiáival. A 20. században a jugoszláv gondolat különböző módosulásokon ment keresztül: 1918–28 között hivatalosan „háromnevű nemzetről” beszéltek. A szerbek az egységes nemzet felfogásra hivatkozva elvetették a horvátok történelmi jogokra alapozott érvelését. Ez nyilvánult meg a végrehajtó hatalom centralizálásában, a helyi kormányok megszüntetésében, az ország adminisztratív felosztásában és az 1921-es alkotmányban is. A jugoszláv politika következő szakaszát 1929–35 közé lehet tenni. A királyi diktatúra bevezetésével kezdődött, és a jugoszláv nemzet megteremtésére törekedett felülről diktált, erőszakos módszerekkel (pl. az 1930. július 4-i deklaráció a jugoszlávizmus nemzeti ideológiává nyilvánítja, illetve az 1931. évi oktrojált alkotmány megfelelő rendelkezései). Képviselői abban reménykedtek, hogy az oktatás, nevelés terén végzett munka eredményeként, illetve az új generációk térnyerésével a nemzeti kultúrák és érzések – „tartományi nacionalizmusok”, ahogy akkor mondták – helyét automatikusan átveszi a közös jugoszláv kultúra és eszme. A diktatúra azonban sokat ártott, a szerb ellenzék közeledett a horvát pártokhoz, amelyek a horvát kérdést tartotta legfontosabbnak. A király halála után (1934) a jugoszlávizmusnak – mint ideológiának és mint diktatórikus politikai gyakorlatnak – már nem voltak támogatói. Milan Stojadinović és kormánya (1935–38) hitt a jugoszláv nemzet egységében, de tudatában volt annak, hogy összetett, sajátos alapjai vannak. Stojadinović mindenképpen meg akarta őrizni az államot, erősítését és korszerűsítését tartotta feladatának. A nemzeti ideológiák befolyásának növekedésével a közös jugoszláv kultúra megteremtése lehetetlenné vált. Stojadinović bukása után a politikában is új korszak kezdődött, amelyben új módon rendezték a szerb–horvát viszonyt. Az autonóm Horvát Bánság megalakulása (1939) a horvát nacionalizmus győzelmét jelentette a jugoszlávizmus felett.

Jugoszlávia német megtámadása után (1941. április) a szerb nemzet részei különböző államokhoz kerültek, ahol nemzeti és kulturális létük veszélybe került. A szerb lakosság jó része atrocitásoknak és a megszállók terrorjának volt kitéve: 600–700 ezer embert deportáltak az usztasa állam internáló és megsemmisítő táboraiba, több mint százezer ember menekült el Koszovóból (miközben folyt az albán lakosság betelepülése), a bolgár és a magyar megszállás is több tízezer áldozattal és elmenekülővel járt.

A háború alatt két ellenállási mozgalom bontakozott ki, amelyekben nagy számban képviseltették magukat a szerbek. A csetnikek a „kiváras stratégiáját” követve – a frontok közeledését várták – a szerbek fennmaradásáért és az ideológiai ellenféllel szemben léptek fel. Jugoszlávia fennmaradása mellett foglaltak állást, amelyben véleményük szerint a háború után ki kell jelölni a szerb területeket, a szerbek ellen vétőket meg kell büntetni. A kommunisták offenzív stratégiát dolgoztak ki mind az idegen megszállókkal, mind az osztályellenséggel szemben. Jugoszláviát a „testvériség és egyenlőség” jegyében föderatív módon kívánták megújítani. Milan Nedić tábornok, a megmaradt Szerbia miniszterelnöke a Harmadik Birodalomra támaszkodva Nagy-Szerbiát akart létrehozni, miként Dimitrije Ljotić mozgalmának is ugyanez volt a célja.

1945 után Jugoszlávia a „partizán jugoszlávizmus” szellemében alakult újjá. A két világháború között a kommunista párt – a nemzeti egyensúly érdekében – a szerb területek rovására nemzetállamok létrehozását, majd azok föderációba tömörítését képviselte. Elfogadta a nagyszerb hegemonizmusról alkotott elméletet, szisztematikusan támadta a szerb polgárságot. A második világháború alatt és az azt követő években a szerb polgárság lényegében megsemmisült, a szerb nemzeti mozgalmat szétverték, a szerb értelmiséget üldözték.

A föderációs átrendezéssel jelentősen megváltozott a szerbek és Szerbia helyzete. Az új jugoszláv állam kezdetben centralizált, majd decentralizált volt, de mindvégig pártállam. A JKP fellépett mindenfajta nacionalizmus, sovinizmus, valamint vallási kizárólagosság ellen, de elfojtotta a szabad gondolkodást. Idővel, a Kominformmal való szakítás után a monolitikus társadalmi és politikai gyakorlat helyébe az öngazgató föderáció lépett. Ekkortól kezdve hivatalos jugoszláv ideológia nem volt. Az 1960-as évektől a pártvezetés nem volt egységes az ország jövőjét illetően. A köztársasági elitek saját érdekeiket képviselték. Mivel hiányoztak az integráló társadalmi erők, rétegek, a jugoszláv térség – és benne különösen a szerb – gazdaságilag, kulturálisan többfelé oszlott. Érdemes megjegyezni, hogy fennállása 73 éve alatt a jugoszláv államnak nem sikerült gazdasági egységet teremteni: sem gazdasági liberalizmussal, sem etatista, tervutasításos, illetve egyéb módszerekkel.

Szerbia érdekeinek háttérbe szorítása, felosztása (autonóm tartományok léte), a kisebbségek érdekeinek hangsúlyozása Koszovóban, az elhallgatott igazságtalanságok, sérelmek mind előrevetítették, hogy egyszer a felszínre kerül a szerb kérdés, az állam átrendezésének szükségessége. Erre objektív okokból mindenképpen sor került volna, függetlenül Slobodan Miloševićről. A folyamat viszont időben egybeesett azzal, hogy az egykori pártfunkcionárius „egy éjszaka alatt népezérré transzformálta magát”. „Nem volt felkészült [a szerb kérdés] megoldására, nem értette, nem érezte azt, nem ismerte fel demokratikus dimenzióját, és nem volt lehetősége, hogy kontrollálja az általa kiváltott viharos láncreakciót.” (182. p.) Jugoszlávia felbomlása úgy ment végbe, hogy egyes területek nemzetközi erők támogatásával elszakadtak. Az egykori tagköztársaságok határait ismerték el az új államok határainak. A szerbeknek nem adatott meg az önrendelkezés joga.

Őn kőteten végigvonul, hogy Jugoszlávia a szerző számára bizonyos értékeket jelent, de a kellő társadalmi integráló erők nem voltak elég erősek sem a jugoszláv állam megfelelő berendezéséhez, sem megtartásához. Ezért az országért a szerbek sokat áldoztak – emberéletben is a két világháború alatt –, ez volt az az ország, amelyben együtt élt a szerb nemzet majdnem teljes egésze. Ez a történet szerb szemszögű olvasata, más nemzetiségűek másként tekintenek Jugoszláviára. Egy soknemzetiségű állam esetében számba lehet venni az együttélést meghatározó okokat, fel lehet vetni a szétválás indokait. A jövő, a nemzeti tudat érdekében az új korszak kezdetén szükség van a múlt megismerésére, miként a szerző is írja. Erre tesz sokoldalú kísérlet ez a színvonalas tanulmány.

Bíró László

VLADISLAV MARJANOVIĆ
**DIE MITTELEUROPA-IDEE UND DIE MITTELEUROPA-POLITIK
 ÖSTERREICHS 1945–1995**

(*A Mitteleuropa-eszme és Ausztria Mitteleuropa-politikája, 1945–1995*)

Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH, Europäischer Verlag der
 Wissenschaften, 1998. 200 p.

Az Ausztriában élő történész célkitűzése az, hogy művében átfogó elemzést adjon a második világháború utáni osztrák Mitteleuropa-eszme és a hozzá kapcsolódó politikai irányvonal fejlődéséről. Tisztában van a kockázattal, amit egy teljesen még le nem zárult történelmi folyamat – ebben az esetben egy nemzetek felett álló eszme fejlődésének – vizsgálata jelent: az elsődleges forranyag gyakran nem hozzáférhető, hiányzik az időbeli távolság az objektív megítéléshez. Mindez magában hordozza a téma szubjektív megközelítésének veszélyét. Egyúttal azonban szükség van a Mitteleuropa-gondolatkör beható történelmi vizsgálatára, hiszen a történész feladata, hogy megszürije a közvéleményre zúduló információáradatot, feltárja a „történelmi igazságot”, és megnyissa az utat a témával foglalkozó későbbi, mélyreható elemzések előtt.

Kiindulópontként az a feltételezés szolgálhat, hogy a második világháború utáni osztrák politikai közgondolkodásban, még inkább a „politikai tudatalattiban” (*politisches Unterbewußtsein*) jelen volt a Kelet- és Nyugat-Európa között létező Donauraum, illetve Mitteleuropa eszméje. Marjanović állítja: folyamatos törekvés továbbviteléről van szó, s bár közvetlenül a világháború után rendkívül kevés konkrét tervet dolgoztak ki, mégis tagadhatatlan, hogy ebben az időszakban is létezett a Mitteleuropa-gondolatkör. Az elfajta eszmék nem is annyira írásos emlékekben, sokkal inkább a népek – vagy inkább az intellektuális és a politikai elitiek – történelmi-politikai emlékezetében léteznek és lelhetők fel. Ausztria esetében ez azonban nem csupán passzív, statikus jellegű, tudat alatti. A gondolatkörnek mindig több, párhuzamos variációja létezett, melyek részben fedték egymást, részben egymással konkuráltak, s a pillanatnyi helyzetnek megfelelően folytonosan változtak, alakultak. A mű a gondolatkör három, egymástól különböző, egymást keresztező, egymásra ható síkját mutatja be, amelyek bizonyos szempontból egyúttal fejlődésének különböző fázisait is jelentik: az eszme ausztriai változatát, a szudétánemetség által kidolgozott koncepciót, valamint különböző – csak átmenetileg felbukkanó –, a nyugati hatalmak által hivatalosan soha nem vállalt újárendezési elképzeléseket.

Ausztriában a háborút követően az eszme fokozatosan elveszítette a múltbeli történelmi viszonyok visszaállítását célzó romantikus jellegét, s igazodva a politikai aktualitáshoz, a régió önállósodási törekvésévé nőtte ki magát. Bár szószólói kerültek a térség azonosítását az egykori Habsburg-monarchia területével, mégis az elképzelt modellt a történelem által már összekapcsolt közép-kelet-európai népek spontán együttműködésének csaknem ideális eredményeként szemléltek. Képviselői szerint Ausztria számára mindvégig azt a történelmi esélyt kínálta, kínálja, hogy ismét aktív, sőt meghatározó szerepet tölthessen be a térségben. Bár kezdetben a széles nyilvánosság előtt az eszme létezését – mint anakronizmust – tagadták, mindvégig fontos mozgatórugóként volt jelen a második világháború utáni osztrák keleti politikában. Jelentős szerepet játszott a Németországtól független önálló államiság kihangsúlyozásában is, kiemelve a szellemi, kulturális, sőt etnikai kapcsolatokat a kelet-közép-európai népekkel, amelyek „mind-mind döntőbben formálták az osztrák nemzettudat fejlődését, mint a németiség”. (23. p.) A mű rendkívül gazdag forrásra támaszkodva, municiózan követi végig a Mitteleuropa-gondolatkör evolúcióját a háború lezárásától egészen napjainkig, érzékeltetve a tradicionalista felfogástól az aktuális nézetekig ívelő átmenetet. Nagy súlyt helyez a fejlődést döntően befolyásoló kül- és belpolitikai események, a témával foglalkozó munkaközösségek, regionális és országos intézményi keretek, sajtótermékek, propagandanyagok és rendezvények bemutatására. Külön is kitér annak leírására, hogy az 1980-as évek közepétől szinte offenzívaszerű intenzitással népszerűsítette Ausztria – határain belül éppúgy, mint a vele szomszédos régió országaiban, Gdansktól Dubrovnikig – az „új közép-európai identitás” nemzetek feletti eszméjét. Marjanović külön fejezetet szentel a gondolatkör „méltatlanul feledésbe merült támogatójának”, a Dunatáj Kutatóintézetnek (Forschungsinstitut für den Donauraum). Ugyancsak külön fejezetben foglalkozik a közép-európai összefogás nemzetközileg elismert osztrák pártolójának és kezdeményezőjének, Habsburg Ottónak az elképzeléseivel, amelyek „a kutatóintézet eszméivel ellentétben nem merültek feledésbe, de annyira szisztematikusan háttérbe szorították őket, hogy sokáig a tekintélyes osztrák hivatalos helyek által szervezett Mitteleuropa-rendezvények egyikén sem foglalkoztak velük”. (68. p.) Habsburg Ottó hangsúlyozza a térség tradicionális kapcsolatait, hisz Ausztria hid-szerepében, népeket összekötő missziójában. Az általa elképzelt dunai föderáció szellemi alapjául a nemzeti gondolat alternatívájaként a keresztény hit és a kulturális együttműködés szolgálta.

A szudétánemetség törekvéseinek célja az volt, hogy nemzetközileg elismertessék a Szudéta-

vidékre való visszatérési jogukat. Részletesen taglalja az ennek érdekében kifejtett diplomáciai tevékenységet, melynek alapjául az a felismerés szolgál, hogy problémájukra csak egy közép-európai újjárendezés nyújthatna megoldást. Érdekeik azonban ütköztek az osztrák elképzelésekkel, hiszen céljuk egy olyan német közvetítéssel létrehozott németbarát közép-európai föderatív képződmény volt, amely egy német–nyugati szláv megegyezésen nyugodott volna.

Erősen elhatárolva Németországtól, kizárólag az egykori Monarchia utódállamaira koncentrálva a gondolatok a nyugati államoknak a kommunista totalitarizmus elleni harcában – jobb híján – ideológiai szerepet töltött be, mindenekelőtt a nyolcvanas években a marxista–leninista ideológia alternatívájaként. A második világháború alatt a győztesek még nem zárták ki egy dunai föderáció vagy konföderáció létrehozását, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy ún. „szatellitállamokból” a Szovjetunió és a nyugati hatalmak között semleges ütközőzónát hozzanak létre. Ilyen volt az USA-ból kezdeményezett – emigráns kormányok segítségével kidolgozott – közép-kelet-európai unió gondolata („Intermarium-koncepció”). Nyílt vállalása azonban akár casus belli is lehetett volna, hiszen a Szovjetunió joggal értelmezhetette a háború utáni viszonyok megváltoztatására irányuló törekvésként. Emellett szükségessé tette volna a legyőzött Németországgal szembeni nyugati magatartás újjáértelmezését is. Így inkább csak megürré vált, mint destabilizációra, zavarkeltésre esetlegesen felhasználható eszme: többre nem is volt szükség.

A könyv második felében a szerző részletesen ismerteti Ausztria állásfoglalását a térség kommunista államaiban végbement fordulattal kapcsolatban, és az ottani események hatását az osztrák elképzelésekre az együttműködéssel kapcsolatban. Tény, hogy az 1989-es fordulat után a térség államaiban a gazdasági nehézségek és a nemzeti feszültségek miatt erősen megcsappant a korábbi érdeklődés a Mitteleuropa-eszme iránt. Intő jelként szolgált Ausztria számára az egyesült Németország néhány vezető politikusának megnyilvánulása is a térséggel kapcsolatos német elképzelésekről. Igaz, addigi Mitteleuropapolitikáját az Európai Unióba való belépése után Ausztria is ártértékelt. Helyébe az ún. „keleti bővítés” koncepciója lépett. Napjaink legfontosabb, teljesen még meg nem oldott feladata Ausztria számára az, hogy újradefiniálja szerepvállalását a térségben, illetve hid-szerepét az Európai Unió és a kelet-közép-európai államok között, amelyek azonban mindenféle gyámkodás nélkül, önállóan építették ki kapcsolatrendszerüket a fejlett Nyugattal. Vajon végérvényesen túlhaladottá válik-e ezzel a Mitteleuropa-eszme osztrák változata? Erre a kérdésre ma még lehetetlen válaszolni. Annyi bizonyos, hogy véget ért egy hosszú szakasz, s attól függetlenül, hogyan alakulnak a közép-európai térség viszonyai, és Ausztria milyen szerepet fog játszani a jövőben, valóban nem szabad alábecsülnünk a Mitteleuropa-eszme kor hatását a világháborút követő időszak keleti politikájára és nemzetközi kapcsolataira.

A szerző a bevezetésben kitűzött célokat rendkívül gazdag és sokrétű forrásanyagra támaszkodva, mindvégig objektivitásra törekedve valósítja meg. Munkája annyiban kihívás is, hogy Marjanović az idea osztrák eszme- és politikátörténeti mozzanatait tárja fel, s az érintett régió országaiban ennek recepciójáról – vagy akár hasonló elképzelésekről – még várat magára egy vagy akár több hasonló alaposabb leírás. Ezekből lehetne feleletet kapni azokra az utalásokra, melyek a szerző könyvében csak odavetett célzások szintjén vannak jelen. Annál is inkább, mivel a gondolatok történelmi felvezetésének elmaradása is hiányérzetet kelt: a két világháború közötti, illetve a második világháború alatti fejlődéséről, ártértelmezéséről szinte alig esik szó. Az előtörténetbe való beavatás hiánya miatt lebeg némileg légüres térben a gondolatok egésze.

Stehler György

FORTSCHRITT, NORM UND EIGENSINN: ERKUNDUNGEN IM ALLTAG DER DDR

SZERK.: ANDREAS LUDWIG

(Haladás, norma és „Eigensinn”: az NDK mindennapjainak kutatása)

Berlin, Links, 1999. 296 p.

A német történészek jelentős része a harmincas évekbeli nemzetiszocialista időszak kutatásának tapasztalataiból kiindulva evidenciaként kezeli azt a tételt, hogy a totalitárius kormányzatok intézkedései nem hatják át közvetlenül a társadalmi berendezkedés teljes vetületét, még akkor sem, ha jelentős mértékben uralják a társadalmi folyamatokat. Ugyanez igaz az egykori Német Demokratikus Köztársaság (NDK) társadalmára is. A „mindennapok történetének” kutatói szerint az NDK történetének egyoldalú és korlátozott értelmezését adja az az elemzés, amely az állampárt, a hozzá kapcsolódó intézmények vagy személyek (zömmel politikusok) elsősorban politikátörténeti ábrázolására koncentrál. Ezzel szemben a „mindennapok történetének” szemszögéből vizsgálható, hogyan hatott a társadalmi struktúrára a diktatúra, hogy a társadalom különböző tagjai vagy csoportjai hogyan próbálták megőrizni autonómiájukat, sajátos identitást

kiepítve az állampárttal szemben A „mindennapok története” – amennyiben történetírói irányzatként értelmezzük – elsősorban a nézőpont megváltozásával jellemezhető, egyszerűsítve körülhatárolható az „alulról írott történelem” fogalmával. Az utóbbi néhány évben fordulat történt az NDK-ról szóló társadalomtörténeti munkák nézőpontjában. Ebbe a tendenciába illeszkedik az Andreas Ludwig szerkesztésében megjelent kötet is.

A kötet megközelítése szerint az NDK története több, mint a pártállam története, hiszen ugyanúgy azoknak az embereknek és hétköznapjaiknak a története is, akik benne éltek. A tanulmányok középpontjában az emberek egymás közti kapcsolatai és a hatalom mindennapokat befolyásolni szándékozó törekvése áll. A pártállam a munkahelyektől kezdve a szabadidő eltöltéséig befolyásolta az NDK lakóinak mindennapjait, sokszor a „paternalista” politikán keresztül. A kötet egyik kulcskérdése az, hogy miként éltek meg, miként rekonstruálják, és milyen sajátos reakciókat alakítottak ki az NDK lakosai a „gondoskodó” és „szankcionáló” állammal szemben.

A tanulmánykötet szerkesztője vezeti az NDK mindennapjainak kutatására 1993-ban alapított dokumentációs központot (Dokumentationszentrum Alltagskultur der DDR) Eisenhüttenstadtban (az egykori Stalinstadtban), amely 1995-ben rendezte első kiállítását, és azóta is több kiállításnak adott helyet, köztük egy, a kötet címével megegyező és annak tematikájára épülő kiállításnak is. A tanulmánykötet keletkezése és a benne található tanulmányok szorosan összefüggnek az NDK mindennapjaira jellemző források gyűjtésével, köztük számos olyan tárgyi forráscsoporttal, amely megfelelő kontextusban kiállítási-muzeális tárgyként is bemutatatható.

A könyv címe három olyan fogalomra utal, amelyek a tanulmányokban az elemzés tárgyát képezik. A „Haladás” (Fortschritt) szó azokat az utópisztikus, kulturális és társadalmi célokat sejteti, amelyeket az NDK-ban a „kommunista társadalom építése” során fogalmaztak meg. A „normával” (Norm) arra az értékrendre utalnak a szerzők, amely a politika, a gazdaság és az állami újraelosztás hatására érvényesült a mindennapi életben a fogyasztástól kezdve a lakásépítésig. A magyarul inkább csak körülírható „Eigensinn” fogalmát pedig abban az – Alf Lüdtkétől származó – értelemben használják, miszerint a társadalom tagjai sajátos értelemmel bíró nézeteket és törekvéseket (Eigensinn) alakítanak ki egyéni és kollektív cselekedeteik során a modell által társadalmi interakcióként értelmezett uralmi rend mellett. Az „Eigensinn” a pártállam által létrehozott uralmi rendszer mellett egy alternatív jelentéssel bíró, sajátos rendszert alkot, de nem egyszerűen a hatalommal szemben (mint például az ellenállás), hanem azzal párhuzamosan.

Ennek az „alternatív rendnek” az összetett vizsgálatát a szerzők a pártállami hivatali szférán kívül, vagy annak legszűkebb fokán keletkezett források elemzésével vélik megoldhatónak. Ezek közé tartoznak a hivataloknak írt beadványok, a magánlevelezések, nem utolsósorban a visszaemlékezések és az oral history. Persze a források jelentős részét alkotják azok a mindennapi tárgyak is, melyek az NDK lakóinak fogyasztási igényeit voltak hivatottak kielégíteni: a kozmetikai kellékek, játékok, műanyag háztartási eszközök, grill sütők és a Magyarországon is oly ismertté vált „levehető ajtajú NDK turmixgép”. A tanulmányok jelentős része foglalkozik azzal, hogy a speciálisan az NDK-ra jellemző fogyasztói kultúra tárgyai milyen jelentéssel bírtak a maguk korában a háztartások, illetve az azok piacra dobását kezdeményező tervgazdasági intézmények számára.

A tanulmányok szerzői olyan, a hidegháború idejéből származó, de még manapság is széles körben elterjedt fogalmakkal jellemzik a társadalmi berendezkedést befolyásoló hatalmi struktúrát, mint „nevelésdiktatúra” (Erziehungsdiktatur), „párturalom” (Parteiherrschaft) vagy „konszenzussdiktatúra” (Konsensdiktatur), „Nevelésdiktatúra” alatt azt értik, hogy az NDK-ban az emberek mindennapi életét a hatalom jelentős mértékben befolyásolta a különböző társadalmi szocializációt elősegítő intézményekkel: kezdve a nevelési tanácsadók, a gyermekújságok, vagy a bölcsődén, óvodán át, egészen a felnőttoktatásig, az „esti egyetemekig”. Ennek a modellnek a keretében igen változatos témákat vizsgálnak a szerzők.

Ina Rossow a „nevelésdiktatúra” hatását két tanulmányban elemzi, amelyek az NDK-ban tartott 1951-es és 1973-as világifjúsági találkozókra foglalkoznak. Ennek kapcsán arra keresi a választ, hogy milyen céljai voltak a hatalomnak a világifjúsági találkozók, milyen kép élt a propagandában az ifjúságról, annak feladatairól és értékrendjéről, illetve hogyan hatottak a világifjúsági találkozók az azokon részt vevő fiatalokra. A tanulmányokban központi helyet foglal el az a kérdés, hogy miként éltek meg a fiatalok ezeket a rendezvényeket. A szerző visszaemlékezések révén több nézőpontból mutatja be az eseményeket. A tanulmányok szerint az 1951-es találkozón az ifjú „keletnémet” állam elsősorban saját „független és szabad” létét kívánta demonstrálni, nem ritkán a „nyugatnémet” állammal szemben, addig 1973-ban a propaganda a „szabad vita lehetőségét” hangsúlyozta. A szerző arra a nem igazán váratlan következtetésre jut, hogy a világifjúsági találkozón való részvétel az ifjúság szemszögéből jóval kevesebb ideológiai töltettel bírt, mint ahogy azt a korabeli hatalom állította.

A munkahely nevelő hatását is vizsgáló tanulmányában Jana Scholze arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi motiválta az NDK-ban élő embereket munkájukban a terv- és hiánygazdasági

körülményeken kívül, illetve a hatalom mivel akarta motiválni őket. A munkateljesítmény növelésének legpropagáltabb eszközeként számon tartott munkaversenyek és munkaverseny-kitüntetések kapcsán azt vizsgálja, hogy azok miként hatottak a munkateljesítményre és a munkahelyi kapcsolatokra. A kitüntetési rendszer változásának elemzése és visszaemlékezések révén többek közt arra a következtetésre jut, hogy a munkaverseny-kitüntetések elsősorban a kitüntetettek politikai attitűdjére voltak hatással, nem pedig munkateljesítményükre.

A szocializáció és a hivatalos értékrend kapcsolata kerül Christa Lorenz tanulmányának fókuszába is, amely a magyarországi „Dörmögő Dörmötör”-höz hasonló NDK-s „Bummi” című gyermekmagazinban közölt cikkek értékrendjének változását vizsgálja. A lap rendszeresen olyan kérdéseket helyezett főszerplője – Bummi mackó – kalandjainak középpontjába, mint a munkához, a dolgozókhoz, a hazához, a szocialista köztársasághoz vagy „a munkásosztály nemzetközi szolidaritásához” való viszony. A lap ennek ellenére hatalmas népszerűségnek örvendett, mivel a fogyaszthatóság érdekében jó minőségű „képregények” formájában ábrázolták Bummi ideológiai töltetű kalandjait.

A „nevelésdiktatúrát” bemutató tanulmányok közül hasonló témával foglalkozik Dominique Krössin tanulmánya, aki a „honismeret” nevű tantárgy tankönyvei alapján a „hazáról” és a „szocialista értékrendről” alkotott kép változását vizsgálja. Ennek alapján differenciált hazaképet vél felfedezni a tankönyvekben. A szűk lakóhelyi és családi környezet, az iskola, az osztály, az úttörőszervezet alkotja a közös identitást a kommunizmus, a békeszeretet, a szocializmus győzelmébe vetett hit és a szolidaritás képe a tankönyvekben az NDK-nak és természeti kincseinek szeretetében körvonalazódik, amihez a tervet teljesítő dolgozók, a katonák, az antifasiszták és a párt kapcsolja a majdan felnőtté váló gyerekeket. „Metafizikai hazaként” jelennek meg a tankönyvekben a szocialista országok és a Szovjetunió, amelyek közös identitást a kommunizmus, a békeszeretet, a szocializmus győzelmébe vetett hit és a szolidaritás képezi. Az utóbbi tanulmányoknak a megközelítése is jelzi azt a tendenciát, ami az NDK történetéről szóló társadalomtörténeti munkákban egyre gyakoribbá válik, tudniillik, hogy nem az a kérdés, hogy „mi történt?”, hanem az, hogy a „történekekről” milyen kép („image”, „Bild”) alakult ki az emberek fejében, és ez hogyan változott. Ez abba a nemzetközi társadalomtörténeti tendenciába illeszkedik, hogy az elemzésekre a kognitív és interpretatív kultúraértelmezések gyakorolnak egyre nagyobb hatást.

A „párturalom” elemzésére épülő modell – ami Sigrid Meuschel nevéhez köthető – a párt központi szerepének, társadalmi céljainak és gyakorlati politikájának értelmezésére, továbbá annak a vizsgálatára épít, miként vagy miként nem hatoltak be a hatalom által megfogalmazott társadalmi célok a mindennapi életbe. Ezen modell empirikus elemzésén alapszik az ötvenes és nyolcvanas évek ifjúsági generációinak összehasonlítását célul kitűző tanulmány (Jana Lunz), ami azért is érdekes módszertani szempontból, mert a szerző a pártállami időszak vizsgálatában viszonylag szokatlan módon két, egymástól két évtizednyi távolságban lévő időmetszetet hasonlít össze, kihagyva a hatvanas és hetvenes éveket, amivel a pártállam mindennapjainak folytonosságát is kifejezi a háború előtti időszakhoz viszonyított diszkontinuitással szemben. A két korszak közötti elsődleges különbségnek a nyugati világ növekvő recepcióját látja, ami az állam által támogatott ifjúsági szervezetek gyengülésével járt együtt.

A „konszenzusediktatúra” fogalommal jellemzett modell szerint az NDK-ban a hatalom számos területen csak társadalmi konszenzus révén működhetett, ami elsősorban a munkahelyekre volt igaz, ahol a munkások például „teljesítményvisszataratásra” épülő munkavállalói taktikával folyamatos harcban álltak a munkáltatói érdekekkel szemben. Az erre épülő konszenzus alakította aztán úgy a bérrendszert, hogy mind a munkavállalók, mind a munkáltatóként fellépő állam céljai részben megvalósuljanak. A brigádmozgalmak, a munkahelyi kitüntetések, vagy a gyáralapításkor fellépő munkaerőhiány miatt adott kiugró bérek számos konszenzusra épülő helyzetet teremtettek, ami a munkáltatói stratégiákban bekövetkezett változásokban is tetten érhető. Ezt a folyamatot vizsgálja Rita Aldenhoff-Hübinger az Odera menti Frankfurtban létrehozott félvezetőüzem példáján, amely a körzet munkaerőpiacát gyökeresen átalakította.

A kötetben szereplő tanulmányok egy része egyes fogyasztási tárgyakhoz kapcsolódóan elemzi a mindennapokban bekövetkezett változásokat. Silvia Rückert a műanyag tárgyak elterjedésén és propagálásán keresztül vizsgálja a párt által megfogalmazott, modernizációs elméletbe illeszkedő ideológiai hátteret, illetve azt, hogy milyen jelentéssel bírtak az NDK-s háztartások szerkezetében a műanyagból készült háztartási eszközök. A műanyag tárgyak a reklámokban és a hivatalos beszédmódban az NDK „haladás és modernitás” iránti elkötelezettségének szinonimájaként szerepeltek, ugyanakkor számos háztartás számára a háborút követő sanyarú évtizedekkel való szakítást jelentették.

Claudia Erdmann a grafitelektróda és a díszkerámia gyártásának példáján keresztül arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen tényezők határozták meg a fogyasztási termékek gyártását és előállítását az NDK-ban. A szerző úgy véli, hogy az NDK lakosainak tárgyi igényeit nyugatnémet példák határozták meg, amellyel viszont az NDK ipara nem tudott lépést tartani. A grafitelektróda és a díszkerámia gyártását is ilyen nyugati hatásra adott „keleti” válaszként értelmezi.

A fogyasztástörténeti tanulmányok közé sorolható Evelin Grohnert tanulmánya, aki egy boltvezetővel készített részletes interjú kapcsán azt elemzi, hogy miként élték meg az NDK polgárai azt a

situációt, amit a boltvezető azokkal a hiánygazdaságra jellemző szavakkal jellemzett, hogy „semmi sem volt, de mindenkinek megvolt mindene”. A kötetben szereplő más tanulmányokhoz hasonlóan a szerző úgy véli, hogy az NDK árukinlátat és értékesítési rendszerét igen erősen befolyásolta a nyugatnémet fogyasztási szokásokról kialakult kép.

Jana Scholze egy másik tanulmányában azt vizsgálja, hogy mit szimbolizáltak az NDK története során kiadott bélyegek. A szerző szerint a bélyegek jelentős része a politikai propaganda legmarkánsabb eszköze volt. A bélyegek jóval élesebben jelenítették meg a párt által helyesnek ítélt irányvonalat, mint például a sajtótermékek.

A nők foglalkozásbeli identitásának és a hagyományosnak tartott családstruktúra konfliktusával foglalkozik Simone Tippach-Schneider tanulmánya, aki többek közt a nőket érintő szociálpolitika változásáról, illetve a szociálpolitikai által definiált „női feladatokról” ír. Az elsősorban oral history forrásokat elemző szerző szerint a nők visszaemlékezéseikben elsősorban azt emelik ki, hogy nekik annak idején a család, illetve az anyaszerep volt fontos, ezért számukra a „hagyományos szerep” munkahelyi szereppel való ütközése csak másodlagos volt.

A kötetben szereplő tanulmányok témáinak zömére önálló monográfiák is épülhetnének, nemcsak megközelítések újszerűsége, hanem sokféleségük miatt is. A kötet értékét növeli a gazdag képi illusztráció, amely elsősorban a kötethez kapcsolódó kiállítás anyagára épít. Az NDK „mindennapjainak történetéről” szóló könyv megközelítései és az alkalmazott modellek sokban gazdagíthatnák az egykori „szocialista országok” jelenkortörténet-írását, köztük a magyarországit is.

Horváth Sándor

ROBERT J. JEJZEROV
UKRAINA: VMESZTYE SZ ROSSZIJEJ ILI VROZ'?
(Ukrajna: Oroszországgal együtt vagy külön?)
Moszkva, Vesz Mir, 2000. 157 p.

Robert Jejzerov a moszkvai akadémiai összehasonlító politológiai intézet főmunkatársa, a történettudományok doktora. Kutatási területe rendkívül széles, jobbjára az 1880–1920-as évekkel foglalkozott. Újabban azonban mind többször tekint ki a jelenkorra. Gyakran látogatott Ukrajnába, ahol helyi tapasztalatokra is szert tett, s nagy anyagot – ritka helyi sajtótermékeket és statisztikai adatokat – gyűjtött össze monográfiája megírásához. Általában jellemző rá, hogy nem a „szokványos utakon” jár, világos és lényegi kérdéseket tesz fel, amelyeket azután sokoldalúan megvilágítva válaszol meg. Oroszország és Ukrajna kapcsolata az elmúlt évtizedben igazán bonyolult és izgalmas színezetet öltött, így Jejzerov megint egy nagyon élő problémához nyúlt.

Könyve bevezetőjében leszögezi, hogy a szétválás és Ukrajna önállósága mára vitathatatlanná vált – ez mégsem ilyen egyszerű kérdés. Az egyik végleten Oroszországban is akadnak olyanok, akik reménykednek abban, hogy a régi Szovjetuniót már holnap vissza lehet állítani – de ők kevesen vannak. A másik végleten voltak az ukrán nacionalisták, akik azt hitték, hogy az elválás és az önálló Ukrajna kikiáltása után azonnal paradicsomi állapotok köszöntenek Ukrajna lakosságára. Ezzel szemben a mindennapok más eredményt hoztak, aminek olyan nyilvánvaló következménye lett, hogy az 1991-es lelkesedés az önállóság értékelésében 1999-re – a körkérdések és a felmérések adatai szerint – harmadára apadt. A politikai önállóságot ma kevesen vonják kétségbe, de kiderült a nyilvánvaló tény, hogy a két ország ezer szállal kötődik egymáshoz gazdaságilag, vagyis a két ország egyszerűen egymásra van utalva. Jejzerov ezt a kérdést járja körül, az egymásrautaltságot statisztikai adatokkal, táblázatokkal bizonyítja.

A kritikai és „orosz önkritikai” résznél Jejzerov megemlékezik egy nálunk kevésbé ismert – és valószínűleg ugyancsak eléggé elterjedt orosz – attitűdről: nevezetesen, hogy az „együtt” vagy „külön” kérdésre most az oroszok akarják kikényszeríteni és hallani a világos választ. A szerző szerint persze ez is rossz, káros és nem történeti hozzáállás, valamint szemben áll a racionális együttéléssel és együttműködéssel.

Jejzerov a történeti folyamatokat elemezve felvillantotta, hogy a 19. század második felében az ukránok nagy nemzeti költője, Sevcsenko is ukrán autonómiában és a két nagy szláv nép együttélésében gondolkodott, miként az ukrán nemzeti mozgalom sok más hangadója. A közzelfogás 1918-ban – sokféle történeti körülmény egybeesése nyomán – változott meg, s ekkorra erősödött fel a független és önálló Ukrajna eszméje. Ezzel kapcsolatban említi a szerző, hogy az 1917-es februári forradalom után sok helyütt felerősödtek a nemzeti mozgalmak. Ekkor jelent meg az „Ukrán kérdés” című kötet immár harmadik kiadása Moszkvában, számos olyan ukrán értelmiségi szólalt meg – a nemzeti mozgalom úttörő nagyjai –, akik itt még azt hangsúlyozták, hogy nem kívánják a centrifugális tendenciákat felerősíteni. Ez a felfogásuk változott meg 1918-ra. Jejzerov máshol árnyalja viszont azt a negatív tény, hogy az ukrán nacionalisták

között akadtak, akik 1918-ban, sőt a második világháború éveiben készek voltak még a németekkel is kollaborálni.

A két nép viszonyával kapcsolatban Jevzerov megemlíti, hogy az Orosz Tudományos Akadémia már 1905-ben elismerte az ukrán nyelvet önálló nyelvnek, az 1861-es híres jobbágyfelszabadító cári rendelet esetében még nem tekintették fontosnak, hogy azt külön ukrán nyelven is kiadják. A történeti valósághoz tartozik, hogy 1922 és 1927 között a felmérések szerint jócskán megnőtt az ukrán iskolák és az ukránul tanulók és oktatók száma. Ne feledjük, ez az a kor, amikor az eléggé elfeledett-Krisztijan Rakovszkij állt egy ideig Szovjet-Ukrajna élén. 1926-ban az ukránjai komszomolisták kongresszusán Buharin elmarasztalta az orosz tisztviselők nagyorosz nacionalizmusát, elítélte azt is, ha az ukránokról kisorozzokként beszéltek.

Mindezek érdekes és elgondolkodtató epizódok a történeti múltból. de Jevzerov könyvének jó 70%-a ténylegesen az 1990-es évekről szól. Itt említ egy érdekes felmérést, amely az ukrán, az orosz, az egyéb egykori szovjet területek lakosságának erősen eltérő történeti tudatát bizonyítja. A Gallup Intézet felmérése elég friss, 1999 júliusában készült. 20. századi történeti eseményekből a megkérdezetteknek öt olyant kellett kiválasztaniuk, amelyet a legfontosabbnak tartanak. A válaszok csak a honvédő háború esetében estek egybe, ezt mindkét nemzet tagjainak több mint 70%-a választotta. A csernobili katasztrófa esetében már nagy eltérés mutatkozott (71%, illetve 57%), az ukránok fontosabbnak ítélték az eseményt. Az arány fordított volt a Szovjetunió felbomlását illetően. Ez az oroszok 64%-ával. Az ukránok 47%-ának volt fontos. Ukrajna megalakulását az oroszok általában nem tartották lényegesnek.

A tájékozódást segíti a mai eseményben, ha tudjuk, hogy Ukrajna gazdasági fejlettségben lemaradt a Szovjetunió utolsó éveiben. Ukrajna az ország ipari termelésének pusztán 20%-át adta. Ami pedig a jelenlegi túlhangsúlyozott, megalapozatlan középhatalmi gőgöt illeti, Ukrajna saját ipari termékszükségletének pusztán 20%-át tudta az 1990-es évek végén megtermelni. Vagyis hatalmas importra szorul. (Ne feledjük: az 1990-es évek elején – de még később is – Magyarországon hatalmi körökben úgy vélték, hogy Oroszország ellenében támaszkodhatnak Ukrajnára.) Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy Ukrajna a Szovjetunióban pusztán nyersanyag- és élelmiszer-szolgáltató terület lett volna. Csakhogy éppen a gépipari, illetőleg fémtermelésének több mint 70%-a, a vegyipari termékek 63%-a Oroszországba irányult. Márpedig a gazdaságban rövid idő alatt nem mutatkoztak nagy változások. Így az 1998-as adatok szerint az ukrán ipari termelésben 25%-kal részesedett a gépgyártás, és 15%-kal a fémipar – ennek piaca pedig változatlanul keleten van.

Jevzerov a külpolitikai orientáció keresésével kapcsolatban utal a nagyon hangsúlyos NATO irányultságra, amivel együtt jelentkezik egy másik áramlat, amely a „többlábúság” elfogadásából indul ki. A külpolitika kérdéseiben jelentkeznek a generációs ellentétek, amennyiben a politikában növekvő helyet követelnek a fiatalok. Így a közelmúltban a külpolitika irányításában nagyobb szerepet kapott a fiatal Taraszjuk is, s aki szintén az óvatos NATO felé nyitás híve volt. Jevzerov hangsúlyozza, hogy a közelmúltban mindkét elnök, mind Kravcsuk, mind Kucsma ennek a nyugati orientációnak volt a híve, illetve jelenleg is az.

Végül megjegyzendő: a szerző jócskán használt statisztikai összegzéseket és az új Ukrajna különböző sajtótermékeit. Könyve végén pedig igen hasznos bibliográfiát találhat az érdeklődő.

Jemnitz János

É SZÁMUNK SZERZŐI:

Baján Szilvia, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem (PTE)
 Bíró László, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete
 Borus József, kandidátus, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete
 Hornyák Árpád, PhD-hallgat, PTE
 Horváth Sándor, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete
 Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete
 Radnóti Klára, tudományos munkatárs, Magyar Nemzeti Múzeum
 Sokceviits Dénes, PhD, egyetemi docens, PTE
 Tihanyi János, kandidátus, Budapest
 Vonyó Tamás, PHD-hallgató, PTE

